

VRIJE
UNIVERSITEIT
BRUSSEL

Proef ingediend met het oog op het behalen
van de graad van Master of Laws in de Rechten a.r. Burgerlijk en procesrecht

ERKENNING (IN BELGIË) VAN VERSTOTINGEN IN ISLAMITISCHE LANDEN: EEN HEDENDAAGSE EVALUATIE

**Recognition (in Belgium) of repudiations in islamic
countries: a contemporary evaluation**

TOM LENAERTS
0545696
Academiejaar 2019-2020

Promotor: prof. dr. Erna Guldix
Jury: Patricia Van Lersberghe
Rechten & Criminologie

Mogelijke beperkingen in het verrichten van het onderzoek wegens de coronacrisis sinds maart 2020

Deze masterproef is (ten dele) tot stand gekomen in de periode dat het hoger onderwijs onderhevig was aan een lockdown en beschermende maatregelen ter voorkoming van de verspreiding van het COVID-19 virus. Het proces van opmaak, de verzameling van gegevens, de onderzoeksmethode en/of andere wetenschappelijke werkzaamheden die ermee gepaard gaan, zijn niet altijd op gebruikelijke wijze kunnen verlopen. De lezer dient met deze context rekening te houden bij het lezen van deze masterproef, en eventueel ook indien sommige conclusies zouden worden overgenomen.

Deze maatregelen kunnen een gevolg hebben op de mate van aangetoonde gespecialiseerde kennis in het in deze masterproef uitgewerkte domein alsook op de graad van wetenschappelijk uitdiepen van het behandelde juridisch onderwerp, wegens een beperktere toegang tot bronnenmateriaal. De auteur van deze masterproef is (aanduiden wat van toepassing is en aanvullen waar nodig):

O evenwel de mening toegedaan dat voornoemde beperkende maatregelen geen noemenswaardige negatieve invloed hebben gehad op het onderzoek dat in deze masterproef is uitgewerkt.

X de mening toegedaan dat voornoemde beperkende maatregelen een negatieve invloed hebben gehad op het onderzoek dat in deze masterproef is uitgewerkt, waardoor mogelijks de gespecialiseerde kennis van het behandelde domein en de wetenschappelijk uitdieping van het onderwerp van de masterproef niet is geschied zoals gewenst door de auteur. De auteur wenst melding te doen van de volgende problemen die zich hebben voorgedaan, waarbij aan de lezer wordt gevraagd hiermee rekening te houden:

- o Een studiebezoek naar Marokko is in het gedrang gekomen door de coronacrisis. Het doel van dit studiebezoek zou zijn om interviews af te nemen met o.a. academici, rechters en ngo's om een actueel zicht te krijgen op de islam in het algemeen en het Marokkaans echtscheidingsrecht in het bijzonder. Ik ben er namelijk voorstander van om niet enkel te leren van *the law in the books*, maar ook van *the law in action*. Het kunnen afnemen van interviews op de Marokkaanse Ambassade in Brussel en het Consulaat van Marokko in Brussel heeft dit gebrek gedeeltelijk kunnen opvangen.
- o Een aantal interviews met ambassades (gelegen zowel in België als in het buitenland) zijn niet kunnen doorgaan (zowel fysiek als digitaal) omdat de prioriteiten bij de coronacrisis lagen. Dit heeft als gevolg dat ik voor de verschillende

islamitische landen, die in dit onderzoek worden besproken, voornamelijk geschreven bronnen heb moeten raadplegen.

o Niet alle uitgevers hebben hun boeken en/of tijdschriften beschikbaar gesteld via de databanken die *off-campus* te raadplegen waren. Aangezien dit het geval was voor sommige basiswerken die bijvoorbeeld de meest recente wijzigingen op het gebied van echtscheiding in België bespreken, was ik genoodzaakt om te zoeken naar alternatieven. Dit ging gepaard met extra opzoekingswerk, wat onvoorziene extra tijd heeft gekost

Verklaring van authenticiteit

De ondertekende verklaring van authenticiteit is een integrale component van het geschreven werk (Bachelorproef of Masterproef) dat wordt ingediend door de student.

Met mijn handtekening verklaar ik dat:

- ik de enige auteur ben van het ingesloten geschreven werk¹;
- ik dit werk in eigen woorden heb geschreven;
- ik geen plagiaat heb gepleegd zoals gedefinieerd in artikel 118 van het Onderwijs- en Examenreglement van de VUB; waarbij de meest voorkomende vormen van plagiaat zijn (niet-limitatieve lijst):
 - aard 1: tekst overnemen van andere auteurs, weliswaar met bronvermelding maar zonder gebruik van aanhalingstekens waar het om een letterlijke overname gaat;
 - aard 2: tekstfragmenten overnemen van andere auteurs, al dan niet letterlijk, zonder bronvermelding;
 - aard 3: verwijzen naar primair bronmateriaal waar de tekst en bronvermelding al dan niet letterlijk wordt overgenomen uit niet-vermelde secundaire bronnen;
 - aard 4: tekstfragmenten overnemen van andere auteurs, al dan niet met bronvermelding, met geringe en/of misleidende tekstaanpassingen.
- ik in de tekst en in de referentielijst volledig heb gerefereerd naar alle internetbronnen, gepubliceerde of ongepubliceerde teksten die ik heb gebruikt of waaruit ik heb geciteerd;
- ik duidelijk alle tekst heb aangeduid die letterlijk is geciteerd;
- ik alle methoden, data en procedures waarheidsgetrouw heb gedocumenteerd;
- ik geen data heb gemanipuleerd;
- ik alle personen en organisaties heb vermeld die dit werk hebben gefaciliteerd, dus alle ingediende werk ter evaluatie is mijn eigen werk dat zonder hulp werd uitgevoerd tenzij uitdrukkelijk anders vermeld;
- dit werk noch een deel van dit werk werd ingediend aan een andere instelling, universiteit of programma;
- ik op de hoogte ben dat dit werk zal gescreend worden op plagiaat;
- ik alle origineel onderzoeksmateriaal onmiddellijk zal indienen op het Decanaat wanneer hierom wordt gevraagd;
- ik op de hoogte ben dat het mijn verantwoordelijkheid is om na te gaan dat ik word opgeroepen voor een hoorzitting en tijdens de periode van hoorzittingen beschikbaar te zijn;
- ik kennis genomen heb van artikel 118 van het Onderwijs- en Examenreglement van de VUB omtrent onregelmatigheden en dat ik op de hoogte ben van de disciplinaire sancties;
- de afgedrukte kopie die ik indiende identiek is aan de digitale kopie die ik oplaadde op Turnitin.

Student familienaam, voornaam:

Lenaerts Tom

Datum:

31 mei 2020

Handtekening:

¹ Voor groepswerken zijn de namen van alle auteurs verplicht. Hun handtekeningen staan collectief borg voor de volledige inhoud van het geschreven werk.

Voorwoord

Deze masterproef vormt het sluitstuk van mijn opleiding Rechten aan de Vrije Universiteit Brussel. Ze is tot stand gekomen door mijn interesse in het (internationaal) privaatrecht in het algemeen, en familierelaties in het bijzonder. Het onderwerp bood mij bovendien de kans om over verschillende landsgrenzen heen te kijken. Dit was een extra oefening, maar het was de investering meer dan waard.

Graag wil ik langs deze weg een welgemeend woord van dank richten aan de personen die mij begeleid, gesteund en de kans hebben gegeven om deze masterproef te schrijven:

Vooreerst dank aan mijn promotor prof. dr. Erna Guldix voor haar goede begeleiding, vertrouwen en bijsturende tips. Dankzij u heb ik mij het afgelopen jaar kunnen verdiepen in deze interessante materies, om het onder uw toezicht in een rechtswetenschappelijk geheel te gieten.

Daarnaast wil ik alle personen bedanken die bereid waren om mij te woord te staan, zowel via interviews als via e-mail. Een speciaal woord van dank gaat hierbij uit naar de personen van de Marokkaanse Ambassade in Brussel en het Consulaat van Marokko in Brussel met wie ik een interview mocht afnemen. Hun kennis en inzichten waren zeer waardevol voor dit onderzoek.

Bovendien wil ik mijn familie, mijn vriendin en haar familie bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun doorheen de jaren en voor hun engelengeduld bij het controleren van deze masterproef.

Tot slot en niet in het minst een woord van dank aan mijn vrienden, en dan vooral aan het geweldige team van ELSA Brussel. Het samenzijn en het voeren van discussies – weze het enkel digitaal door de coronacrisis – heeft steeds een positieve invloed gehad op het schrijven van mijn masterproef.

Mede dankzij al deze inspirerende personen kan ik een mooi hoofdstuk van mijn leven afsluiten, en kunnen we samen uitkijken naar het volgende.

Ik wens u veel leesgenot!

Tom Lenaerts

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Deel 1. Begrippenkader: echtscheiding (in België) en verstoting, belang van het onderscheid	3
Hoofdstuk 1. Echtscheiding in België	3
Afdeling 1. Historische kadering.....	3
Afdeling 2. Heden	6
Afdeling 3. Conclusie	15
Hoofdstuk 2. Verstoting in islamitische landen	17
Afdeling 1. Historische kadering.....	17
Afdeling 2. Sharia	18
Afdeling 3. Bronnen van Sharia	19
Afdeling 4. Klassiek Shariarecht.....	20
Afdeling 5. Strekkingen en rechtsscholen	21
Afdeling 6. Echtscheiding/Verstoting in het klassieke Shariarecht.....	23
Afdeling 7. Heden	27
Afdeling 8. Conclusie	27
Hoofdstuk 3. Beknopte vergelijking tussen Belgische echtscheiding en islamitische verstoting	28
Deel 2. De te onderzoeken islamitische landen: Marokko, Iran, Pakistan en Saoedi-Arabië	30
Hoofdstuk 1. Marokko	30
Afdeling 1. Historiek en staatsstructuur.....	30
Afdeling 2. (Nieuwe) wetgeving	31
Afdeling 3. Echtscheiding.....	33
Hoofdstuk 2. Iran	45
Afdeling 1. Historiek en staatsstructuur.....	45
Afdeling 2. (Nieuwe) wetgeving	47
Afdeling 3. Echtscheiding.....	47
Hoofdstuk 3. Pakistan.....	52

Afdeling 1. Historiek en staatsstructuur.....	52
Afdeling 2. (Nieuwe) wetgeving	53
Afdeling 3. Echtscheiding.....	54
Hoofdstuk 4. Saoedi-Arabië	58
Afdeling 1. Historiek en staatsstructuur.....	58
Afdeling 2. (Nieuwe) wetgeving	60
Afdeling 3. Echtscheiding.....	61
Hoofdstuk 5. Conclusie over de onderzochte islamitische landen	64
Deel 3. De erkenning van verstotingen in België: is verandering mogelijk?	67
Hoofdstuk 1. Wettelijke regeling voor de erkenning van verstotingen: art. 57 Wetboek van internationaal privaatrecht	67
Afdeling 1. Algemeen: het internationaal privaatrecht.....	67
Afdeling 2. Bronnen van IPR: het belang van het Belgisch Wetboek van internationaal privaatrecht	68
Afdeling 3. Apart erkenningsregime voor verstotingen	69
Afdeling 4. Doelstellingen van de wetgever.....	70
Afdeling 5. Huidig art. 57 WIPR	72
Afdeling 6. Problemen.....	74
Afdeling 7. Aanbevelingen	80
Deel 4. Rechtsvergelijking met Nederland en Frankrijk.....	87
Hoofdstuk 1. Nederland	87
Afdeling 1. De Nederlandse erkenningsregeling	87
Afdeling 2. Vergelijking tussen Nederland en België	90
Hoofdstuk 2. Frankrijk	92
Afdeling 1. De Franse erkenningsregeling	92
Afdeling 2. Vergelijking tussen Frankrijk en België	94
Hoofdstuk 3. Conclusie voor de rechtsvergelijking met Nederland en Frankrijk.....	96
Deel 5. Mogelijkheid van een erkenningsregeling op Europees en/of internationaal niveau	97
Hoofdstuk 1. Mogelijkheid van een erkenningsregeling op Europees niveau	97
Hoofdstuk 2. Mogelijkheid van een erkenningsregeling op internationaal niveau.....	101

Deel 6. Kritische reflectie.....	103
Bibliografie.....	106
Bijlage.....	123

Inleiding

In deze masterproef zal er enerzijds onderzocht worden wat de hedendaagse problemen kunnen zijn die Belgische instanties zouden kunnen ondervinden bij het al dan niet erkennen van islamitische huwelijksontbindingen die worden uitgesproken in het buitenland, en anderzijds of er oplossingen kunnen worden geformuleerd voor deze problemen op nationaal en internationaal niveau. De focus ligt daarbij vooral op verstotingen, zijnde huwelijksontbindingen uitgaande van de eenzijdige wil van de man. De vrouw bevindt zich daardoor meestal in een ongelijke en nadelige (rechts)positie. De Belgische rechtsorde heeft een eigen visie op de erkenning van verstotingen, en stelt een verstoting niet zomaar gelijk met een echtscheiding naar Belgisch recht. De wijze waarop de bevoegde Belgische instanties daarmee moeten omgaan wordt vormgegeven door de rechtstak die zich ontfermt over privaatrechtelijke verhoudingen met een internationaal karakter, zijnde het internationaal privaatrecht. Aangezien de mogelijkheid bestaat dat de erkenning in België kan worden geweigerd, heeft dit ook een impact op de staat van de betrokken personen zelf. Voor deze personen gaat het met andere woorden over concrete en gevoelige problemen die even concrete oplossingen vereisen. Maatschappelijk relevante thema's zoals de gelijkheid tussen man en vrouw komen daarom ook aan bod doorheen dit onderzoek.

In het eerste deel wordt het begrippenkader geschetst. Om te beginnen wordt de echtscheiding in België besproken aan de hand van zowel de historiek van het Belgische echtscheidingsrecht als het huidige Belgische echtscheidingsrecht. Dit zal worden afgezet tegen eenzelfde soort bespreking voor verstotingen afkomstig uit islamitische landen. Om duidelijkheid te scheppen zal dit op een uitgebreide wijze gebeuren.

In het tweede deel wordt dieper ingegaan op het echtscheidings- en verstotingsrecht in een aantal islamitische landen, nl. Marokko, Iran, Pakistan en Saoedi-Arabië. Ook dit zal zo goed mogelijk gekaderd worden om een zo duidelijk mogelijk beeld te scheppen van de huidige situatie. Er werd specifiek voor deze landen gekozen omdat op deze manier een breed spectrum behandeld kan worden. Deze landen hebben namelijk elk hun eigenheid, maar toch een gemeenschappelijke kern op het gebied van echtscheidingsrecht. Marokko wordt het meest compatibel geacht met Belgische (en dus westerse) standaarden op het gebied van echtscheiding en gelijkheid tussen man en vrouw, Iran en Pakistan in mindere mate, en Saoedi-Arabië is er het meest ver van verwijderd. Marokko zal bovendien het meest uitgebreid ter sprake komen. Dit omdat er het meeste bronnenmateriaal voor beschikbaar was, aangezien de Belgische rechtsorde doorheen de jaren veel te maken heeft gekregen met Marokkaanse verstotingen.

In het derde deel zal vervolgens de kern van het onderzoek ter sprake komen, namelijk de Belgische erkenningsregeling voor verstotingen. Er zal onderzocht worden welke problemen zich hierbij kunnen voordoen in het licht van de eerder besproken islamitische landen, en of er aanbevelingen voor oplossingen kunnen worden gedaan. In dit onderdeel zal eveneens het Nederlandse erkenningsregime voor verstotingen kort worden aangehaald.

Een verdieping in het Nederlandse erkenningsregime samen met het Franse erkenningsregime voor verstotingen is vervolgens het onderwerp van het vierde deel. In dit rechtsvergelijkend onderdeel zal het enerzijds duidelijk worden dat zowel België, Nederland als Frankrijk hun eigen erkenningsregime hebben, en zal het anderzijds duidelijk worden hoe sommige aanbevelingen uit het vorige deel tot stand zijn gekomen.

In de hedendaagse wereld is het niet ondenkbaar dat mensen zich in de loop van hun leven in verschillende landen vestigen. Aangezien elk van de besproken Europese landen zijn eigen erkenningregime heeft voor verstotingen, kunnen de resultaten verschillen en kan dit ook tot problemen leiden voor de betrokken personen. Het vijfde en voorlaatste deel behandelt daarom de mogelijkheid van een erkenningsregeling op Europees en/of internationaal niveau.

Het zesde en laatste deel bevat een kritische reflectie over het geheel, waarbij ook de maatschappelijk relevante thema's doorheen het onderzoek nogmaals aan bod komen.

Deel 1. Begrippenkader: echtscheiding (in België) en verstoting, belang van het onderscheid

Hoofdstuk 1. Echtscheiding in België

Afdeling 1. Historische kadering

Echtscheidingen zijn vandaag de dag schering en inslag in België.¹ Het aantal echtscheidingen bedraagt de laatste jaren verhoudingsgewijs iets meer dan de helft van het aantal gesloten huwelijken.² Een en ander heeft te maken met (recente) juridische ontwikkelingen. De belangrijkste ontwikkeling is ongetwijfeld de hervorming van het echtscheidingsrecht in 2007, die zorgde voor een grote liberalisering ervan.³ Maar echtscheiding als vorm van ontbinding van het huwelijk is niet steeds *as such* aanwezig geweest in ons recht. Het heeft een lange weg afgelegd, en is gegroeid van praktisch onbestaande naar een recht op echtscheiding.⁴

Deze groei kan als volgt worden weergegeven: België is als West-Europees land sedert jaar en dag beïnvloed door het christendom. De Katholieke Kerk, met de paus in Rome aan het hoofd, had in West-Europa de grootste invloed op sociaal, politiek en juridisch vlak. Een heel groot deel van de macht was verenigd in de Kerk, wat er onder andere toe leidde dat het ook diezelfde Kerk was die recht sprak. Dit werd gedaan aan de hand van 'canoniek recht', ook wel 'kerkelijk recht' genoemd. De voornaamste bron van dit kerkelijk recht was de Bijbel. De Bijbel werd gezien als de richtlijn en de oplossing voor de maatschappelijke puzzel. Het huwelijk en het huwelijkse gezin namen daarbij een belangrijke positie in. Ze

¹ Voor de meest recente cijfers voor België, zie Statbel (Algemene Directie Statistiek – Statistics Belgium) - Thematische Directie Samenleving, <https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/partnerschap/echtscheidingen#figures> (consultatie 20 maart 2020); F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 330-331; P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 578-579; Ook de huidige coronacrisis kan hier zijn duit in het zakje doen: er wordt immers gespeculeerd of er na deze crisis al dan niet een scheidingsgolf zal volgen, zie https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/03/20/de-coronacrisis-als-ultieme-relatietest/?fbclid=IwAR0wBOSwfKq43qn9XzV_PQ9I-goZeK30G5u1NbnKuFfaATsV7VC0JNSUnAE; Niet enkel in België, maar ook in de andere Europese landen en ver daarbuiten is er een toename in het aantal echtscheidingen, zie L. HEYLEN, D. MORTELMANS, en J. KNAEPS, "Sociological perspectives on changing family constellations and intergenerational support in ageing societies" in E. ALOFS and W. SCHRAMA (eds.), *Elderly care and upwards solidarity: Historical, sociological and legal perspectives*, Cambridge, Intersentia, te verschijnen in 2020, 26-30.

² P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2020, 593.

³ *Infra* p. 5-14; Wet van 27 april 2007 betreffende de hervorming van de echtscheiding, *BS* 7 juni 2007; Bovendien moeten ook de wet van 1 juli 1974 tot wijziging van sommige artikelen van het Burgerlijk en het Gerechtelijk Wetboek, betreffende de echtscheiding, *BS* 17 augustus 1974 en de wet van 30 juni 1994 houdende wijziging van artikel 931 van het Gerechtelijk Wetboek en van de bepalingen betreffende de procedures van echtscheiding, *BS* 21 juli 1994 worden vermeld.

⁴ A. VAN THIENEN, "De rechtspleging inzake echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting" in P. SENAËVE (ed.), *Handboek Familieprocesrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2017, 593.

werden gezien als de hoeksteen van de maatschappij, met de huwelijksband tussen man en vrouw als het perfecte instrument om een gezin te stichten.⁵ Door mekaar tijdens het huwelijk het jawoord te geven, bevestigde men zowel zijn liefde voor God als voor mekaar "tot de dood hen scheidt".⁶ Dit was letterlijk te nemen: enkel de dood kon zulke heilige band verbreken. Op deze strenge regel bestonden desalniettemin een paar uitzonderingen, waaronder het 'paulinische voorrecht'⁷, een aantal gronden tot nietigverklaring⁸ en de scheiding van tafel en bed⁹. Het principiële verbod op echtscheiding hield bovendien rekening met gendergelijkheid: zowel mannen als vrouwen konden geen gebruik maken van de echtscheiding, tenzij in uitzonderlijke gevallen. De ongelijkheid tussen man en vrouw situeerde zich op een ander niveau: doordat de kerk de traditionele rollenpatronen doorheen de tijd bestendigde, bevond de vrouw zich lange tijd op bijna alle vlakken in een ondergeschikte positie ten aanzien van de man.¹⁰

Protestantse hervormers als Luther en Calvijn zorgden echter voor een breuk in deze strenge katholieke denkwijze over echtscheiding. Voor hen was het huwelijk een burgerlijke instelling. Volgens hen was echtscheiding wel mogelijk als vorm van ontbinding van het huwelijk. Toch bleef de rooms-katholieke kijk op het huwelijk tijdens het ancien régime de bovenhand halen, wat maakte dat echtscheiding in theorie maar ook in praktijk uit den boze bleef.¹¹

Met de Franse Revolutie in 1789 brak men radicaal en definitief met het verleden, ook op het gebied van de strenge katholieke kijk op het huwelijk.¹² De individuele vrijheid stond

⁵ M.a.w. om seksuele relaties te regelen.

⁶ De principiële onontbindbaarheid van het huwelijk wordt nog steeds gehuldigd door de Kerk; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 41.

⁷ Dit betreft een huwelijk tussen twee ongedoopte personen, wat aan dit huwelijk geen sacramenteel karakter geeft. Wanneer de ene echtgenoot zich tijdens het huwelijk tot het christendom bekeerde, en de andere echtgenoot hier niet akkoord mee was en de samenleving weigerde verder te zetten of onmogelijk maakte, kon deze (niet-sacramentele!) huwelijksband ontbonden worden; Ook dit paulinische voorrecht kent de Kerk vandaag de dag nog steeds.

⁸ Wegens het bestaan van vele huwelijksbeletselen.

⁹ J. MONBALLYU, *Geschiedenis van het familierecht: van de late middeleeuwen tot heden*, Leuven, Acco, 2010, 61; Ook door de scheiding van tafel en bed kwam (en komt nog steeds) geen echt einde aan de (sacramentele) huwelijksband. Zie in dit verband ook P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2013, 593.

¹⁰ Dit is niet steeds het geval geweest, maar is wel zo gegroeid doordat de Kerk het geloof heeft ingebed in de vroegere patriarchale samenlevingen, zie H. KÜNG, *Vrouwen in het christendom*, Utrecht, Uitgeverij Ten Have, 2012, 128; E. MEYNEN, *Het christendom: het einde nabij of een nieuwe toekomst? Een positiebepaling van het christendom en een hypothetische blik op de toekomst*, onuitg. masterproef Politieke en Sociale Wetenschappen UAntwerpen, 2003, <https://www.scripriebank.be/sites/default/files/6ed812c58f71abade9b883813b02e48b.pdf>, 76-77.

¹¹ Het Ancien Régime bestrijkt ruwweg de periode 1450 tot 1800.

¹² G. VERSCHULDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 781.

centraal en het huwelijk werd beschouwd als een contract.¹³ In dit opzicht is het logisch dat men echtscheiding als vorm van ontbinding van het huwelijk wel ging toestaan.¹⁴

De hervormingen geïntroduceerd door de Franse Revolutie waren met andere woorden een grote stap voorwaarts. Het nadeel van zo een grote stap voorwaarts is evenwel dat de schok voor velen te groot is, en dat er minder tijd is om zich aan te kunnen passen aan nieuwe situaties. Dit was niet anders voor het huwelijk en de ontbinding ervan. Een reactie kon niet uitblijven, wat in 1804 gebeurde met de totstandkoming van de Franse Code Civil. De Code Civil draaide met andere woorden de klokken van de Franse Revolutie weer terug, waardoor het moeilijker (maar niet onmogelijk) werd om uit de echt te scheiden. Enkel schuldige gedragingen en onderlinge toestemming waren gronden tot echtscheiding. Omdat België in 1804 deel uitmaakte van Frankrijk, was (en is) deze wetgeving ook van toepassing op het Belgisch grondgebied.¹⁵

Tussen 1804 en de jaren '70 van de vorige eeuw werden er geen noemenswaardige wijzigingen aangebracht aan het echtscheidingsrecht. Het is maar door de wetten van respectievelijk 1 juli 1974, 30 juni 1994 en 27 april 2007 dat het Belgische echtscheidingsrecht zijn huidige vorm heeft gekregen.¹⁶ De wet van 1 juli 1974 was belangrijk omdat hierdoor de schuldloze echtscheiding werd ingevoerd.¹⁷ Ten tweede: De wet van 30 juni 1994 bracht op haar beurt nieuwe wijzigingen aan, zij het enkel aan de echtscheidingsprocedure en niet aan de echtscheidingsgronden. Dit alles maakte dat er op dat moment in België in totaal vijf echtscheidingsgronden bestonden en behouden bleven. Deze echtscheidingsgronden waren: 1) Echtscheiding op grond van fout; 2) Echtscheiding door onderlinge toestemming; 3) Echtscheiding op grond van feitelijke scheiding; 4) Echtscheiding op grond van feitelijke scheiding wegens geestesstoornis en 5) Echtscheiding door omzetting van een voorheen doorgevoerde scheiding van tafel en bed. Treffend is bovendien dat de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel vermeldt dat "*de wetgever er steeds naar heeft gestreefd de vastheid van het huwelijk tot elke prijs te beschermen*".¹⁸ In deze zin komt duidelijk de geest van de Code Civil naar voren, die de christelijke gedachte van het gezin als hoeksteen van de maatschappij bevestigt. De wet van 27 april 2007 schudde het echtscheidingsrecht grondig door elkaar: Er kwam een recht op echtscheiding en de vijf hierboven vernoemde echtscheidingsgronden werden

¹³ Een burgerrechtelijke benadering, die zoals gezegd reeds bestond bij de protestantse hervormers.

¹⁴ Zo bestond er echtscheiding door onderlinge toestemming, echtscheiding wegens schuldige gedragingen van één van de echtgenoten en echtscheiding om andere redenen (bv. geestesziekte of afwezigheid).

¹⁵ Zo valt te lezen uit het opschrift van het Belgisch Burgerlijk Wetboek (hierna: BW): Wet van 21 maart 1804 houdende het Burgerlijk Wetboek, *BS* 3 september 1807.

¹⁶ *Supra* voetnoot 3.

¹⁷ T. ROBERT en K. UYTTERHOEVEN, "Naar de invoering van een schuldloze echtscheiding in België: het bos en de bomen", *EJ* 2005, afl. 5, 78-84.

¹⁸ Wetsvoorstel (de heer YLIEFF e.a.) houdende wijziging van de procedures tot echtscheiding, *Parl.St.* Kamer 1991-92, nr. 595/1.

teruggebracht tot de twee echtscheidingsgronden die we vandaag kennen, namelijk 1) Echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk en 2) Echtscheiding door onderlinge toestemming.¹⁹

Afdeling 2. Heden

In tussentijd zijn er naast enkele kleinere wijzigingen geen fundamentele aanpassingen meer aangebracht aan het Belgisch echtscheidingsrecht.²⁰

Anno 2020 kan het begrip 'echtscheiding' als volgt worden gedefinieerd: Echtscheiding is de tijdens het leven doorgevoerde ontbinding *ex nunc* van een geldig huwelijk, dat gebaseerd is op gronden die zich na de huwelijksluiting voordoen en die wordt uitgesproken door een rechter.²¹ Voor een goed begrip van de huidige situatie is het nuttig om deze definitie van echtscheiding in detail te ontleden.

Ten eerste: het sluiten van een geldig huwelijk. In België is enkel het burgerlijk huwelijk juridisch bindend. Het kerkelijk of religieus huwelijk kan met andere woorden nog steeds worden gesloten, maar heeft geen invloed op de (on)geldigheid en de gevolgen van het burgerlijk huwelijk. Dit komt omdat België een geseclariseerde staat is. Er is een scheiding tussen kerk en staat die ervoor zorgt dat het burgerlijk huwelijk op een hoger niveau staat dan het kerkelijk huwelijk, dat louter een privéaangelegenheid is tussen echtgenoten.²² Bovendien mag het kerkelijk huwelijk pas gesloten worden na het burgerlijk huwelijk.²³ Omdat het huwelijk een burgerlijke instelling is, heeft het ook in de wetgeving een formeel karakter gekregen. De wet beschrijft uitvoerig de hoedanigheden en de voorwaarden die vereist zijn om een huwelijk te mogen aangaan.²⁴ Daarin kunnen persoonlijke vereisten/basisvereisten en formele vereisten worden onderscheiden. De persoonlijke

¹⁹ *Infra* p. 8-14; Respectievelijk art. 229 en 230 BW; P. SENA EVE, F. SWENNEN en G. VERSCHULDEN (eds.), *De hervorming van het echtscheidingsrecht. Commentaar op de wet van 27 april 2007*, Antwerpen/Oxford, Intersentia 2008, 1-284; F. SWENNEN, S. EGGERMONT en E. ALOFS, "De wet van 27 april 2007 inzake echtscheiding. Knelpunten van materieel recht en van procesrecht", in P. SENA EVE, F. SWENNEN en G. VERSCHULDEN (eds.), *Knelpunten echtscheiding, afstamming en verblijfsregelingen. Evaluatie van de wetten van 27 april 2007, 1 juli en 27 december 2006 en 18 juli 2006*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 1-52.

²⁰ Voorbeelden van kleine wijzigingen zijn: De wet van 2 juni 2010 tot wijziging van sommige bepalingen van het Burgerlijk Wetboek wat de procedure inzake echtscheiding betreft, *BS* 21 juni 2010 en de wet van 5 april 2011 tot wijziging van het Gerechtelijk Wetboek wat de persoonlijke verschijning en de poging tot verzoening bij echtscheiding betreft en tot invoering van een kennisgeving over het bestaan en het nut van bemiddeling in echtscheidingszaken, *BS* 16 juni 2011 en de wet van 31 juli 2017 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse andere bepalingen ter zake, *BS* 1 september 2017.

²¹ R. DEKKERS, H. CASMAN, A.L. VERBEKE en E. ALOFS, *Relatievermogensrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 18; P. SENA EVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 574; De twee andere manieren om het huwelijk naar Belgisch recht te beëindigen zijn de dood van één van de echtgenoten (art. 227, 1° BW) en een vonnis houdende verklaring van afwezigheid (art. 121, § 2, tweede lid BW).

²² C. FORCONI, "Het Kerkelijk huwelijk: een verbond van liefde", *SAMEN* 2016, 16; K. ARMSTRONG, *Islam: A Short History*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2001, ix.

²³ Art. 21, tweede lid GW.

²⁴ Zie art. 143 en volgende BW.

vereisten/basisvereisten zijn de volgende: 1) Een huwelijk kan gesloten worden tussen twee meerderjarigen²⁵, van verschillend of hetzelfde geslacht²⁶; 2) De toestemming van beide echtgenoten is essentieel, want zonder toestemming is het huwelijk nietig²⁷; 3) Er kan geen tweede huwelijk worden gesloten indien het eerste huwelijk niet werd ontbonden. In het geval van echtscheiding houdt dit in dat de echtscheiding definitief moet zijn. Polygamie is m.a.w. onmogelijk in België; 4) Er moet rekening gehouden worden met bepaalde huwelijksbeletselen op grond van verwantschap.²⁸ De formele vereisten omvatten het volgende: het koppel dat wenst te huwen moet een aangifte doen bij de ambtenaar van de burgerlijke stand, waarbij zij een aantal documenten moeten voorleggen.²⁹ De ambtenaar van de burgerlijke stand ondertekent de aangifte binnen een maand na de afgifte van het ontvangsbewijs van de aangifte, tenzij hij twijfels heeft over de geldigheid of echtheid van de overgemaakte documenten.³⁰ Indien hij weigert over te gaan tot ondertekening van de aangifte, deelt de ambtenaar van de burgerlijke stand zijn beslissing mee aan de bevoegde procureur des Konings.³¹ Tegen de weigering van de ondertekening staat beroep open bij de familierechtbank.³² Indien hij de aangifte wel ondertekent is er een wachttermijn van 14 dagen voorzien waarbinnen men niet mag huwen.³³ In deze periode controleert de ambtenaar of aan de basisvereisten om te huwen zijn voldaan.³⁴ Indien hij op basis daarvan weigert om het huwelijk te voltrekken, deelt hij zijn beslissing mee aan de bevoegde procureur des Konings.³⁵ Tegen de weigering van voltrekking staat beroep open bij de familierechtbank.³⁶ Doen zich geen problemen voor, dan voltrekt de ambtenaar het huwelijk, dat plaatsvindt in het openbaar.³⁷ Eens het

²⁵ D.w.z. voor België vanaf de leeftijd van 18 jaar, zie art. 144 BW; Ontheffing van het leeftijdsvereiste is evenwel mogelijk door een verzoek in te dienen bij de familierechtbank, zie art. 145 BW.

²⁶ Art. 143-144 BW; Het homohuwelijk is ingevoerd met de wet tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *BS* 28 februari 2003; Deze en andere vereisten zullen verderop in de tekst opnieuw besproken worden in vergelijking met de vereisten uit andere landen.

²⁷ Art. 146 e.v. BW.

²⁸ Art. 161-163 BW en art. 353-13 BW.

²⁹ Art. 164/1, § 1 BW en art. 164/2 BW; MvT bij wetstontwerp houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en houdende wijziging van het Gerechtelijk Wetboek met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 54-2919/1, 140 e.v.; KB van 30 januari 2019 tot vaststelling van het model van aangifte van huwelijk en het model van aangifte van erkenning, de wijze van verzending van documenten en de wijze waarop meldingen gebeuren, *BS* 15 februari 2019; Er wordt geen akte van aangifte meer opgemaakt. De huwelijksaangifte wijzigt immers de burgerlijke staat van de partijen niet, en mag daarom niet als een akte beschouwd worden. De aangifte drukt enkel een voornemen uit om de burgerlijke staat te wijzigen.

³⁰ Art. 164/1, § 2 BW.

³¹ Art. 164/1, § 3 BW.

³² Art. 164/1, § 3 BW.

³³ Art. 165, § 1 BW.

³⁴ Art. 167, § 1 BW.

³⁵ Art. 167, § 4 BW.

³⁶ Art. 167 *in fine* BW.

³⁷ Art. 166 BW.

huwelijk is voltrokken neemt de ambtenaar dit op in de huwelijksakte. De huwelijksakte wordt opgesteld om de gewijzigde burgerlijke staat bekend te maken (aan derden) en om burgerlijke stand *up to date* te houden.³⁸ Nieuw aan deze huwelijksakte is dat ze volledig digitaal is.³⁹ Dit gebeurde door de recente invoering van een gecentraliseerde 'Databank voor Akten van de Burgerlijke Stand', oftewel 'DABS'.⁴⁰ Maar opgelet: het huwelijk is meer dan het voldoen aan voorwaarden, publicatievereisten en het houden van één of meerdere ceremonies. Vanaf het moment dat men gehuwd is, heeft men een aantal wederzijdse rechten en verplichtingen ten aanzien van mekaar die samen het primair huwelijksstelsel worden genoemd.⁴¹ Deze rechten en plichten vormen de reden en de kern van het huwelijk. Ze staan duidelijk opgenomen in art. 213 BW: *"Echtgenoten zijn elkaar tot samenwoning verplicht; zij zijn elkaar getrouwheid, hulp en bijstand verschuldigd"*. Zij kunnen logischerwijs maar ophouden te bestaan door bijvoorbeeld een echtscheiding.

Ten tweede: de echtscheidingsgronden. Vandaag bestaan er twee echtscheidingsgronden, met elk hun eigen en relatief eenvoudige procedure, nl. de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk (hierna: EOO) en de echtscheiding door onderlinge toestemming (hierna: EOT).⁴²

Wat de EOO betreft: deze is vooreerst terug te vinden in art. 229 BW, dat verwijst naar art. 1255 Ger.W. Art. 229, §1, eerste zin BW stelt dat *"de echtscheiding wordt uitgesproken wanneer de rechter vaststelt dat het huwelijk onherstelbaar ontwricht is."* Het begrip 'onherstelbaar' wordt gedefinieerd in art. 229, §1, tweede zin BW, maar het begrip 'ontwrichting' niet. Kort gezegd moet de familierechter kunnen aannemen dat het echtelijk leven onmogelijk kan worden hervat en verdergezet.⁴³ Hiervoor is geen bewijs van fout of

³⁸ Het is m.a.w. een publiciteitsmaatregel.

³⁹ MvT bij wetstontwerp houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en houdende wijziging van het Gerechtelijk Wetboek met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 54-2919/1, 143: *"Huwelijksakten worden vanaf de inwerkingtreding van de DABS enkel nog op elektronische wijze opgemaakt. Er zal dus geen papieren huwelijksregister meer bestaan. De huwelijksakte wordt hierbij, zoals alle akten van de burgerlijke stand, enkel ondertekend door de ambtenaar van de burgerlijke stand en niet meer door de partijen."*

⁴⁰ *"De DABS is de centrale databank waarin al de akten van burgerlijke stand bewaard en beheerd zullen worden. Deze centrale databank komt in de plaats van de lokale registers die momenteel per gemeente/consulaat bestaan. Met de DABS wordt eveneens de overstap gemaakt naar gestandaardiseerde, documentaire, uniforme akten voor al de gemeenten en consulaten. De geplande Go Live datum van de DABS is 31/03/2019."*, zie https://www.ibz.rrn.fgov.be/fileadmin/user_upload/nl/dabs/FAQ_DABS_NL_20200122.pdf.

⁴¹ Art. 212-224 BW.

⁴² Voor EOO: zie art. 229 BW en art. 1254-1286bis Ger.W.; Voor EOT: zie art. 230 BW en art. 1255-1304 Ger.W.; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 332-333.

⁴³ MvT bij wetsontwerp betreffende de hervorming van de echtscheiding, *Parl.St.* 2005-06, nr. 51-2341/1, 13; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 332; P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 585; S. BROUWERS en M. GOVAERTS, *Huwelijk en (echt)scheiding: een modellenboek*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2014, 116.

schuld vereist.⁴⁴ Het bewijs van de onherstelbare ontwrichting kan op drie manieren worden geleverd⁴⁵: 1) Met alle wettelijke middelen (art. 229, §1 BW); 2) Door het bestaan van een voldoende lange feitelijke scheiding (art. 229, §2 en §3 BW); 3) Door tweemaal om de echtscheiding te verzoeken, waartussen een voldoende lange reflectieperiode moet liggen en waarbij geen feiten of een feitelijke scheiding bewezen moeten worden (art. 229, §2 en §3 BW). De eerste manier, het bewijs met alle wettelijke middelen vormt de snelste weg om de echtscheiding te bekomen.⁴⁶ Indien één persoon de echtscheiding langs deze weg vordert, kan ze meteen worden uitgesproken.⁴⁷ Het blijft met andere worden wel aan de rechter om te oordelen of de ingeroepen feiten ernstig genoeg zijn om tot de onherstelbare ontwrichting van het huwelijk te besluiten.⁴⁸ In het licht van het recht op echtscheiding dat is ingevoerd door de hervorming van 2007 en dat tot doel had die beoordelingsmarge zoveel mogelijk te beperken, moet art. 229, §1 BW volgens Swennen gelezen worden als een 'hardheidsclausule'. Deze hardheidsclausule houdt in dat art. 229, §1 BW maar gebruikt kan worden indien het naleven van de 'opzegperiodes' uit 229, §2 en §3 BW kennelijk onredelijk zou zijn.⁴⁹ Fout en schuld moeten met andere woorden niet meer worden aangetoond, maar kunnen wel nog steeds ingeroepen worden om de onherstelbare ontwrichting van het huwelijk te bewijzen (en om een vordering tot uitkering af te wijzen).⁵⁰ Ook niet-foutief gedrag of een objectieve toestand komen uiteraard in aanmerking.⁵¹ Door de tweede manier, het bestaan van een voldoende lange feitelijke scheiding, wordt de onherstelbare ontwrichting van het huwelijk automatisch vastgesteld. De feitelijke scheiding vereist een materieel en een moreel element: wanneer (één van) de echtgenoten voor een bepaalde tijd niet meer gewild samenwonen, gaat de wetgever ervan uit dat er ernstige problemen zijn in de relatie.⁵² Het verstrijken van de tijd waarin men feitelijk gescheiden leeft volstaat dan als bewijs van de onherstelbare ontwrichting. De rechter heeft met andere woorden geen beoordelingsvrijheid: is de periode van feitelijke scheiding verstreken, dan moet hij daar de onherstelbare ontwrichting van het huwelijk uit afleiden. De duurtijd van deze feitelijke scheiding verschilt naargelang de echtscheiding gevorderd wordt door beide echtgenoten samen of door één echtgenoot

⁴⁴ MvT bij wetsontwerp betreffende de hervorming van de echtscheiding, *Parl.St.* 2005-06, nr. 51-2341/1, 8-9; P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 585-586; S. BROUWERS en M. GOVAERTS, *Huwelijk en (echt)scheiding: een modellenboek*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2014, 116; K. VERSTRAËTE, "Hervorming echtscheidingsrecht. Wet van 27 april 2007 betreffende de hervorming van de echtscheiding", *NJW* 2007, nr. 5, 629.

⁴⁵ Swennen noemt het "subgronden", zie F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 334.

⁴⁶ Deze bewijsmiddelen zijn: geschriften, foto's en geluidsdragers, getuigen, deskundigenonderzoek, vermoedens en bekentenis en eed.

⁴⁷ Art. 1255, §5 Ger.W.

⁴⁸ Rb. Nijvel 19 mei 2009, *RTDF* 2011, 92 en Rb. Aarlen 3 oktober 2008, *RTDF* 2010, 235.

⁴⁹ Bijvoorbeeld bij het bewijs van geweldsdaden.

⁵⁰ P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 585-586.

⁵¹ F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 338.

⁵² De feitelijke scheiding moet bovendien voortdurend zijn.

alleen. Bij een gezamenlijk verzoek bedraagt de periode van feitelijke scheiding zes maanden, bij een éézijdig verzoek één jaar.⁵³ Indien de rechter op de inleidingszitting vaststelt dat deze periodes verstreken zijn, spreekt hij de echtscheiding uit. Zijn de echtgenoten afhankelijk van het geval nog niet voldoende lang feitelijk gescheiden, dan stelt de rechter een nieuwe zitting vast. Ook door de derde manier, het herhaald echtscheidingsverzoek, wordt de onherstelbare ontwrichting van het huwelijk automatisch vastgesteld. Wanneer (één van) de echtgenoten twee keer, met daartussen een reflectieperiode, om de echtscheiding verzoeken, dan staat de onherstelbare ontwrichting van het huwelijk vast en zal de echtscheiding worden uitgesproken door de rechter. Hij heeft ook hier geen beoordelingsvrijheid. Van deze mogelijkheid zal gebruik gemaakt worden indien de periodes van feitelijke scheiding (nog) niet werden bereikt op de inleidingszitting, of wanneer de echtgenoten nog samenleven. Ook hier is de duurtijd verschillend naargelang het gaat om een gezamenlijke of éézijdige echtscheidingsvordering. Bij een gezamenlijk verzoek tot echtscheiding zal de rechter een tweede zitting vaststellen die zal plaatsvinden ofwel na het verstrijken van de termijn van zes maanden feitelijke scheiding, ofwel drie maanden na de inleidingszitting.⁵⁴ De termijn van drie maanden na de inleidingszitting zal maar gebruikt worden indien de termijn van zes maanden feitelijke scheiding niet eerder verstrijkt. Bij een éézijdig verzoek tot echtscheiding zal de rechter een tweede zitting vaststellen die zal plaatsvinden ofwel na het verstrijken van de termijn van één jaar feitelijke scheiding, ofwel één jaar na de inleidingszitting.⁵⁵ De termijn van één jaar na de inleidingszitting zal maar gebruikt worden indien de termijn van één jaar feitelijke scheiding niet eerder verstrijkt. De rechter spreekt de echtscheiding uit indien beide echtgenoten of één echtgenoot (afhankelijk van het geval) hun wil bevestigen om te scheiden.⁵⁶ De zogenaamde reflectieperiode werd ingebouwd om de stabiliteit van en de solidariteit binnen het huwelijk enigszins te beschermen: enerzijds om te vermijden dat men overhaast zou kunnen scheiden zonder te voldoen aan de voorwaarden voor feitelijke scheiding, en anderzijds als verwerkingsperiode en periode om het leven te herorganiseren. Indien men echter na deze reflectieperiode toch nog wil scheiden, wijst dit op de onherstelbare ontwrichting van het huwelijk. De doelstellingen van deze reflectieperiode zijn echter deels verdwenen door de invoering van de wet van 5 april 2011, waarmee de verplichting tot persoonlijke verschijning van echtgenoten werd afgeschaft.⁵⁷ Hierdoor is er eerder sprake van een

⁵³ Art. 1255, §1, eerste lid Ger.W. en art. 1255, §2, eerste lid Ger.W.

⁵⁴ Art. 1255, §1, tweede lid Ger.W.

⁵⁵ Art. 1255, §2, tweede lid Ger.W.

⁵⁶ Art. 1255, §1 tweede lid *in fine* Ger.W. en art. 1255, §2 tweede lid *in fine* Ger.W.

⁵⁷ Wet van 5 april 2011 tot wijziging van het Gerechtelijk Wetboek wat de persoonlijke verschijning en de poging tot verzoening bij echtscheiding betreft en tot invoering van een kennisgeving over het bestaan en het nut van bemiddeling in echtscheidingszaken, *BS* 16 juni 2011; Deze wet werd opnieuw gewijzigd door de Wet van 30 juli 2013 betreffende de invoering van een familie-en jeugdrechtbank, *BS* 27 september 2013.

periode van temporisering dan van reflectie.⁵⁸ De vraag kan gesteld worden waarom deze periodes nog de duurtijd moeten hebben zoals ze vandaag staan opgenomen in het Ger.W. De EOO bevat aldus relatief soepele voorwaarden om te scheiden. Swennen geeft echter aan dat deze voorwaarden niet té soepel mogen zijn: *"Echtgenoten zouden in dat geval immers niet geneigd zijn de moeilijke onderhandelingen met het oog op een EOT te voeren. Dit zou nadelig zijn, omdat een onderhandelde echtscheiding tot minder discussies achteraf leidt. Binnen de EOO bestaan min of meer uitgewerkte mogelijkheden om (deel)akkoorden te laten homologeren die echtgenoten voor of tijdens de procedure bereiken. Dit systeem maakt het mogelijk om snel en eenvoudig uit de echt te scheiden wanneer de echtgenoten het wel eens zijn over de mislukking van het huwelijk maar niet over alle gevolgen."*⁵⁹

Wat de EOT betreft: Deze echtscheidingsgrond bestaat reeds lange tijd en is verschillende keren gewijzigd.⁶⁰ Belangrijke procedurele wijzigingen zijn bijvoorbeeld het afschaffen van de verplichte persoonlijke verschijning, de verkorting van de duurtijd en het feit dat de procedure louter schriftelijk kan verlopen, ongeacht de duur van de eventuele feitelijke scheiding.⁶¹ Het aantal EOT's bedraagt sinds de hervorming in 2007 ongeveer even veel als het aantal EOO's.⁶² De regels betreffende de EOT zijn terug te vinden in art. 230 BW, dat verwijst naar art. 1287-1304 Ger.W. Kenmerkend voor de EOT is dat de echtgenoten gezamenlijk⁶³ beslissen om te scheiden, en dat zij voorafgaand aan de inleiding van de

⁵⁸ P. SENA EVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 582.

⁵⁹ F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 333.

⁶⁰ De belangrijkste wijzigingen met betrekking tot de EOT sinds 2013 zijn terug te vinden in de volgende wetten: Wet van 30 juli 2013 betreffende de invoering van een familie-en jeugdrechtbank, *BS* 27 september 2013, Wet van 17 juli 2015 tot wijziging van artikel 1299 van het Gerechtelijk Wetboek, in verband met het aantekenen van hoger beroep tegen een vonnis dat de echtscheiding op grond van onderlinge toestemming uitspreekt, in geval van verzoening, *BS* 1 september 2015, Wet van 6 juli 2017 houdende vereenvoudiging, harmonisering, informatisering en modernisering van bepalingen van burgerlijke recht en van burgerlijk procesrecht alsook van het notariaat, en houdende diverse bepalingen inzake justitie, *BS* 24 juli 2017, Wet van 31 juli 2017 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en giften betreft en tot wijziging van diverse andere bepalingen ter zake, *BS* 1 september 2018, Wet van 18 juni 2018 houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en bepalingen met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *BS* 2 juli 2018, Wet van 11 juli 2018 in het kader van de integratie van de hypotheekkantoren in de Administratie Rechtszekerheid van de Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie van de Federale Overheidsdienst Financiën en van de nieuwe organisatie- en bevoegdheidsverdeling binnen de Administratie Rechtszekerheid, *BS* 20 juli 2018, Wet van 22 juli 2018 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en diverse andere bepalingen wat het huwelijksvermogensrecht betreft en tot wijziging van de wet van 31 juli 2017 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse bepalingen ter zake, *BS* 27 juli 2018, Wet van 25 mei 2018 tot vermindering en herverdeling van de werklast binnen de rechterlijke orde, *BS* 30 mei 2018 en Wet van 21 december 2018 houdende diverse bepalingen betreffende justitie, *BS* 31 december 2018; zie ook S. BROUWERS, "De EOT kreeg een upgrade", *RABG* 2018, nr. 13, 1261-1267; Voor een van de meest recente overzichten van de EOT-procedure zie E. ALOFS en F. APS, "De rechtspleging inzake echtscheiding door onderlinge toestemming" in P. SENA EVE (ed.), *Handboek Familieprocesrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2e. uitg. 2020, te verschijnen in 2020, 759-781.

⁶¹ Art. 1289, §1 Ger.W.; Art. 48 en 50 wet van 25 mei 2018 tot vermindering en herverdeling van de werklast binnen de rechterlijke orde, *BS* 30 mei 2018.

⁶² P. SENA EVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 618.

⁶³ Art. 1288bis, § 1 Ger.W.; Zie art. 80 Wet van 18 juni 2018 houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en bepalingen met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *BS* 2 juli 2018.

chtscheidingsprocedure bij gezamenlijk verzoekschrift⁶⁴ akkoorden hebben getroffen over de vermogensrechtelijke en familierechtelijke gevolgen ervan.⁶⁵ Wat de vermogensrechtelijke akkoorden betreft, spreekt de wet in art. 1287 Ger.W. van een 'regelingsakte'. In deze regelingsakte verdelen zij hun goederen en schulden, waarover zij vrij een dading kunnen treffen. Bovendien moet er verplicht een erfrechtelijk beding worden opgenomen voor het geval één van de echtgenoten zou overlijden voordat het echtscheidingsvonnis in kracht van gewijsde zou zijn getreden. Wat de familierechtelijke akkoorden betreft spreekt de wet in art. 1288 Ger.W. van een 'familierechtelijke overeenkomst'. In deze overeenkomst moeten zij enerzijds een regeling treffen over de uitoefening van het ouderlijk gezag, de verblijfsregeling, het recht op persoonlijk contact en de bijdrage in de kosten van het onderhoud en de opvoeding van de kinderen, en anderzijds beslissen over eventuele partneralimentatie.⁶⁶ De echtgenoten moeten met andere woorden niet bewijzen dat het huwelijk mislukt is. Hun akkoorden zijn de determinerende factor. Deze akkoorden dienen tot slot bij het verzoekschrift tot EOT te worden gevoegd. Het voorafgaandelijk akkoord is geen vereiste bij de EOO, waar men de bedoeling heeft om eerst de echtscheiding te bekomen, en achteraf de gevolgen ervan te regelen.⁶⁷ Indien de echtgenoten over een bepaald punt geen akkoord bereiken, is de EOT niet meer mogelijk.⁶⁸ Een beroep op de EOO is dan wel mogelijk, want herinner dat bij de EOO ook (deel)akkoorden gehomologeerd kunnen worden voor of tijdens de procedure. Door de EOO op gezamenlijk verzoek is het dus logisch dat de populariteit van de EOT sterk is gedaald ten opzichte van voor de hervorming in 2007. Wat de bevoegdheid van de rechter bij de EOT betreft kan het volgende worden gezegd: aangezien de echtgenoten een grote vrijheid hebben om hun voorafgaandelijke akkoorden in te vullen, beperkt de

⁶⁴ Sinds 31 maart 2019 wordt de EOT-procedure niet langer ingeleid bij eenzijdig, maar wel gezamenlijk verzoekschrift, zie art. 1288bis, §1, eerste lid Ger.W. en art. 80 van de wet van 18 juni 2018 houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en bepalingen met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *BS* 2 juli 2018; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 357-366.

⁶⁵ Art. 1287 en 1288 Ger.W.; Cass. 25 februari 2010, *RW* 2011-12, 446; E. ALOFS en F. APS, "De rechtspleging inzake echtscheiding door onderlinge toestemming" in P. SENAËVE (ed.), *Handboek Familieprocesrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2^e. uitg. 2020, te verschijnen in 2020, 759; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 357-360; S. BROUWERS en M. GOVAERTS, *Huwelijk en (echt)scheiding: een modellenboek*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2014, 243-244; Als onderdeel van het familierechtelijk akkoord moest het Openbaar Ministerie tot voor 1 september 2018 bij de EOT advies uitbrengen over de naleving van de vormvereisten, over de toelaatbaarheid van de echtscheiding en over het akkoord m.b.t. de minderjarige kinderen. Sinds 1 september 2018 is dit advies facultatief, zie art. 1289ter en 1296-1297 Ger.W.

⁶⁶ Afstand van een uitkering na echtscheiding moet expliciet in het akkoord worden vermeld sinds de wet van 25 mei 2018 tot vermindering en herverdeling van de werklust binnen de rechterlijke orde, *BS* 30 mei 2018.

⁶⁷ P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 582.

⁶⁸ De EOO op gezamenlijk verzoek blijft in dat geval wel mogelijk.

rechterlijke controle zich tot een legaliteitstoets. De rechter moet met andere woorden nagaan of de akkoorden werden opgemaakt zoals voorgeschreven door de wet.⁶⁹

Ten derde: De verplichting van een rechterlijke uitspraak. In België moet een echtscheiding verplicht worden uitgesproken door een rechter.⁷⁰ De bevoegde rechter is familierechter sinds de oprichting van een gespecialiseerde familie- en jeugdrechtbank in 2013.⁷¹ Deze relatief nieuwe rechtbank is een onderdeel van de rechtbank van eerste aanleg, en is de enige bevoegde rechtbank op het gebied van echtscheidingen.⁷² De taak van de familierechter is bij echtscheidingsvorderingen eerder beperkt (o.w.v. het in 2007 ingevoerde recht op echtscheiding).⁷³ Bij de EOO controleert hij of er sprake is van een onherstelbare ontwrichting of dat de vereiste termijnen zijn verstreken, en bij de EOT controleert hij of alle door de wet voorgeschreven elementen werden opgenomen in het voorafgaand akkoord tussen echtgenoten en of de inhoud daarvan niet indruist tegen de openbare orde en/of de goede zeden. Indien alles klopt, is de rechter verplicht om de echtscheiding uit te spreken.⁷⁴ De echtscheiding heeft uitwerking tussen de echtgenoten door het in kracht van gewijsde treden van de uitspraak.⁷⁵ Vanaf dat moment is het huwelijk officieel ontbonden, en houdt het primair huwelijksstelsel op te bestaan.⁷⁶ De vraag kan gesteld worden in hoeverre het vandaag de dag nog noodzakelijk is om in rechterlijke tussenkomst bij echtscheiding te voorzien. Swennen stelt dat rechterlijke tussenkomst beperkt zou kunnen blijven tot die zaken waarover de echtgenoten geen akkoord bereiken. Maar hij gaat ook nog een stap verder door 'buitengerechtelijke

⁶⁹ P. SENA EVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 627.

⁷⁰ G. VERSCHULDEN, *Handboek Belgisch personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 809.

⁷¹ Wet van 30 juli 2013 houdende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *BS* 27 september 2013; Wetsvoorstel (C. BROTCORNE en S. BECQ) betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St.* Kamer 2010-11, nr. 53-682/1.

⁷² De reden voor de oprichting van deze rechtbank was om het juridisch kluwen waarin men zich bij familiale geschillen bevond te ontwarren, en zo de dialoog tussen justitie en burger te herstellen, zie wetsvoorstel (Ch. BROTCORNE en S. BECQ) betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St.* Kamer 2010-2011, nr. 53-0682, 3-4; Voor de volledige lijst van bevoegdheden, zie art. 572bis en 577, derde lid Ger. W.; B. MAES, P. VANLERSBERGHE, N. CLIJMANS en S. VAN SCHEL, *Gerechtelijk privaatrecht... na de hervormingen van 2017-2019*, Brugge, die Keure, 2019, 117-119; A. VAN THIENEN, "De rechtspleging inzake echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting" in P. SENA EVE (ed.), *Handboek Familieprocesrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2017, 593-596.

⁷³ F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 335 en 338-339; P. SENA EVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 596 en 627.

⁷⁴ Zijn voor de EOT niet alle voorwaarden vervuld, dan verklaart de rechtbank dat er geen grond bestaat om de echtscheiding uit te spreken en geeft ze de redenen van deze beslissing op, zie art. 1298 *in fine* Ger.W. Tegen deze beslissing kan hoger beroep worden ingesteld conform art. 1300 Ger.W.

⁷⁵ Art. 1278, eerste lid en art. 1304, derde lid Ger.W.; Ten aanzien van derden heeft het vonnis of arrest van echtscheiding gevolg vanaf de melding van dit vonnis of arrest op de huwelijksakte of vanaf de opmaak van de akte van echtscheiding.

⁷⁶ *Supra* p. 7.

echtscheiding' aan te halen. Indien er geen kinderen zijn, zou een verklaring bij de ambtenaar van de burgerlijke stand kunnen volstaan om uit de echt te scheiden.⁷⁷

Net zoals het huwelijk, moet ook de echtscheiding openbaar gemaakt worden met het oog op de kenbaarheid naar derden, de wijziging van de burgerlijke staat en het *up to date* houden van de burgerlijke stand. De regel is dat de griffier de gegevens over de echtscheidingsbeslissing elektronisch verstuurt naar de DABS, waarna *een melding* gecreëerd wordt die automatisch gelinkt wordt aan de betrokken huwelijksakte.⁷⁸ De ambtenaar van de burgerlijke stand dient niet tussen te komen bij de verwerking. Dit betekent een enorme tijdswinst. Echter zijn er drie gevallen waarin er wel een *akte van echtscheiding*⁷⁹ dient te worden opgemaakt door de ambtenaar van de burgerlijke stand: 1) Wanneer de Belgische huwelijksakte nog niet beschikbaar is in de DABS⁸⁰; 2) Wanneer het gaat om een erkenning van een buitenlandse echtscheidingsbeslissing/echtscheidingsakte; 3) Wanneer de Belgische echtscheidingsbeslissing betrekking heeft op een huwelijk dat voltrokken is in het buitenland en de buitenlandse huwelijksakte niet aanwezig is in de DABS.⁸¹ Wat het eerste geval betreft valt het volgende op te merken: Op ogenblik van schrijven bevindt het gebruik van de DABS bij de rechtbanken zich nog in de testfase. De griffies kunnen momenteel nog niet nagaan in de DABS of er wel of niet een akte aanwezig is. Van zodra de DABS volledig operationeel is in de rechtbanken, zijn de griffies wel verplicht om dit na te gaan en om de ambtenaar van de burgerlijke stand/verzoekende partij te vragen om de huwelijksakte in de DABS op te nemen. Belgische huwelijksakten moeten dan inderdaad in principe in de DABS opgenomen zijn vóór de echtscheidingsbeslissing.⁸²

⁷⁷ F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 329; Zo bleek ook uit een interview afgenomen met prof. dr. Tim Wuyts *d.d.* 2 maart 2020.

⁷⁸ Art. 32 BW, dat verwijst naar art. 1275, § 2, tweede lid en art. 1303, tweede lid Ger.W.; Ook de huwelijksakte is digitaal, zie *supra*; Men spreekt in deze gevallen niet meer van een echtscheidingsakte, maar wel van *een melding* maken van de echtscheidingsbeslissing op de (digitale) huwelijksakte. De reden hiervoor is dat de rechterlijke beslissing an sich voldoende is om de staat van de persoon te wijzigen, een aparte akte van de burgerlijke stand is dus niet meer nodig, zie MvT bij wetstontwerp houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en houdende wijziging van het Gerechtelijk Wetboek met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 54-2919/1, 13-14.

⁷⁹ MvT bij wetstontwerp houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en houdende wijziging van het Gerechtelijk Wetboek met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 54-2919/1, 117; Niet te verwarren met de oude echtscheidingsakte. De akte van echtscheiding is een nieuwe soort akte, zie art. 64 BW.

⁸⁰ Art. 1275, § 2, laatste lid Ger.W.; Art. 1254, § 2, derde lid Ger.W. stelt echter dat "*Indien de huwelijksakte in België werd opgemaakt of in België werd overgeschreven voor de inwerkingtreding van de wet van 18 juni 2018, verzoekt de griffier de ambtenaar die de akte heeft opgemaakt of ingeschreven tot opname van de akte in de DABS.*"

⁸¹ Deze twee laatste gevallen zijn bovendien van belang voor dit onderzoek; zie ook https://www.vlavabbs.be/faq_dabs (consultatie 17 maart 2020).

⁸² Zo blijkt uit contact met de helpdesk DABS (dabs.baec@just.fgov.be), gecontacteerd op 17 februari 2020.

Afdeling 3. Conclusie

Het echtscheidingsrecht in België heeft een hele evolutie doorgemaakt. Waar kerk en staat vroeger zeer sterk ingrepen in familierechtelijke relaties om de stabiliteit van het gezin te garanderen, wordt sinds de laatste decennia een verschuiving naar het individu en zijn persoonlijk welzijn zichtbaar.⁸³ De stabiliteit van het gezin werd vroeger gegarandeerd door de instelling van het huwelijk. Het leven speelde zich af binnen de grenzen van het huwelijk, wat maakte dat ook alle rechtsgevolgen gekoppeld waren aan het huwelijk: afstamming, naamgeving, ouderlijk gezag etc.⁸⁴ De regels waren zo geconstrueerd om zo min mogelijk conflicten binnen het gezin uit te lokken. Het logische gevolg daarvan was dat de ontbinding van het huwelijk niet eenvoudig was en in de taboesfeer lag. Zo moest men bijvoorbeeld bij de echtscheiding op grond van fout het bewijs leveren van die fout (grove beledigingen, mishandelingen, overspel, ...), hetgeen niet eenvoudig was. De kentering van gezin naar individu is er gekomen in de jaren '70.⁸⁵ Doordat de wetgeving focussen op het individu kwam er ook een loskoppeling tussen het huwelijk en de rechtsgevolgen ervan. Vandaag zijn de meeste rechtsgevolgen gekoppeld aan de afstamming. Dit heeft ook zijn gevolgen gehad voor de echtscheiding. Doorheen de tijd is de echtscheiding in België veel soepeler geworden. Het hoogtepunt kwam er in 2007 met de introductie van slechts twee echtscheidingsgronden, de EOO en de EOT, waarbij de EOO zorgde voor een recht op echtscheiding. De visie was dat het onlogisch en zelfs onmenselijk was om een mislukt huwelijk toch te moeten voortzetten. De echtscheiding moest daarom zo snel mogelijk uitgesproken kunnen worden, zodat dat deel van de druk reeds van de schouders van de echtgenoten kon vallen.⁸⁶ De gevolgen van de echtscheiding werden dan meestal achteraf geregeld (tenzij bij de EOT).⁸⁷ Om dit mogelijk te maken werden de echtscheidingsprocedures aldus vereenvoudigd.⁸⁸ Zowel man als vrouw kunnen vandaag éézijdig beslissen om het huwelijk te beëindigen.⁸⁹ Dit komt in de buurt van een verstoting zoals verder duidelijk zal worden, maar omdat man en vrouw (procedureel) gelijk zijn aan mekaar en zich elk op dezelfde echtscheidingsgronden kunnen beroepen, klopt dit niet

⁸³ De Kerk heeft vandaag de dag met andere woorden geen inspraak meer in het burgerlijk leven. Dit is zo opgenomen in art. 21, tweede lid Grondwet.

⁸⁴ Interview afgenomen met prof. dr. Tim Wuyts *d.d.* 2 maart 2020.

⁸⁵ Onder andere ten gevolge van het Marckx-arrest: EHRM 13 juni 1979, nr. 6833/74, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534>; Een recent artikel uit De Standaard vermeldt evenwel dat door de coronacrisis "het gezin weer de hoeksteen van ons leven is", zie K. SCHAUBROECK, "Alsof de jaren 50 terug zijn", *De Standaard Weekend*, 25 en 26 april 2020, 22-23. Dit is een interessante vaststelling, en het zal ongetwijfeld nog meer interessant zijn om hierover in de nasleep van deze crisis verder onderzoek naar te doen.

⁸⁶ F. APS, "De echtscheiding" in X., *Handboek familierecht voor de advocaat-stagiair 2015-2016*, Mechelen, Kluwer, 2015, 156-157.

⁸⁷ Dit is destijds een beleidskeuze geweest. Een andere visie stelde dat het principe van het bekomen van een snelle echtscheidingsbeslissing mooi klinkt in de praktijk, maar dat daarmee de gevolgen ná de echtscheiding niet worden opgelost. De vraag werd gesteld in welke mate deze gevolgen niet gelijktijdig met de echtscheidingsbeslissing moeten worden opgelost.

⁸⁸ F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 330.

⁸⁹ P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 582.

helemaal. Echtgenoten zijn enerzijds *procedureel* gelijk aangezien zij kunnen kiezen om zich te beroepen op één van de twee echtscheidingsgronden, zonder onderscheid en onder het toezicht van een rechter die de echtscheiding verplicht uitspreekt. Bovendien zijn er binnen het huwelijk beschermingsmechanismen ingebouwd zoals de bescherming van de gezinswoning, de onderhoudsuitkering na echtscheiding etc.⁹⁰ Er gaan echter ook stemmen op om de rechterlijke tussenkomst waar mogelijk af te bouwen, of zelfs over te gaan tot een volledige buitengerechtelijke echtscheiding. Anderzijds heeft België ook sinds lange tijd gebouwd aan de *algemene* gelijkheid tussen man en vrouw. Een gevolg daarvan is dat België reeds geruime tijd het 'tweekostwinnersgezin' kent. Indien beide partners economisch actief zijn, wordt de drempel om over te gaan tot echtscheiding verlaagd.⁹¹ Ook dit moet echter genuanceerd worden, want ondanks het feit dat beide partners een eigen inkomen hebben, is er een verschil in omvang van deze inkomens. De loonkloof tussen man en vrouw bedraagt vandaag de dag in België nog steeds gemiddeld 10%.⁹² Om financiële problemen te voorkomen, besluiten sommige koppels om niet te scheiden.⁹³ Naast een verminderde (maar nog steeds bestaande) ongelijkheid op basis van geslacht⁹⁴, kent België aldus een ongelijkheid die meer gebaseerd is op financiële slagkracht. Dit om te zeggen dat de invloed van socio-economische factoren niet uit het oog mag worden verloren, en dat er in deze domeinen nog veel ruimte voor verbetering is.⁹⁵ Maar opnieuw:

⁹⁰ Beschermingsmechanismen die niet noodzakelijk zijn ingebouwd bij andere vormen van samenleven; zie ook L. HEYLEN, D. MORTELMANS, en J. KNAEPS, "Sociological perspectives on changing family constellations and intergenerational support in ageing societies" in E. ALOFS and W. SCHRAMA (eds.), *Elderly care and upwards solidarity: Historical, sociological and legal perspectives*, Cambridge, Intersentia, te verschijnen in 2020, 42; L. VAN DEN BERGH en D. MORTELMANS, "De onzichtbare scheidingsgolf. Een analyse van relatieontbinding van samenwonende en gehuwden in België", *Relaties en Nieuwe Gezinnen* 2018, vol. 8, afl. 1, 1-31.

⁹¹ L. HEYLEN, D. MORTELMANS, en J. KNAEPS, "Sociological perspectives on changing family constellations and intergenerational support in ageing societies" in E. ALOFS and W. SCHRAMA (eds.), *Elderly care and upwards solidarity: Historical, sociological and legal perspectives*, Cambridge, Intersentia, te verschijnen in 2020, 27.

⁹² Het Europees gemiddelde is 16%, zie website Instituut voor de gelijkheid van mannen en vrouwen: <https://iqvm-iefh.belgium.be/nl/activiteiten/arbeid/loonkloof> en https://iqvm-iefh.belgium.be/nl/activiteiten/arbeid/loonkloof/stand_van_zaken_in_belgie (consultatie 19 februari 2020); Voor het Belgisch rapport van 2019 met cijfers van 2017, zie H. VAN HOVE, *De loonkloof tussen vrouwen en mannen. Cijfers 2017*, Brussel, Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, 2019, 11 p.

⁹³ L. HEYLEN, D. MORTELMANS, en J. KNAEPS, "Sociological perspectives on changing family constellations and intergenerational support in ageing societies" in E. ALOFS and W. SCHRAMA (eds.), *Elderly care and upwards solidarity: Historical, sociological and legal perspectives*, Cambridge, Intersentia, te verschijnen in 2020, 29; X., *Money not romance keeps many couples together, consumer report finds*, 2017, <https://www.intrum.com/press/news-stories/money-not-romance-keeps-many-couples-together-consumer-report-finds/#>; Intra Justitia, *European Consumer Payment Report 2015*, 2015, 6, https://www.intrum.com/media/6936/ecpr2015_eng.pdf.

⁹⁴ Esping-Anderson noemt het een "*incomplete revolution*", zie G. ESPING-ANDERSEN en F.C. BILLARI, "Re-theorizing Family Demographics", *Population and development review* 2015, 1-31.

⁹⁵ L. VAN DEN BERGH en D. MORTELMANS, "De onzichtbare scheidingsgolf. Een analyse van relatieontbinding van samenwonende en gehuwden in België", *Relaties en Nieuwe Gezinnen* 2018, vol. 8, afl. 1, 1-31.

bij de ontbinding van het huwelijk door echtscheiding kan dit in België worden opgevangen door de onderhoudsuitkering na echtscheiding onder rechterlijk toezicht.⁹⁶

Hoofdstuk 2. Verstoting in islamitische landen

Afdeling 1. Historische kadering

Net zoals België en de rest van Europa ontwikkelingen hebben doorgemaakt op het gebied van echtscheiding en het echtscheidingsrecht, is dit niet anders voor de islamitische wereld. Dit gebeurde onder invloed van een andere grote religie, nl. de islam. Het wordt nuttig geacht om ook hier een schets te geven van de historiek van de begrippen 'islam' en 'islamitisch recht', met het oog op hun invloed en hun toepassing op het echtscheidingsrecht binnen de te bespreken landen, nl. Marokko, Iran, Pakistan en Saudi-Arabië.

Vóór en tijdens de opkomst van de islam in de Arabische wereld bestond dit gebied uit verschillende rivaliserende stammen die een vorm van polytheïsme aanhingen (een tribale samenleving).⁹⁷ Deze verschillende stammen hadden hun eigen gewoontes, die gaandeweg zijn uitgegroeid tot regels die worden aangeduid als gewoonterecht. Eén van de belangrijkste materies binnen al deze verschillende stelsels van gewoonterecht betrof familie en familierelaties. Vaak waren patriarchale verhoudingen ingebouwd in deze regels.⁹⁸

Het is in deze context dat de islam is ontstaan. De oorsprong ervan wordt traditioneel toegeschreven aan de profeet Mohammed, die in het zevende-eeuwse Arabië leefde (ca. 570-632).⁹⁹ In zijn leefgemeenschap (Mekka en omstreken) zag hij een verschuiving van solidariteit naar egoïsme en winstbejag door de groeiende en succesvolle handel. Het gebrek aan eenheid werd bovendien versterkt door de vele vetes tussen de verschillende stammen. Mohammed wou hier verandering in brengen.¹⁰⁰ De oplossing kwam tot hem in de vorm van visioenen van Allah. De woorden van Allah gingen de leer van Mohammed vormen, die hij deelde met zijn volgelingen, zijnde de moslims. De opgetekende leer is wat

⁹⁶ Terwijl bij de andere vormen van samenleving (wettelijke en feitelijke samenwoning) deze bescherming op zijn beurt niet of slechts beperkt aanwezig is, zie bijvoorbeeld S. EGGERMONT, "Feitelijke samenwoning" in *OPF* 2018, afl. 86, 93 p. en N. TORFS, "Feitelijke en wettelijke samenwoning" in *X, Huwelijksvermogensrecht, TXXIV.1-TXXIV.3-23*

⁹⁷ Ter visualisatie, zie K. ARMSTRONG, *Islam: A Short History*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2001, 8; In een recent boek van Guillaume Dye en Mohammad Ali Amir-Moezzi, getiteld *Le Coran des historiens*, wordt echter de stelling geopperd dat de profeet Mohammed en de Koran niet uit een polytheïstisch milieu gegroeid zijn, maar wel uit een gebied dat voornamelijk joods-christelijk was, zie R. ROTTHIER, "Dat de Koran meerdere auteurs had lijkt me duidelijk." Historisch onderzoek naar de vroege islam beroert de gemoederen", *Knack*, 13 mei 2020, 116.

⁹⁸ J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 40.

⁹⁹ Y.N. HARARI, *Homo Deus. Een kleine geschiedenis van de toekomst*, Amsterdam, Thomas Rap, 2018, 198.

¹⁰⁰ J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 39.

men de Koran noemt.¹⁰¹ De kern van zijn boodschap was dit: om opnieuw eenheid in de verdeeldheid te brengen moest de bevolking enerzijds overgaan van een polytheïstisch naar een monotheïstisch geloof (een beweging die de joden en de christenen een aantal eeuwen voordien reeds hadden gestart), en moest er anderzijds de nadruk worden gelegd op sociale rechtvaardigheid. Het resultaat zou de perfecte samenleving zijn, ook wel *ummah* (hierna: ummah) genaamd. Ondanks de patriarchale verhoudingen leek Mohammed ook begaan te zijn met de emancipatie van vrouwen, want de Koran spreekt over erfrecht van vrouwen en over echtscheiding lang voordat dit ter sprake kwam in het christelijke westen.¹⁰² Karen Armstrong, schrijfster en experte op het gebied van religie, vat deze beginsituatie mooi samen: "*The Quran makes men and women partners before God, with identical duties and responsibilities. [...] The women of the first ummah in Medina took full part in its public life, and some, according to Arab custom, fought alongside the men in battle. They did not seem to have experienced Islam as an oppressive religion, though later, as happened in Christianity, men would hijack the faith and bring it into line with the prevailing patriarchy.*"¹⁰³

Afdeling 2. Sharia

Om tot de perfecte samenleving te komen, moesten moslims zich houden aan allerlei regels. Dit geheel van regels wordt de 'Sharia' genoemd. Letterlijk vertaald betekent het 'de weg naar de drinkplaats'.¹⁰⁴ Deze metafoor wijst erop dat de Sharia door Allah via Mohammed aan zijn volk werd meegedeeld als een 'blauwdruk voor het leven', oftewel een leidraad of plichtenleer die voorschrijft hoe moslims moeten handelen in wereldse en religieuze zaken. Het bestaat met andere woorden uit regels met een religieus, ethisch, sociaal en *juridisch* karakter.¹⁰⁵ De regels van de Sharia staan niet mooi opgetekend in een wetboek¹⁰⁶, maar zijn het gevolg van het werk van islamitische (rechts)geleerden¹⁰⁷, die in de twee eeuwen na de dood van Mohammed deze blauwdruk voor het leven door middel

¹⁰¹ De letterlijke vertaling van het woord 'Koran' is 'voordracht'. Dit omdat vele mensen uit die tijd ongeletterd waren, waardoor de overlevering van de openbaringen in het begin mondeling gebeurde. De Koran als boek kwam er pas ongeveer 20 jaar na de dood van de profeet Mohammed, zie W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 206; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 48.

¹⁰² K. ARMSTRONG, *Islam: A Short History*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2001, 14; Op welke manier echtscheiding ter sprake komt zal verderop in de tekst worden uitgelegd.

¹⁰³ K. ARMSTRONG, *Islam: A Short History*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2001, 14.

¹⁰⁴ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 47; M.S. BERGER, *Sharia: Islam tussen recht en politiek*, Den Haag, Boom Juridische uitgeverij, 2006, 14; K. ARMSTRONG, *Islam: A Short History*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2001, 174.

¹⁰⁵ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 47.

¹⁰⁶ Want het zijn ook niet allemaal juridische regels.

¹⁰⁷ Zowel rechtsgeleerden als anderen geleerden (bv. theologen) hebben hieraan meegewerkt, zie J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 22-23; M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 23.

van verschillende bronnen hebben verwerkt in een rechtswetenschappelijk corpus van gedragsregels.¹⁰⁸ Verdere ontwikkeling en interpretatie (of het gebrek daaraan) hebben geleid tot de grote verscheidenheid aan regels die vandaag terug te vinden zijn in de rechtsstelsels van de verschillende islamitische landen.

Afdeling 3. Bronnen van Sharia

Traditioneel worden er vier bronnen van Sharia aangeduid.¹⁰⁹ De voornaamste zijn de Koran en de *Sunna* (hierna: Sunna). De andere twee bronnen zijn 'Ijma' (hierna: Ijma) en 'Qiyas' (hierna: Qiyas). Zij worden hierna toegelicht. Deze volgorde is ook ineens de volgorde van belangrijkheid en van toepassing.

De eerste bron is de Koran. Omdat de Koran het woord van God is, zijn de regels en richtlijnen die erin vervat zijn volmaakt, eeuwig geldig en onveranderlijk.¹¹⁰ Enkel het interpreteren van de onduidelijke of impliciete regels en richtlijnen is in bepaalde gevallen toegelaten.

De Sunna is de tweede bron. Hiermee worden de de uitspraken en handelingen van de profeet Mohammed omschreven, die gebruikt werden als bevestiging, verduidelijking, aanvulling etc. op de regels van de Koran wanneer deze niet duidelijk waren of wanneer het een onderwerp betrof dat niet in de Koran ter sprake kwam. Deze uitspraken en handelingen werden eerst mondeling en later schriftelijk verzameld in 'Hadith(s)' of overleveringen. De Koran en de Sunna vormen samen de geopenbaarde, heilige en tekstuele bronnen.¹¹¹

Omdat de Koran en de Sunna geen antwoord bieden op alle levensvragen, hebben islamitische geleerden deze bronnen geïnterpreteerd via de wetenschappelijke methode van 'Ijtihad' of zelfstandige interpretatie (hierna: Ijtihad). Ijtihad is een juridische manier van redeneren of afleiden van wetgeving door het interpreteren, verduidelijken of aanvullen van de impliciete regels uit de Koran en/of de Sunna. De expliciete regels staan vast, enkel de impliciete regels kunnen geïnterpreteerd worden. Ijtihad wordt bovendien beschouwd als de manier om de betekenis van de Koran en de Sunna in zijn historische context te plaatsen, om zo de regels mee te laten evolueren met zijn tijd.¹¹²

¹⁰⁸ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, 2006, 16-17.

¹⁰⁹ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 49-50; M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, 2006, 21; W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 209-211.

¹¹⁰ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 48; W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 202.

¹¹¹ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 21.

¹¹² A. VAN BOMMEL, *Islam en de rechten van vrouwen*, I, Amsterdam, Bulaaq, 2005, 34.

De twee laatste bronnen zijn Ijma en Qiyas. Ijma wordt omschreven als de consensus die bereikt werd in een gemeenschap of tussen moslimgeleerden over een bepaalde regel. Qiyas is het redeneren en interpreteren naar analogie. Ijma en Qiyas zijn dus wel bronnen, maar geen tekstuele bronnen. Ze kunnen het best omschreven worden als “*erkende methoden van rechtsvinding die mogen worden toegepast op de twee heilige teksten*”¹¹³, wanneer het antwoord niet in die teksten zelf gevonden kan worden.¹¹⁴ Ook deze bronnen werden uitgewerkt via de wetenschappelijke methode van Ijtihad. Het gebruik van de vaststaande regels uit de Koran en de Sunna, samen met het gebruik van Ijtihad, heeft uiteindelijk geleid tot het hierboven reeds vermelde rechtswetenschappelijk corpus van gedragsregels, ‘fiqh’ (hierna: fiqh) genaamd.¹¹⁵ Het gaat echter om een zeer omvangrijk en niet eenduidig corpus, dat verschillende en soms zelfs tegenstrijdige interpretaties van eenzelfde regel bevat.¹¹⁶ Visueel wordt dit geheel voorgesteld aan de hand van een boom: de vier bronnen (Koran, Sunna, Ijma en Qiyas) zijn de wortels die door de zorg van interpretatie (Ijtihad) uitgroeien tot een boom, waarvan de takken de regels van de fiqh zijn.¹¹⁷ De moeilijkheid bestaat erin om de Ijma en Qiyas als bronnen te zien, maar ook om te weten dat ze hun oorsprong kennen in Ijtihad.¹¹⁸

Afdeling 4. Klassiek Shariarecht

Geen perfecte samenleving zonder recht. Het is daarom dat ook binnen de islam het recht een prominente plaats inneemt. Het is bovendien een veelvoorkomende vergissing om Sharia en islamitisch recht of Shariarecht (hierna: Shariarecht) met elkaar gelijk te stellen. Voor een goed begrip moet het volgende onthouden worden: Het Shariarecht is geworteld in de Sharia, en omdat de Sharia dus ook regels met een juridisch karakter bevat, is het beter om deze juridische regels aan te duiden als Shariarecht.¹¹⁹

Omdat Shariarecht deel uitmaakt van de Sharia, zijn de bronnen hetzelfde: Koran, Sunna, Ijma en Qiyas. Aangezien de Koran in het algemeen de belangrijkste bron van Sharia is, is het ook de belangrijkste bron van Shariarecht. Wanneer de inhoud erop wordt nagelezen,

¹¹³ Zijnde de Koran en de Sunna; M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 21.

¹¹⁴ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 50.

¹¹⁵ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 21-22.

¹¹⁶ *Infra* p. 21; Fiqh is daarnaast ook de benaming van de rechtswetenschap zelf waaruit deze regels voortkomen, zie M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 14 en 22; J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 235.

¹¹⁷ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 22.

¹¹⁸ Kruijner omschrijft het als volgt: “*Two other, additional sources of Shari’a originate in ijtihad and are thus based on human reason: ijma’, and qiyas*”, zie P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 50.

¹¹⁹ *Supra* p. 17; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 48.

valt het echter op dat er maar weinig concrete rechtsregels in opgetekend staan.¹²⁰ Slechts een aantal rechtsdomeinen, waaronder familierecht, komen ter sprake.¹²¹ Zo komen in hoofdstukken 2, 4, 33 en 65 van de Koran onderwerpen als huwelijk, echtscheiding en erfrecht aan bod. Deze regels waren destijds ingebouwd ter verbetering van de positie van de vrouw en ter versteviging van het gezinsleven.¹²² Hoofdstuk 4 is bijvoorbeeld getiteld 'An-Nisa' (De Vrouwen), en hoofdstuk 65 'Al-Talaaq' (De Echtscheiding).¹²³ Hoewel er een volledig hoofdstuk gewijd wordt aan echtscheiding, komt het ook (kort) ter sprake in andere delen van de Koran. Maar, wat destijds begrepen werd onder de noemer 'echtscheiding', valt tegenwoordig grotendeels onder wat de westerse samenleving begrijpt onder 'verstoting'. Zo zal verderop duidelijk worden dat door het vaststaande¹²⁴ karakter van de regels omtrent echtscheiding hetgeen in de begindagen van de islam in het voordeel was van de vrouw, vandaag geresulteerd is in het nadeel van de vrouw.¹²⁵

Net zoals de Koran bevat ook de Sunna weinig rechtsregels.¹²⁶ Rechtsgeleerden gebruikten daarom de andere twee bronnen (Ijma en Qiyas) en dezelfde methode (Ijtihad) om rechtsregels te ontwikkelen.¹²⁷ Omdat deze ontwikkeling voor een groot deel toekwam aan de juristen, werd ook wel gesproken van 'juristenwetgeving'.¹²⁸ De regels die hieruit voortkwamen maakten aldus deel uit van de fiqh-literatuur.¹²⁹ Dit wordt ook wel aangeduid als 'klassiek Sharierecht'.¹³⁰ Hetgeen hierboven reeds gezegd werd over deze bronnen en de Ijtihad geldt bijgevolg ook voor de bespreking van dit klassiek Sharierecht.

Afdeling 5. Strekkingen en rechtsscholen

Na de dood van Mohammed in het jaar 632 deden zich meningsverschillen voor over zijn opvolging. Uit deze meningsverschillen ontstonden twee hoofdstrekkingen: het Soennisme en het Sji'isme. De aanhangers van het Soennisme worden Soennieten genoemd. Zij vormen de grootste geloofsgroep (ongeveer 90%). De aanhangers van het Sji'isme worden Sji'ieten genoemd (ongeveer 10%). Het grootste deel van de Sji'ieten behoort bovendien

¹²⁰ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 21.

¹²¹ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 14 en 21.

¹²² *Supra* p. 17; J.L. ESPOSITO en N.J. DELONG-BAS, *Women in muslim family law*, Syracuse, Syracuse University Press, 2nd edition, 2001, 4.

¹²³ Voor dit onderdeel werd gebruik gemaakt van een Nederlandstalige versie van de Koran, geraadpleegd via <http://www.arsfloreat.nl/downloads.html>.

¹²⁴ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 21.

¹²⁵ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 37.

¹²⁶ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 14.

¹²⁷ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 53.

¹²⁸ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 228.

¹²⁹ *Supra* p. 19; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 50.

¹³⁰ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 54.

tot de zogenaamde 'Twaalver Sji'ieten'. Dit is van belang voor de later te bespreken landen. Voor de Soennieten (behalve in Saoedi-Arabië) zijn alle vier hierboven besproken bronnen belangrijk, waar de Sji'ieten hun bronnen meestal beperken tot enkel de Koran en de Sunna. Bovendien stelden de Soennieten dat de studies en interpretatie door Ijtihad moesten ophouden aan het begin van de tiende eeuw, omdat de regels geperfectioneerd waren. Dit werd aangeduid als het "*sluiten van de poort van Ijtihad*".¹³¹ Volgens de Sji'ieten mag er dan weer wel aan Ijtihad gedaan blijven worden, weze het enkel door een selecte groep hooggekwalificeerde rechtsgeleerden.¹³²

Gelet op deze institutionele verschillen is het niet verbazend dat Soennieten en Sji'ieten ook bij de uitwerking van de blauwdruk voor het leven, daarin begrepen de fiqh, verschillende opvattingen hadden.¹³³ Deze verschillen hebben zich geuit in het ontstaan van verschillende rechtsscholen.¹³⁴ De Soennieten kennen maar liefst vier rechtsscholen: de Hanafitische school, de Malekitische school, de Sjafi'itische school en de Hanbalitische school. Dit is van belang voor de later te bespreken landen. Deze vier zijn ook in het algemeen de belangrijkste scholen. Ook bij de Sji'ieten bestaan er verschillende stromingen, maar is het niet duidelijk of deze stromingen gelijk te stellen zijn aan de Soennietische rechtsscholen.¹³⁵ De 'Twaalver Sji'ieten' kan wel aangeduid worden als grootste en belangrijkste Sji'itische stroming. Merk dus op dat er afhankelijk van de rechtsschool een verschillende invulling gaande van zeer vrij tot zeer strikt gegeven kan worden aan de kenmerken en geldigheidsvoorwaarden van de regels die verderop besproken zullen worden. Omdat het onmogelijk is om alle nuances uit het klassieke Sharia echtscheidingsrecht te capteren in dit onderzoek, zal hetgeen in het volgend onderdeel besproken wordt zo algemeen mogelijk gehouden worden.

¹³¹ Dit argument werd vaak gebruikt om te wijzen op de starheid van Sharia en Sharierecht. Desalniettemin werd aangetoond dat het maken van regels werd verdergezet door sociale en politieke ontwikkelingen, zie R. PETERS, "From Jurists' Law to Statute Law or What Happens When the Shari'a is Codified", *Mediterranean Politics* 2002, 86; M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 22-23 en 72.

¹³² C. SIPAHI, *Echtscheiding in Islamitisch recht*, masterproef Rechten UGent, 2011, https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/787/246/RUG01-001787246_2012_0001_AC.pdf, 18.

¹³³ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 52; C. SIPAHI, *Echtscheiding in Islamitisch recht*, masterproef Rechten UGent, 2011, https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/787/246/RUG01-001787246_2012_0001_AC.pdf, 20; M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 21.

¹³⁴ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 228-229; W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 206-207.

¹³⁵ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 52; M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 21.

Afdeling 6. Echtscheiding/Verstoting in het klassieke Shariarecht

Het familierecht in het algemeen maakt deel uit van het klassieke Shariarecht, en vormt er zelfs de kern van. Het is het rechtsdomein dat het meest uitgewerkt werd in de belangrijkste bronnen, de Koran en de Sunna, en werd daarom ook het meest uitgebreid bestudeerd en geïnterpreteerd. Om een duidelijk beeld te schetsen zal eerst de huwelijkssluiting en vervolgens de huwelijksontbinding uit het klassiek Shariarecht besproken worden.

A. Wat voorafgaat: het huwelijk

Vooraleer de klassieke verstoting wordt besproken, is het belangrijk om hetgeen aan een echtscheiding moet voorafgaan kort toe te lichten, nl. het huwelijk. De ontbinding van het huwelijk door verstoting veronderstelt immers het bestaan van een geldig gesloten huwelijk.

Vanuit een religieus en sociaal standpunt wordt het gezin gezien als de hoeksteen van de maatschappij. Het stichten van een gezin is essentieel om tot de perfecte samenleving te komen.¹³⁶ Het instituut waarbinnen een gezin gevormd moet worden is het huwelijk: man en vrouw (geen personen van hetzelfde geslacht) trouwen met elkaar, voorzien in elkaars behoeften en zorgen voor nakomelingen. Andere samenlevingsvormen zijn niet mogelijk. Het huwelijk regelt met andere woorden de samenstelling van het gezin: seksuele relaties mogen enkel plaatsvinden binnen het huwelijk.¹³⁷

Vanuit een juridisch standpunt wordt het sluiten van een huwelijk beschouwd als een privaatrechtelijke handeling (met een religieuze dimensie). Tussenkoms van een autoriteit door middel van registratie is geen voorwaarde voor een geldig huwelijk.¹³⁸ Het huwelijk is met andere woorden een civiel contract tussen man en vrouw, dat zoals andere contracten gebaseerd is op aanbod en aanvaarding (de wilsovereenstemming), en dat wederzijdse rechten en plichten omvat.¹³⁹ Aanbod en aanvaarding zijn essentieel, net zoals de aanwezigheid van getuigen en de betaling van een bruidsgave. Naast het sluiten van het huwelijk zelf is de consummatie ervan van belang. Vanaf dan starten de verplichtingen die uit het huwelijk voortvloeien. De financiële verplichtingen zijn vooral voor de man: hij voorziet in de bruidsgave en in onderhoud voor zijn vrouw. Daartegenover staan de verplichtingen van de vrouw, nl. de zorg voor het huishouden, de zorg voor de kinderen

¹³⁶ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 58; J.L. ESPOSITO, *Women in Muslim Family Law*, Syracuse University Press, New York, 2001, 14-15.

¹³⁷ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 231.

¹³⁸ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 38.

¹³⁹ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 59 en 61.

en gehoorzaamheid aan de man. Deze gehoorzaamheid kan zo ver gaan als de vrouw te verbieden om het huis te verlaten en om werk te zoeken.¹⁴⁰

B. Echtscheiding/Verstoting

Ondanks het grote belang van het huwelijk is het volgens het klassieke Shariarecht mogelijk om de huwelijksband te ontbinden door echtscheiding.¹⁴¹ Zo is het bv. niet aan te raden om gehuwd te blijven indien de slechte relatie schadelijk is voor de kinderen. Op die manier kan de ummah immers niet gerealiseerd worden. Toch moet er zoveel mogelijk in het werk worden gesteld om echtscheiding te vermijden, bv. door verzoeningspogingen te ondernemen. De echtscheiding was volgens de profeet Mohammed immers het meest verwerpelijke van alle toegestane zaken. Doorheen dit onderzoek zal duidelijk worden dat het islamitisch concept van echtscheiding niet helemaal gelijkloopt met de Belgische visie op echtscheiding. In dit onderdeel is het dan ook belangrijk dat de lezer zijn voorkennis over het Belgisch echtscheidingsrecht aan de kant schuift, om zich te kunnen openstellen voor de uitleg die zal volgen.

Echtscheiding staat zoals reeds gezegd ingeschreven in de Koran, de belangrijkste bron van recht. Er is zelfs een volledig hoofdstuk aan gewijd: 'Al-Talaaq', (hierna: Talak). De geleerden die het klassieke Shariarecht gevormd hebben, hebben hieruit afgeleid dat echtscheiding het prerogatief van de man is. Omwille van dit alleenrecht van de man wordt er ook wel gesproken van 'verstoting'. Het begrip verstoting zal ook verder in de tekst op de juiste tijdstippen gebruikt worden om bepaalde nadrukken te leggen. Voor het overige zijn de begrippen echtscheiding en verstoting in dit onderdeel gelijk aan elkaar.

Echtscheiding is het prerogatief van de man, maar er wordt geen reden gegeven waarom dit recht enkel aan hem toekomt. Het wordt geacht de natuurlijke gang van zaken te zijn. Een en ander heeft ongetwijfeld te maken met de patriarchische samenleving die reeds bestond vóór de begindagen van de islam, en waardoor het klassieke echtscheidingsrecht werd beïnvloed. Van groot belang is dan ook het begrip Talak. Talak wordt enerzijds gebruikt om echtscheiding in de ruime zin te omschrijven. Het kan met andere woorden gezien worden als een generieke term voor verschillende andere echtscheidingsmodaliteiten.¹⁴² Aan de andere kant kan Talak ook gezien worden als een van die echtscheidingsmodaliteiten zelf, nl. verstoting in de enge betekenis van het woord, zijnde de eenzijdige verstoting door de man. In dit onderzoek zal voornamelijk ingegaan worden op de Talak in deze betekenis van eenzijdige verstoting door de man en op een andere modaliteit van Talak in de brede betekenis van het woord, de 'Khol'' (hierna: Khol')

¹⁴⁰ Dit is tot op heden nog steeds het geval in Saoedi-Arabië.

¹⁴¹ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 238.

¹⁴² Voor de overige echtscheidingsmodaliteiten, zie P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 68.

of verstoting tegen vergoeding. Zij vormen de grootste moeilijkheden voor de Belgische rechtspraktijk. Waar nuttig zal ook de rechterlijke verstoting op bepaalde gronden oftewel 'Talak al-tatliq' (hierna: Talak al-tatliq besproken worden, samen met enige andere vorm van ontbinding van het huwelijk).

Talak of verstoting op initiatief van de man in het klassieke Shariarecht is de eenzijdige, buitengerechtelijke en vormvrije ontbinding van het huwelijk, zonder opgave van redenen.¹⁴³ Bovendien bestaat de mogelijkheid om de verstoting te herroepen. Een extra moeilijkheid ligt in het feit dat de verstoting of de herroeping ervan niet geregistreerd dienen te worden door een neutrale derde zoals de overheid. Ondanks dit alles moet deze klassieke verstoting het *ultimum remedium* blijven. Één of meerdere verzoeningspogingen zijn dan ook verplicht. Ook de Talak heeft geldigheidsvoorwaarden. Deze bestaan uit persoonlijke en formele geldigheidsvereisten. Wat de inhoudelijke geldigheidsvoorwaarden aan de kant van de man betreft: hij moet bekwaam zijn, de bedoeling hebben om de Talak uit te spreken en een moslim zijn. Wat de inhoudelijke geldigheidsvoorwaarden aan de kant van de vrouw betreft: zij moet de wettelijke echtgenote zijn van de man die de Talak initieert, en het mag in principe maar uitgesproken worden in de periode tussen twee maandstonden. Wat de formele geldigheidsvereisten betreft: de Talak moet woordelijk, schriftelijk of op een andere manier die de bedoeling om te scheiden duidelijk maakt worden uitgedrukt, het gebruik van getuigen is aan te raden omwille van bewijsredenen en het recht op Talak kan via mandaat, toestemming of overeenkomst aan een derde worden gegeven, ook aan de vrouw.¹⁴⁴

De Khol' is een andere interessante echtscheidingsmodaliteit en kan het best omschreven worden als de verstoting door de echtgenoot op verzoek van zijn echtgenote.¹⁴⁵ Ook hier moest er oorspronkelijk geen rechter aan te pas komen. Daarnaast wordt de Khol' toch beschouwd als een verstoting, omdat de man zijn toestemming moet geven om de ontbinding van het huwelijk doorgang te laten vinden. Omdat de vrouw wenst te scheiden, en zij door het sluiten van een huwelijk een bruidsgave en (financieel) onderhoud van de

¹⁴³ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 239; J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 22.

¹⁴⁴ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 72-81; *Women Living Under Muslim Laws, Knowing Our Rights Women, family, laws and customs in the Muslim World*, Nottingham, The Russell Press, 2006, 255-260, http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/knowning%20our%20rights/kor_2006_en.pdf.

¹⁴⁵ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 239-240; *Women Living Under Muslim Laws, Knowing Our Rights Women, family, laws and customs in the Muslim World*, Nottingham, The Russell Press, 2006, 273-276, http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/knowning%20our%20rights/kor_2006_en.pdf.

man heeft mogen ontvangen, wordt het 'niet meer dan eerlijk' geacht dat zij de man hiervoor compenseert. Het buitengerechtelijk karakter komt dan weer door de overheersende mening binnen de islam dat echtelijke problemen best binnen de familie worden opgelost, en niet voor de rechtbank worden gebracht. Ook voor de Khol' bestaan er persoonlijke en formele geldigheidsvoorwaarden. Deze geldigheidsvoorwaarden betreffen in principe dezelfde als bij de Talak. Wat de compensatie van de vrouw aan de man betreft: deze kan alles omvatten wat de man als bruidsgave aan zijn vrouw zou kunnen geven.¹⁴⁶ Zo kan het bijvoorbeeld bestaan uit het teruggeven van de reeds gekregen bruidsgave, het geven van een som geld, maar ook het overnemen van post-echtscheidingsverplichtingen die normaal gezien toekomen aan de man (zoals het voorzien in onderhoud van de kinderen) of het afzien van bepaalde rechten (zoals het recht op het resterend deel van de bruidsgave). De Khol' wordt omwille van het voorgaande ook wel gecatalogeerd als een 'onderhandelde verstoting' of een 'echtscheiding op basis van een overeenkomst tussen de echtgenoten'. Het klopt dat beide echtgenoten akkoord moeten gaan met het opstarten van de Khol', en het zou in deze constellatie zelfs gezien kunnen worden als een echtscheiding door onderlinge toestemming. Er moet immers een akkoord zijn over zowel de echtscheidingsbeslissing zelf als over de (financiële) gevolgen ervan. Maar de vrouw bevindt zich in een zwakke positie: zij moet om de toestemming van de man vragen, wat gepaard gaat met een kost voor de vrouw waar de man op zijn beurt eenvoudig misbruik van kan maken.

Indien de vrouw haar rechten na de echtscheiding wil behouden, kan ze zich volgens het klassieke Shariarecht ook beroepen op Talak al-tatliq.¹⁴⁷ Het zal dan de rechter zijn die ofwel de man zal dwingen om een verstoting uit te spreken, ofwel zelf de verstoting zal uitspreken in naam van de man. Het nadeel aan de Talak al-tatliq is dat de gronden waarop de vrouw zich kan beroepen beperkt zijn in aantal, en dat de bewijslast in vergelijking met andere echtscheidingsvormen moeilijker is. Voorbeelden van gronden van tatliq zijn fysische of psychische gebreken en het niet naleven van de onderhoudsplicht. Dit kan met andere woorden vergeleken worden met de vroegere Belgische echtscheidingsgrond op basis van fout.¹⁴⁸

¹⁴⁶ J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 100.

¹⁴⁷ J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 101; Z. MIR-HOSSEINI, *Marriage on trial: A study of Islamic Family Law*, Londen, I.B. Tauris & Co Ltd., 2000, 39.

¹⁴⁸ Noot: er bestaan nog meer verstotingsvormen, die in dit onderzoek evenwel buiten beschouwing worden gelaten.

Afdeling 7. Heden

A. Echtscheidingsrecht/Verstotingsrecht vandaag

Vandaag bevinden de regels van het Shariarecht zich binnen de grenzen van de verschillende moslimstaten. Omdat het echtscheidingsrecht steeds een belangrijk onderdeel van het Shariarecht was, is het een van de rechtsdomeinen die ook vandaag het meest in zijn oorspronkelijke staat wordt gehandhaafd. Dit wil niet zeggen dat het geen veranderingen heeft ondergaan. Van den Berg geeft aan dat er sinds de 20ste eeuw verschillende ontwikkelingen zijn geweest, waaronder twee heel belangrijke: codificatie en hervorming.¹⁴⁹ Door het ontstaan van onafhankelijke natie-staten, de invloed van het westen en de wil om de kloof tussen oost en west te dichten, hebben de meeste moslimlanden een codificatiebeweging gekend. De nieuwe wetten die de overheden gingen uitvaardigen werden vaak in het licht van het Shariarecht vormgegeven.¹⁵⁰ Berger stelt dat het verbeteren van de positie van de vrouw hier een groot onderdeel van uitmaakte, en geeft drie manieren aan waarop moderne wetgevers dit deden: 1) Door het uitbreiden van de keuze van rechtsscholen¹⁵¹; 2) Door aan 'Neo-Ijtihad' te doen; 3) Door aan de strenge regels van klassiek Sharia echtscheidingsrecht administratief- en procesrechtelijke voorwaarden en procedures toe te voegen. Kruiniger vat dit geheel mooi samen: *"Not only were new laws enacted, but also existing laws have been reformed and/or modernized through the introduction of changes. The socially undesirable interpretations of Shari'a were thus eliminated. At the same time, states made great efforts to show and stress the compatibility of these changes with Shari'a in order to further their acceptance and implementation."*¹⁵²

De verschillende islamitische landen die in dit onderzoek ter sprake komen zijn Marokko, Iran, Pakistan en Saoedi-Arabië. Elk van deze landen kent een dominante rechtsschool, die een invloed heeft op het echtscheidingsrecht aldaar.¹⁵³

Afdeling 8. Conclusie

Om te begrijpen waar het hedendaagse recht vandaan komt, is het met andere woorden interessant om de origines van verschillende echtscheidingsmodaliteiten in de te bespreken moslimlanden te kennen. Ook het echtscheidingsrecht heeft in deze landen immers evoluties doorgemaakt. Het is gegroeid van ongecodificeerde 'juristenwetgeving' naar

¹⁴⁹ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 229-230.

¹⁵⁰ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 229.

¹⁵¹ Merk wel op dat de vier Soennitische rechtsscholen enkel onderling mekaar principes kunnen overnemen. De uitwisseling tussen Soennitische en Sji'itische principes is absoluut verboden.

¹⁵² P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 54.

¹⁵³ W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 206-207.

voornamelijk gecodificeerd recht uitgevaardigd door staatsorganen (met Saoedi-Arabië als een van de uitzonderingen). De kern is evenwel hetzelfde gebleven: het huwelijk en het huwelijkse gezin worden nog steeds beschouwd als de hoeksteen van de maatschappij, en het recht om de huwelijksband te ontbinden komt in principe toe aan de man. Er is wel rond deze harde kern 'gebouwd' als het ware: door het moderne staatsgezag en de controle die daarmee gepaard gaat is het recht van de man om het huwelijk te ontbinden vaak onderworpen aan administratieve en procedurele voorwaarden, en worden de mogelijkheden voor de vrouw om tot een ontbinding van het huwelijk te komen uitgebreid en/of versoepeld. Dit bracht ook een verschuiving van macht van de religieuze geleerden en rechtsgeleerden mee naar de rechterlijke macht. Of deze ontwikkelingen voldoende zijn om het Belgisch internationaal privaatrecht te overtuigen zal verderop in dit onderzoek duidelijk worden. Onderliggend heeft het voortzetten van de patriarchische denkwijzen met andere woorden geleid tot een grote ongelijkheid tussen man en vrouw.¹⁵⁴ Herinner eraan dat dit niet de oorspronkelijke bedoeling was van het klassieke Sharia (echtscheidings)recht.¹⁵⁵ Toch heeft de klassieke ongelijkheid, die misschien te rechtvaardigen was in diezelfde klassieke context, de bovenhand gehouden en werd ze wel mee binnengebracht in de huidige globale context waar de focus meer wordt gelegd op *gelijkheid* tussen man en vrouw. Gelet op het klassieke rollenpatroon dat vandaag de dag nog steeds overheerst, is het ondanks de juridische veranderingen in het voordeel van de vrouw dan ook niet steeds eenvoudig om deze veranderingen ook effectief af te dwingen. Factoren als sociale aanvaarding, geletterdheid, opleiding en toegang tot de arbeidsmarkt (en de daaraan verbonden financiële slagkracht) hangen hier allemaal mee samen. Deze factoren vormen nog steeds grote uitdagingen in de moslimwereld.¹⁵⁶

Hoofdstuk 3. Beknopte vergelijking tussen Belgische echtscheiding en islamitische verstoting

Waar de katholieke kerk de principiële onontbindbaarheid van het huwelijk door echtscheiding huldigt, is de ontbinding van het huwelijk door echtscheiding wel steeds toegelaten geweest volgens de islamitische doctrine. Echter wordt echtscheiding in de

¹⁵⁴ United Nations Development Programme, *Arab Human Development Report 2016. Youth and the Prospects for Human Development in a Changing Reality*, United Nations Publications, New York, 2016, <http://www.arab-hdr.org/reports/2016/english/AHDR2016En.pdf>, 90.

¹⁵⁵ M. AKEEL, "The case for gender equality in the Muslim world", *Al Jazeera*, 26 april 2017, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2017/04/case-gender-equality-muslim-world-170424095756513.html>.

¹⁵⁶ M. AKEEL, "The case for gender equality in the Muslim world", *Al Jazeera*, 26 april 2017, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2017/04/case-gender-equality-muslim-world-170424095756513.html>; United Nations Development Programme, *Arab Human Development Report 2016. Youth and the Prospects for Human Development in a Changing Reality*, United Nations Publications, New York, 2016, 272 p., <http://www.arab-hdr.org/reports/2016/english/AHDR2016En.pdf>.

islamitische wereld beschouwd als “*het meest verwerpelijke der toegestane zaken*.”¹⁵⁷ Er is met andere woorden een verschillend uitgangspunt, maar de finaliteit is hetzelfde.

Waar België een scheiding tussen kerk en staat heeft gekend en er bijgevolg een verschuiving is geweest naar het contractdenken, het individu en zijn welzijn, heeft het merendeel van de islamitische wereld deze scheiding en verschuiving niet gekend. Het huwelijkse gezin is nog steeds de hoeksteen van de maatschappij, hetgeen samengaat met de daarbij horende traditionele rollenpatronen.

Op gebied van het echtscheidingsrecht komt dit als volgt tot uiting: waar de algemene westerse visie op echtscheiding, daarin begrepen de Belgische, de ontbinding van het huwelijk door een *rechterlijke* beslissing is, is dit in de islamitische wereld eerder de ontbinding van het huwelijk door de *man*. Dit prerogatief van de man om eenzijdig de huwelijksband te ontbinden zonder dat de vrouw eenzelfde recht heeft is wat wordt begrepen onder het begrip ‘verstoting’. Onder het begrip verstoting ressorteren meerdere verstotingsvormen, zoals de hierboven besproken Talak en Khol’. De rode draad hierin is aldus dat er steeds veel macht toekomt aan de man, en weinig of geen aan de vrouw.¹⁵⁸ Deze ongelijkheid vloeit voort uit oude principes van Shariarecht die verschillen in echtscheidingsgronden gebaseerd op geslacht toestaan.¹⁵⁹ De hoeveelheid aan islamitische echtscheidingsgronden maakt het niet eenvoudig om tot een goed begrip ervan te komen. Dit staat tegenover het Belgisch echtscheidingsrecht, waar er slechts twee echtscheidingsgronden bestaan.

Bovendien is het interessant om te zien dat in België stemmen opgaan om een buitengerechtelijke echtscheiding in te voeren. Indien dit er zou komen zou dit overeenkomen met het buitengerechtelijk karakter van de verstoting. Het belangrijke verschil is echter dat er in Belgische wetgeving sprake is van procedurele gelijkheid tussen man en vrouw. Desalniettemin moet er in het westen niet te hard op de borst geklopt worden, want financiële slagkracht en andere socio-economische factoren spelen ook een rol bij de beslissing om de huwelijksband al dan niet te ontbinden. Wat de positie van de vrouw daarin betreft is er in beide culturen nog veel ruimte voor verbetering.

¹⁵⁷ Zo bleek ook uit een uiteenzetting gegeven door de Marokkaanse prof. dr. Hakima Fassi Fihri aan de VUB *d.d.* 21 december 2018, getiteld ‘The Moroccan Family Law: the narrative of a quest from tradition to modernity’.

¹⁵⁸ P. KRUIJNIGER, “Religieuze huwelijken en scheidingen” in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 268.

¹⁵⁹ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 427.

Deel 2. De te onderzoeken islamitische landen: Marokko, Iran, Pakistan en Saoedi-Arabië

In de islamitische landen die in dit onderzoek worden besproken wordt het begrip 'verstoting' niet gehanteerd. Het gaat hier telkens om een vorm van echtscheiding. Om verwarring te voorkomen wordt in dit onderzoek het begrip 'echtscheiding' gebruikt, en wordt 'verstoting' gebruikt wanneer de nadruk wordt gelegd op de ongelijkheid tussen man en vrouw die ter sprake komt bij het Belgisch erkenningsregime. In dit onderdeel zullen een aantal vormen van echtscheiding worden onderzocht zoals zij zich vandaag voordoen in Marokko, Iran, Pakistan en Saoedi-Arabië. Marokko zal daarbij als voorbeeld worden genomen. Het zal ook het meest uitgebreid worden besproken, enerzijds omdat zij de meest liberale hervormingen hebben doorgevoerd, en anderzijds omdat er het meeste bronnenmateriaal voorhanden was (zowel tekstuele bronnen als de bereidheid tot het afnemen van interviews). Ook Iran en Pakistan kenden hervormingen, maar in mindere mate. Saoedi-Arabië kent tot slot het meest strenge regime, en heeft geen gecodificeerd echtscheidingsrecht. Omdat dit land afwijkt ten opzichte van de andere landen zal het als tegenvoorbeeld gebruikt worden. Elk land heeft met andere woorden zijn eigenheid. Na dit onderdeel zal besproken worden hoe België omgaat met de erkenning van echtscheidingsbeslissingen/verstotingsbeslissingen uit deze landen.

Hoofdstuk 1. Marokko

Afdeling 1. Historiek en staatsstructuur

Het moderne Marokko ontstond toen het land zich na vier decennia aan invloed in 1956 onafhankelijk verklaarde van Frankrijk en Spanje.¹⁶⁰ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de invloed van het Franse publiekrecht op het Marokkaanse staatsbestel sterk voelbaar is.¹⁶¹ De eerste Grondwet werd ontworpen door de toenmalige koning Hassan II, en trad in werking in 1962.¹⁶² Aan de buitenkant leek het op een parlementaire democratie, maar in feite was het een autocratie.¹⁶³ Aan de koning kwam dan ook zo goed als alle macht toe.

Vandaag is Marokko nog steeds een constitutionele monarchie en een parlementaire democratie, en lijkt het veel trouwer te zijn aan de invulling van deze begrippen dan

¹⁶⁰ Marokko was een 'protectoraat'. Volgens Van Dale betekent dit een "volkenrechtelijke verhouding tussen twee staten waarbij de zwakkere zich in een toestand van afhankelijkheid ten opzichte van de sterkere bevindt" of "land waarover een ander land de suzeriniteit uitoefent", zie T. DEN BOON en D. GEERNAERTS, *van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*, Van Dale Lexicografie, Utrecht/Antwerpen, 2005, 2.807.

¹⁶¹ Diezelfde Franse invloed heeft België ook gekend.

¹⁶² De Grondwet zou daarna nog vijf keer worden herzien: in 1970, 1972, 1992, 1996 en 2011.

¹⁶³ Koning Hassan II zag de centralisering van de koninklijke macht als de kostprijs voor het moderniseren van zijn land na langdurige buitenlandse invloed.

voordien.¹⁶⁴ Een en ander heeft ongetwijfeld te maken met de doortocht van de Arabische Lente in 2011, die aanleiding gaf tot de laatste Grondwetswijziging in datzelfde jaar. Op gebied van gendergelijkheid en familieaangelegenheden werd art. 19 Grondwet ingevoerd, dat spreekt over de gelijkheid tussen man en vrouw m.b.t. de rechten en vrijheden opgesomd in titel 2 van de Grondwet.¹⁶⁵ Art. 32 Grondwet is één van deze bepalingen en stelt opnieuw dat het gezin de hoeksteen is van de maatschappij. Over de ontbinding van de huwelijksband wordt hier niet gesproken.

Afdeling 2. (Nieuwe) wetgeving

Over de ontbinding van de huwelijksband wordt wel gesproken in een andere wettekst, namelijk het familiewetboek van 2004 (getiteld 'Mudawanah al-usra'¹⁶⁶, hierna: Mudawanah).¹⁶⁷ Het familierecht is een van de weinige rechtsdomeinen in Marokko die nog steeds gebaseerd zijn op de Sharia. Omdat de koning de 'vorst van de gelovigen' is, is hij de persoon die waakt over het respect voor de islam. Daarom was zijn invloed bij de hervorming van het familierecht zo groot.¹⁶⁸

De afkondiging van de Mudawanah betekende een belangrijke stap voor Marokko, gelet op het grote belang dat wordt gehecht aan de familierelatie. De nieuwe Mudawanah is de opvolger van het oude Marokkaanse wetboek betreffende het persoonlijk statuut uit 1958¹⁶⁹). Het oude wetboek werd immers gezien als een aanfluiting van de gelijkheid tussen man en vrouw, in het nadeel van de vrouw. De vrouw werd in de privésfeer beschouwd als een 'minderheid' die zich bovendien in een onderdanige rol bevond ten aanzien van de man.¹⁷⁰ Het doel van de Mudawanah was om deze verouderde denkbeelden aan te passen aan de 21ste eeuw, om zo het Marokkaans familierecht zowel op wetgevend als sociaal niveau een grote sprong voorwaarts te laten maken. Dit bleek echter geen gemakkelijke opdracht, en het resultaat was een compromis tussen conservatieven en progressieven.¹⁷¹ Om een duidelijk inzicht te krijgen in dit compromis en de precieze doelstellingen ervan, is het van belang om de preambule bij de Mudawanah te lezen. Deze

¹⁶⁴ Officiële titel van de Marokkaanse Grondwet: La Constitution, Dahir n° 1-11-91 du 27 Chaabane 1432 (29 juillet 2011), *Bulletin Officiel* n° 5964 bis – 28 Chaabane 1432 (30-7-2011), hierna: Grondwet; Art. 1 Grondwet.

¹⁶⁵ Zo bleek ook uit een uiteenzetting gegeven door de Marokkaanse prof. dr. Hakima Fassi Fihri aan de VUB *d.d.* 21 december 2018, getiteld 'The Moroccan Family Law: the narrative of a quest from tradition to modernity'.

¹⁶⁶ Letterlijke vertaling: 'Wetboek betreffende het gezin'.

¹⁶⁷ Loi n° 70-03 (MA) 3 februari 2004 portant Code de la famille, *Bulletin Officiel* 6 oktober 2005, <http://adala.justice.gov.ma/production/legislation/fr/Nouveautes/Code%20de%20la%20Famille.pdf>; L. WELCHMAN, "Women, family and the law: the Muslim personal status law debate in Arab states" in R. W. HEFNER, *The New Cambridge History of Islam*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 420.

¹⁶⁸ Zoals te lezen in de preambule en de verwijzingen naar koning Mohammed VI aldaar.

¹⁶⁹ Getiteld 'Mudawanah al-ahwal al-shakhsiyya'. Letterlijke vertaling: 'Wetboek betreffende het personeel statuut'.

¹⁷⁰ Zo bestond er bijvoorbeeld de voogdij over de meerderjarige vrouw m.b.t. de beslissing om te huwen.

¹⁷¹ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 71; Ook wel een compromis tussen goddelijk recht en het recht van de mens genoemd.

beschrijft kort maar duidelijk de grote hervormingen die erin zijn opgenomen: er wordt gekozen voor moderne formuleringen die rekening houden met de waardigheid van de vrouw.¹⁷² De vrouw wordt samen met de man verantwoordelijk gemaakt voor het 'dagelijks bestuur' van de familie, en wordt zoals gezegd niet meer verplicht onder voogdij geplaatst met betrekking tot de huwelijksbeslissing.¹⁷³ De huwelijksrelatie is m.a.w. gebaseerd op gelijkheid: het wordt gezien als een partnerschap waar overleg plaatsvindt, en waarin beide echtgenoten dezelfde rechten en plichten hebben ten aanzien van het mekaar en het gezin.¹⁷⁴ Vooral belangrijk voor onderhavig onderzoek zijn de hervormingen op het gebied van het echtscheidingsrecht.¹⁷⁵ Toch moet men opletten, want de ontbinding van het huwelijk is steeds een gevoelig thema geweest. Dit heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat ook vandaag nog steeds de regel geldt dat "*le recours à la dissolution du mariage [...] ne devrait avoir lieu qu'exceptionnellement [...]*".¹⁷⁶ Waarin zit dan precies de hervorming? De deur naar de ontbinding van het huwelijk wordt verder opengezet (voor vrouwen in het bijzonder). Waar het vroeger voornamelijk een alleenrecht was van de man, kunnen sinds 2004 ook vrouwen gemakkelijker beroep doen op (bepaalde) echtscheidingsprocedures, en wordt er gewaakt over de rechten en plichten van beide partijen door elke vorm van echtscheiding steeds te onderwerpen aan een gerechtelijke controle en/of goedkeuring.

¹⁷² Deze moderne formuleringen komen echter vaak in de buurt van het gezegde "*oude wijn in nieuwe zakken*": verder in de tekst zullen voorbeelden daarvan worden aangehaald.

¹⁷³ Art. 24 Mudawanah, dat zegt dat de voogdij met betrekking tot het huwelijk een recht is dat aan de vrouw zelf toekomt ("*un droit qui appartient à la femme*"). Ook deze formulering lijkt te wijzen op het compromis dat de tekst van de Mudawanah eigenlijk is: De naam van het instituut blijft bestaan ("*la tutelle matrimoniale*"), maar de vroegere inhoud ervan wordt uitgehold en gemoderniseerd. Met art. 24 wil men dus kortweg bedoelen dat de vrouw zelf en zelfstandig kiest met wie ze wil huwen; Y. BEN HOUNET, M. CHEIKH, L. BENCHAHDA en N. RUPERT, *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat, Centre Jacques-Berque, 2017, 20-21.

¹⁷⁴ Verder wordt het instituut van de polygamie principieel verboden, maar zijn er afwijkingen mogelijk die aan voorafgaandelijke rechterlijke toestemming worden onderworpen. Het instituut van de polygamie gaat terug naar de begindagen van de islam. Armstrong kadert het als volgt in de historische context, en maakt in één klap duidelijk waarom het instituut vandaag de dag is voorbijgestreefd: "*The Quran also came to permit polygamy; at a time when Muslims were being killed in the wars against Mecca, and women were left without protectors, men were permitted to have up to four wives, provided that they treat them all with absolute equality and show no signs of favouring one rather than the others.*", zie K. ARMSTRONG, *Islam: A Short History*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2001, 182; L. WELCHMAN, "Women, family and the law: the Muslim personal status law debate in Arab states" in R. W. HEFNER, *The New Cambridge History of Islam*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 429-432; Uit het principieel verbod kan opnieuw worden afgeleid dat de Mudawanah een compromis is tussen conservatieven en progressieven, want ook het instituut van de polygamie blijft ondanks het principieel verbod nog mogelijk in een aantal gevallen; Desalniettemin lijkt het ontraderend effect te werken: tegenwoordig zijn het aantal polygamie-dossiers zeer beperkt, zo blijkt uit een interview afgenomen op het consulaat van Marokko in België, d.d. 3 maart 2020; Ter info: Vóór de afkondiging van de Mudawanah kon een man met meerdere vrouwen (maximum vier) huwen zonder medeweten van de andere vrouwen. Een tweede huwelijk kwam enkel voor een adoul, en was niet onderworpen aan een voorafgaande rechterlijke toestemming.

¹⁷⁵ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 243.

¹⁷⁶ Art. 70 in fine Mudawanah.

Maar ook hier blijft het karakter van een compromis duidelijk zichtbaar, aangezien de verstoting in de klassieke zin van het woord blijft bestaan.

Afdeling 3. Echtscheiding

Na het eerste boek van de Mudawanah over het huwelijk volgt het tweede boek over de ontbinding ervan.¹⁷⁷ Net zoals in België kan een echtscheiding enkel plaatsvinden indien er een geldig huwelijk tot stand kwam. Voor meer informatie over de huwelijksluiting in Marokko wordt verwezen naar de bijlage bij dit onderzoek. Zoals hiervoor reeds gezegd maakt het nieuwe echtscheidingsrecht een belangrijk deel uit van de hervorming van het Marokkaans familierecht.¹⁷⁸ Deze hervormingen zullen hierna besproken worden aan de hand van de wetsartikels van de Mudawanah.

De Mudawanah geeft geen definitie van het begrip 'echtscheiding', maar art. 70 biedt een aantal belangrijke inzichten: "*Le recours à la dissolution du mariage, par divorce sous contrôle judiciaire ou par divorce judiciaire, ne devrait avoir lieu qu'exceptionnellement et en prenant en considération la règle du moindre mal, du fait que cette dissolution entraîne la dislocation de la famille et porte préjudice aux enfants.*" Het uitgangspunt is duidelijk: echtscheiding moet de uitzondering blijven. Indien een echtscheiding dan toch onvermijdelijk is, kunnen zowel mannen als vrouwen, volgens geheel eigen voorwaarden, beroep doen op verschillende procedures. Deze procedures worden gebundeld in twee grote categorieën, namelijk *Du divorce sous contrôle judiciaire* en *Du divorce judiciaire*.¹⁷⁹ Het gebruik van het woord *judiciaire* is niet toevallig, want bij elke echtscheidingsprocedure komt tegenwoordig een rechter in beeld.¹⁸⁰ Om deze nieuwe bevoegdheden en nieuwe werklust in goede banen te leiden, werd er in Marokko een gespecialiseerde sectie toegevoegd aan de rechtbank van eerste aanleg: de kamer voor familiezaken.¹⁸¹ De procedure voor deze 'familie rechtbank' zal voor een aantal echtscheidingsvormen verderop besproken worden.

Door de *Divorce sous contrôle judiciaire* in te voeren, heeft de wetgever aan het negatieve imago van de verstoting willen sleutelen, al lijkt het erop dat ook deze regeling een compromis is tussen het conservatieve en het progressieve kamp. Verderop zal besproken worden of deze procedure ook effectief gezorgd heeft voor meer gelijkheid op het vlak van

¹⁷⁷ L. JORDENS-COTRAN, *Nieuw Marokkaans Familierecht en Nederlands IPR*, Den Haag, Sdu, 2007, 293-404.

¹⁷⁸ Zie pagina 15, punten 6 en 7 van de preambule bij de Mudawanah.

¹⁷⁹ Respectievelijk art. 78-93, 94-113 Mudawanah; Zo blijkt uit het Portail juridique et judiciaire du ministère de la justice, *Procedures in family justice*, p. 20-24, http://adala.justice.gov.ma/production/Guides_Manuels/fr/PlaqueetteANG.pdf.

¹⁸⁰ Voorheen was dit niet het geval.

¹⁸¹ Y. BEN HOUNET, M. CHEIKH, L. BENCHAHDA en N. RUPERT, *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat, Centre Jacques-Berque, 2017, 23; In België gebeurde dit pas op 1 september 2014 met de wet van 30 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, BS 27 september 2013.

echtscheiding. Het (gebrek aan) belang van deze *divorce sous contrôle judiciaire* zal eens te meer blijken uit de bespreking van de grootste verandering op het gebied van echtscheiding, namelijk de *divorce judiciaire sur demande de l'un des époux pour raison de discorde* ('Chiqaq'), oftewel de echtscheiding wegens duurzame ontwrichting van het huwelijk.

A. Du divorce sous contrôle judiciaire (Talak)

Art. 78-92 Mudawannah omschrijft de *divorce sous contrôle judiciaire* oftewel echtscheiding onder gerechtelijke controle als volgt: "*Le divorce sous contrôle judiciaire est la dissolution du pacte de mariage requise par l'époux ou par l'épouse, selon des conditions propres à chacun d'eux, sous le contrôle de la justice et conformément aux dispositions du présent Code.*"¹⁸² In de originele Arabische tekst en in het hedendaagse Marokko wordt deze echtscheidingsvorm nog steeds Talak genoemd.¹⁸³

Hierboven werd reeds gezegd dat gerechtelijke tussenkomst verplicht is in alle Marokkaanse echtscheidingsprocedures. De gerechtelijke tussenkomst is in deze procedure echter het minst invasief: om een echtscheiding onder gerechtelijke controle te bekomen moet de persoon die wil scheiden op voorhand de familierechtbank verzoeken om *toestemming* ("*l'autorisation*") om een echtscheidingsakte te laten opstellen door twee adouls.¹⁸⁴

Volgens de tekst van de wet kunnen zowel mannen als vrouwen deze procedure gebruiken, maar enkel volgens de voorwaarden die hen eigen zijn. Voor de man gelden met andere woorden andere vereisten dan voor de vrouw.¹⁸⁵ Er staat echter nergens te lezen dat de man aan speciale voorwaarden zou zijn onderworpen. Hij kan dus gewoon gebruik maken van de procedure zoals ze beschreven staat in art. 78 e.v. Mudawannah. Wat de vrouw betreft lezen we in art. 89 Mudawannah, een van de laatste artikels over de echtscheiding onder gerechtelijke controle, dat zij slechts een beroep kan doen op deze procedure indien

¹⁸² Portail juridique et judiciaire du ministère de la justice, Procédures in family justice, p. 20-21, http://adala.justice.gov.ma/production/Guides_Manuels/fr/PlaqueetteANG.pdf.

¹⁸³ Zo blijkt uit een interview afgenomen op het consulaat van Marokko in België, d.d. 3 maart 2020; Het gebruik in Marokko van de term '*Talak*', ondanks de gewijzigde procedure, wijst opnieuw op het compromis dat de Mudawannah is: de naam van het instituut blijft bestaan, maar de vroegere inhoud ervan wordt gemoderniseerd; zie ook M. LOUKILI, "La jurisprudence marocaine relative à l'application du Code de la famille" in M.-C. FOBLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 77-78 en 492.

¹⁸⁴ Art. 79 Mudawannah; M.C. FOBLETS, "Het nieuwe Marokkaanse echtscheidingsrecht en Belgisch internationaal privaatrecht", in P. KRUIJNIGER, *Recht van de Islam 23*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2009, 97.

¹⁸⁵ Ondanks de vooropgestelde gendergelijkheid zien we hier nog steeds een verschil tussen man en vrouw. Ook in de preambule van de Mudawannah valt dit op. Punt 3 op p. 14 spreekt van "[...] *l'égalité entre l'homme et la femme pour ce qui concerne l'âge du mariage [...]*." Er wordt geen melding gemaakt van volwaardige gelijkheid op het vlak van echtscheiding. Zo blijkt ook uit punt 7 op p. 15 van de preambule: "*Elargir le droit dont dispose la femme pour demander le divorce judiciaire [...]*." Het feit dat haar rechten worden uitgebreid houdt niet automatisch een gelijkstelling in met de rechten van de man.

haar echtgenoot haar een *droit d'option* heeft toegekend.¹⁸⁶ De man moet met andere woorden voorafgaandelijk toestaan dat de vrouw ooit van hem zou kunnen scheiden via deze procedure.

Na de indiening van het verzoek tot toestemming om de echtscheidingsakte te laten opmaken, roept de familierechtbank beide echtgenoten op met als doel hen trachten te verzoenen ("*une tentative de conciliation*").¹⁸⁷ Indien de eisende echtgenoot niet verschijnt, wordt hij geacht afstand te doen van zijn verzoek.¹⁸⁸ Indien de verwerende echtgenote niet verschijnt, wordt ze een tweede keer opgeroepen door het openbaar ministerie. Indien ze opnieuw niet verschijnt, of is haar adres onbekend, doet de rechtbank uitspraak bij verstek.¹⁸⁹ Verschijnen beide echtgenoten, dan worden ze gehoord door de rechter. Hij zal de partijen eerst zelf trachten te verzoenen, maar kan ook alle nuttige maatregelen nemen om zijn doel te bereiken.¹⁹⁰ Zo kan hij bijvoorbeeld beroep doen op gespecialiseerde diensten zoals gezinsbegeleiding. Indien er kinderen zijn moet er (wanneer de eerste poging mislukt) een tweede verzoeningspoging georganiseerd worden.¹⁹¹ Slaagt de verzoeningspoging, dan stelt de rechtbank dit vast en wordt hiervan een proces-verbaal opgemaakt. Hiermee komt de procedure tot een einde.¹⁹² Mislukt de verzoeningspoging, dan stelt de rechtbank het bedrag vast dat de echtgenoot binnen dertig dagen moet deponeren bij de griffie ter voldoening van zijn wettelijke onderhoudsplicht ten aanzien van zijn echtgenote en de kinderen.¹⁹³ Tijdens een interview met een Marokkaanse rechter op het Consulaat van Marokko in Brussel werd dit als volgt samengevat: "*Indien een man wil scheiden zonder reden, gaat hij moeten betalen.*"¹⁹⁴

Zodra de echtgenoot het vereiste bedrag heeft gedeponerd, geeft de rechtbank toestemming om de echtscheidingsakte te laten opstellen door twee adouls. Het is dus niet

¹⁸⁶ In Marokko wordt dit recht ook wel '*Tamlik*' genoemd; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 180; Dit komt niet vaak voor, zo blijkt uit statistieken van het ministerie van justitie van Marokko: zie de website <https://www.justice.gov.ma>, met verwijzing naar het "*Portail Juridique et Judiciaire du Ministère de la Justice*", waar de statistieken met betrekking tot huwelijk en echtscheiding voor de jaren 2010-2011 zijn gepubliceerd (<http://adala.justice.gov.ma/production/statistiques/SJF/FR/30-10-12%20VR%20Finale%20Statistique%20Francais.pdf>).

¹⁸⁷ Art. 81, eerste lid Mudawanah.

¹⁸⁸ Dit artikel (samen met de andere) zijn duidelijk geschreven op maat van de echtgenoot, gelet op het feit dat de echtgenote ze maar kan gebruiken wanneer dit recht haar werd toegekend.

¹⁸⁹ Art. 81 Mudawanah.

¹⁹⁰ Art. 82, tweede lid Mudawanah.

¹⁹¹ Dit past binnen de wil om de rechtspositie van het kind te verbeteren, zie p. 16, punten 8 en 9 van de preambule bij de Mudawanah.

¹⁹² Art. 82 Mudawanah.

¹⁹³ Art. 83 Mudawanah; <https://www.agii.be/thema/familiaal-ipr/echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-over-echtscheiding> (consultatie 4 november 2019); Women Living Under Muslim Laws, *Knowing Our Rights: Women, family, laws and customs in the Muslim World*, London, The Russell Press, 2006, 311-318.

¹⁹⁴ Interview afgenomen op het consulaat van Marokko in België, d.d. 3 maart 2020.

de beslissing van de rechtbank die geldt als echtscheidingsakte. De akte wordt daarop verzonden naar de rechtbank, die deze homologeert. Door zijn handtekening op de akte te plaatsen bevestigt hij dat de adouls hun taken hebben volbracht en dat hij de echtscheidingsakte heeft gezien en goedgekeurd. De rechter controleert daarbij niet de juistheid van de inhoud van de akte.¹⁹⁵

Er kan worden geconcludeerd dat bij de *divorce sous contrôle judiciaire* het aan de man toegekende recht om zijn vrouw te verstoten aan de ene kant blijft bestaan, maar dat het aan de andere kant wordt onderworpen aan (een beperkte) rechterlijke controle en daarmee ook wordt ontmoedigd.¹⁹⁶ Vóór de hervormingen van 1993 en 2004 was deze echtscheidingsvorm immers de volledig discretionaire beslissing van de man en was er geen enkele vorm van rechterlijk toezicht. Nu omvat de regeling *divorce sous contrôle judiciaire* een *a priori* toestemming van de rechter om de verstoting doorgang te laten vinden - samen met de verplichte verzoeningspoging(en) - en een *a posteriori* homologatie van de echtscheidingsakte. De homologatie zou evenwel een belangrijke controle-opdracht kunnen zijn, maar de rechter spreekt in dit geval de echtscheiding niet uit, en hij beschikt ook niet over enige beoordelingsbevoegdheid ter zake. De rechter stelt de man gewoon in staat om de verstotingsprocedure voort te zetten.¹⁹⁷ Dit alles maakt dat deze nieuwe regeling ongetwijfeld een verbetering is ten aanzien van de oude regeling, maar dat de rechterlijke tussenkomst niet zó groot is dat ze de fundamentele ongelijkheid tussen man en vrouw kan ongedaan maken. De vrouw blijft in deze procedure immers ongelijk behandeld. Dit maakt dat het in de praktijk nog steeds een eenzijdige beslissing van de man blijft om ook van deze nieuwe procedure gebruik te maken.¹⁹⁸

¹⁹⁵ P. KRUIJGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 179; Ter vergelijking: 'homologatie' wordt in het De Valks juridisch woordenboek omschreven als "rechterlijke goedkeuring die in sommige gevallen door de wet vereist wordt voor bepaalde rechtshandelingen, waarbij de rechter een legaliteits- en vaak ook een opportuniteitscontrole dient uit te voeren alvorens uitvoerbare kracht te verlenen aan deze rechtshandeling", zie E. DIRIX, B. TILLEMANN en P. VAN ORSHOVEN, *De Valks juridisch woordenboek*, Antwerpen, Intersentia, 2010, 193.

¹⁹⁶ Het feit dat er drempels - hoe klein ze ook zijn - worden ingebouwd kan met andere woorden ontmoedigend werken. Een andere reden voor het afgenomen gebruik van de "*divorce sous contrôle judiciaire*" kan gevonden worden in het toegenomen gebruik van een andere echtscheidingsvorm, de *Chiqaq* (hierna: Chiqaq) of "echtscheiding door duurzame ontwrichting van het huwelijk". Deze wordt verderop in de tekst besproken.

¹⁹⁷ J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 454.

¹⁹⁸ Zo blijkt ook uit een gesprek met de Marokkaanse prof. dr. Hakima Fassi Fihri d.d. 19 december 2018; J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 454; M.-C. FOLETS en J.-Y. CARLIER, *Le Code Marocain de la Famille - Incidences au regard du droit international privé en Europe*, Brussel, Bruylant, 2005, 78.

B. Du divorce judiciaire sur demande de l'un des époux pour raison de discorde (Chiqaq)

Deze echtscheidingsgrond is nieuw sinds de hervorming van 2004 en situeert zich binnen het onderdeel *Divorce judiciaire* van de Mudawannah.¹⁹⁹ *Divorce judiciaire* wijst op een procedure met een ander soort rechterlijke tussenkomst. Art. 94 e.v. Mudawannah omschrijft de *divorce judiciaire sur demande de l'un des époux pour raison de discorde*, oftewel Chiqaq²⁰⁰, als volgt: "*Lorsque les deux époux ou l'un d'eux, demandent au tribunal de régler un différend les opposant et qui risquerait d'aboutir à leur discorde, il incombe au tribunal d'entreprendre toutes tentatives en vue de leur conciliation, conformément aux dispositions de l'article 82 ci-dessus.*"

Deze echtscheidingsgrond valt het best te vertalen naar 'echtscheiding door duurzame ontwrichting'.²⁰¹ Ze staat open voor zowel man als vrouw, zonder dat de vrouw aan andere voorwaarden moet voldoen om deze echtscheidingsgrond te kunnen invoeren (wat wel het geval is bij de *divorce sous contrôle judiciaire*). Wanneer beide echtgenoten, of één van hen, zich in een situatie bevind(t)(en) van een diepgaande en volhardende onenigheid die de huwelijkse relatie onmogelijk maakt, kunnen zij aan de rechtbank vragen om hun onenigheid eerst te regelen via verzoening, en indien verzoening niet lukt, door de echtscheiding uit te spreken.²⁰² Dus opnieuw: het principe is om de echtscheiding te zien als het *ultimum remedium*.

De oproeping van beide partijen is een eerste belangrijke waarborg om de rest van de procedure eerlijk te laten verlopen.²⁰³ Vervolgens stelt art. 94 Mudawannah dat de rechtbank moet starten met een verzoeningspoging, volgens de procedure uitgewerkt in artt. 82, 85 en 96 Mudawannah. Ook het feit dat de verzoeningspoging reeds wordt vermeld in art. 94 Mudawannah, wijst op het belang ervan. Twee arbiters gaan samen met de partijen op zoek naar de oorzaak van de onenigheid, en doen er alles aan om er een einde aan te maken.²⁰⁴ Daarna verschijnen partijen opnieuw voor de rechtbank. Is de verzoeningspoging geslaagd, dan wordt daarvan akte gemaakt en is de zaak

¹⁹⁹ Y. BEN HOUNET, M. CHEIKH, L. BENCHAHDA en N. RUPERT, *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat, Centre Jacques-Berque, 2017, 22; M.-C. FOGLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 490; M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 72.

²⁰⁰ Art. 94-97 Mudawannah; M.-C. FOGLETS en J.-Y. CARLIER, *Le Code Marocain de la Famille – Incidences au regard du droit international privé en Europe*, Brussel, Bruylant, 2005, 69 en 78.

²⁰¹ H. ENGELERT en J. VERHELLEN, "L'application du droit marocain de la famille en Belgique 2004-2015" in M.-C. FOGLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 290-293.

²⁰² P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 182.

²⁰³ Art. 81 Mudawannah; De duurzame ontwrichting moet enkel vermeld worden door de eisende partij(en), effectieve vaststelling ervan is niet nodig; Art. 82, eerste lid Mudawannah.

²⁰⁴ Art. 95 Mudawannah.

afgehandeld.²⁰⁵ Mislukt de verzoeningspoging, dan moet de rechter de echtscheiding uitspreken wegens duurzame ontwrichting. De rechter bepaalt hierbij op dezelfde manier als bij de *divorce sous contrôle judiciaire* de rechten van de echtgenoten ten aanzien van mekaar en de kinderen.²⁰⁶ Opmerkelijk is ook dat de rechter in deze procedure rekening houdt met de mate van verantwoordelijkheid van de echtgenoten voor de ontwrichting van het huwelijk, om eventuele schadevergoeding toe te kennen aan de benadeelde echtgenoot.²⁰⁷ Tot slot legt de wet een maximumtermijn op aan de rechter om de echtscheiding uit te spreken: Er mogen maar liefst zes maanden zitten tussen de indiening van het verzoek en de uitspraak van de echtscheiding.²⁰⁸

Wat deze echtscheidingsvorm betreft kan de volgende conclusie worden gemaakt: Om te beginnen moet opgemerkt worden dat deze echtscheidingsgrond geen aanpassing is van een reeds bestaande echtscheidingsgrond, zoals wel het geval was bij de *divorce sous contrôle judiciaire*. De Chiqaq is een volledig nieuwe echtscheidingsgrond waarmee de wetgever de doelstelling uit de preambule wilde bereiken om het recht van de vrouw uit te breiden om een *divorce judiciaire* te bekomen.²⁰⁹ De gelijke toegang voor man en vrouw om van deze echtscheidingsgrond gebruik te maken lijkt gewaarborgd, aangezien de wet stelt dat beide echtgenoten of één van hen zich erop kunnen/kan beroepen. Ook het recht van verdediging lijkt gegarandeerd voor zowel man als vrouw door de verschillende persoonlijke verschijningen bij de aanvang van de procedure en tijdens de procedure. Bovendien komt het uitspreken van de echtscheiding hier wel toe aan de rechter, hetgeen ook een belangrijke waarborg is.²¹⁰ Kort gezegd, er is in vergelijking met de *divorce sous contrôle judiciaire* een grotere mate aan rechterlijke inmenging, die mede tot gevolg heeft dat de wetgever een aantal belangrijke procedurele waarborgen effectief kan garanderen, die op hun beurt positief zijn voor de status van de vrouw binnen het echtscheidingsrecht. Aangezien de Chiqaq een vorm van *divorce judiciaire* is, is de doelstelling om het recht van de vrouw uit te breiden om een *divorce judiciaire* te bekomen geslaagd. Ook uit de (beperkte) statistieken die beschikbaar zijn op de website van het ministerie van justitie van Marokko blijkt dat de Chiqaq ondertussen zelfs de meest ingeroepen echtscheidingsvorm is, en dat er aanzienlijk meer vrouwen dan mannen zijn die deze

²⁰⁵ Art. 95, tweede lid Mudawanah.

²⁰⁶ Art. 97, dat verwijst naar artt. 83, 84 en 85 Mudawanah.

²⁰⁷ Art. 97, laatste zin Mudawanah.

²⁰⁸ Art. 97, laatste lid Mudawanah; Portail juridique et judiciaire du ministère de la justice, *Procédures in family justice*, p. 22, http://adala.justice.gov.ma/production/Guides_Manuels/fr/PlaqueetteANG.pdf.

²⁰⁹ Zie p. 15-16, punt 7 bij de preambule van de Mudawanah; Y. BEN HOUNET, M. CHEIKH, L. BENCHAHDA en N. RUPERT, *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat, Centre Jacques-Berque, 2017, 22.

²¹⁰ Bij de '*divorce sous contrôle judiciaire*' sprak de rechter de echtscheiding niet uit, maar homologeerde hij enkel de door de adouls opgestelde echtscheidingsakte. Hier stelt art. 97 Mudawanah dat "*le tribunal [...] prononce le divorce.*"

procedure opstarten.²¹¹ De impact op de positie van de vrouw mag echter niet worden onderschat. Met de Chiqaq lijkt het erop dat ook de vrouw een soort verstotingsrecht heeft gekregen, aangezien de procedure eenzijdig kan worden opgestart door haar, maar met dat verschil dat het ook openstaat voor de man.²¹² Aan de andere kant moet dan weer vastgesteld worden dat de echtscheidingsprocedure maximaal zes maanden kan duren, wat zeer lang is en voor veel onzekerheid kan zorgen, ondanks dat uit de letter van de wet blijkt dat de rechter de uitspraak van de echtscheiding in principe niet kan weigeren.²¹³ In sommige gevallen moeten de partijen gedurende de hele procedure maar liefst vijf tot zeven keer verschijnen. Bovendien wordt ook in deze procedure de nadruk gelegd op verplichte verzoening, niet om de gevolgen van de echtscheiding te regelen (lees: regeling omtrent kinderen, onderhoudsuitkering etc.), maar wel om de stabiliteit en de cohesie van het gezin te bewaren.²¹⁴ Het huwelijkse gezin blijft immers de hoeksteen van de maatschappij.²¹⁵

C. Du divorce par consentement mutuel ou moyennant compensation (Khol')

1. Algemeen

Du divorce par consentement mutuel ou moyennant compensation (Khol') is terug te vinden in art. 114-120 Mudawannah en omvat twee echtscheidingsvormen. De eerste vorm is

²¹¹ Zie <https://www.justice.gov.ma>, met verwijzing naar het "Portail Juridique et Judiciaire du Ministère de la Justice", waar de statistieken met betrekking tot huwelijk en echtscheiding voor de jaren 2010-2011 zijn gepubliceerd: *Statistiques des activités des sections de la justice de la famille Année 2011* (<http://adala.justice.gov.ma/production/statistiques/SJF/FR/30-10-12%20VR%20Finale%20Statistique%20Francais.pdf>); Y. BEN HOUNET, M. CHEIKH, L. BENCHAHDA en N. RUPERT, *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat, Centre Jacques-Berque, 2017, 22.; M. LOUKILI, "La jurisprudence marocaine relative à l'application du Code de la famille" in M.-C. FOGLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 78; L. WELCHMAN, *Women and Muslim Family Laws in Arab States. A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2007, 120; Het valt aan te raden dat er meer statistieken en meer recente statistieken worden gepubliceerd om een beter beeld te krijgen over deze en andere echtscheidingsvormen; Tijdens een interview afgenomen op het consulaat van Marokko d.d. 3 maart 2020 werd evenwel door een voormalige Marokkaans rechter bevestigd dat de Chiqaq vandaag nog steeds de meest gebruikte vorm van echtscheiding is. Dit weegt uiteraard niet op tegen statistische gegevens.

²¹² F. MONEGER, "L'application du nouveau Code de la famille marocain de 2004 par les juges français" in M.-C. FOGLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 122.

²¹³ Y. BEN HOUNET, M. CHEIKH, L. BENCHAHDA en N. RUPERT, *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat, Centre Jacques-Berque, 2017, 22; M.-C. FOGLETS en J.-Y. CARLIER, *Le Code Marocain de la Famille - Incidences au regard du droit international privé en Europe*, Brussel, Bruylant, 2005, 64; Uit de statistieken blijkt dat er wel "Refus pour autre motifs" kan zijn, wat in 2011 zorgde voor een weigering van maar liefst 1/3de van de aangevraagde 'chiquaq'-procedures, zie <http://adala.justice.gov.ma/production/statistiques/SJF/FR/30-10-12%20VR%20Finale%20Statistique%20Francais.pdf>

²¹⁴ Portail juridique et judiciaire du ministère de la justice, *Procédures in family justice*, p. 18-19, http://adala.justice.gov.ma/production/Guides_Manuels/fr/PlaqueetteANG.pdf; Ook deze verzoeningspogingen zorgen voor een langere duurtijd van de echtscheidingsprocedure.

²¹⁵ W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 211.

divorce par consentement mutuel oftewel echtscheiding door onderlinge toestemming²¹⁶, de tweede vorm is *divorce moyennant compensation (Khol')* oftewel echtscheiding tegen vergoeding.²¹⁷ Beide echtscheidingsvormen volgen grotendeels dezelfde procedure als bij de hierboven besproken *divorce sous contrôle judiciaire*, wat een beperkte rechterlijke tussenkomst inhoudt.²¹⁸ Juist omdat ze gecatalogeerd worden binnen de *divorce sous contrôle judiciaire*, waar dus ook vandaag de dag weinig rechterlijke controle bij komt kijken, worden ze aanzien als modaliteiten van de verstoting.

2. Divorce par consentement mutuel

De echtscheiding door onderlinge toestemming is ook nieuw sinds de hervorming van 2004. Om op deze manier uit de echt te kunnen scheiden moeten *beide* partners in principe enkel akkoord gaan om de huwelijksband te verbreken. Vervolgens kunnen zij kiezen om hier al dan niet voorwaarden aan te koppelen, zolang deze voorwaarden niet indruisen tegen de bepalingen van de Mudawannah en niet schadelijk zijn voor de belangen van de kinderen. Indien de echtgenoten een akkoord hebben bereikt, zal de rechtbank toestaan dat de echtscheidingsakte wordt opgesteld door de adouls. Vooraleer de rechtbank dit zal doen, zal ze ook in deze procedure trachten te verzoenen. Dus zelfs wanneer beide partijen het eens zijn om uit de echt te scheiden, zal er een verzoeningspoging ondernomen worden. Dit is treffend, maar niet onlogisch gelet op de doelstelling van het verzoenen. Slaagt de verzoeningspoging, dan is de zaak afgehandeld en blijven partijen gehuwd. Slaagt de verzoeningspoging niet, dan verloopt de procedure verder zoals hierboven reeds uitgelegd.²¹⁹

3. Divorce moyennant compensation (Khol')

De echtscheiding tegen vergoeding bestond reeds vóór de hervorming van 2004. In essentie houdt deze figuur in dat de vrouw aan de man vraagt om haar te verstoten. In ruil daarvoor betaalt de vrouw een vergoeding aan de man.²²⁰ De oorspronkelijke doelstelling hiervan was om ook de vrouw een mogelijkheid te geven om het huwelijk te laten ontbinden, aangezien zij dit recht lange tijd niet heeft gehad.²²¹ Het bleek evenwel

²¹⁶ Art. 114 Mudawannah.

²¹⁷ Art. 115-120 Mudawannah; H. ENGELERT en J. VERHELLEN, "L'application du droit marocain de la famille en Belgique 2004-2015" in M.-C. FOLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 293-299; M.-C. FOLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 490-491.

²¹⁸ Zo blijkt o.a. uit het Portail juridique et judiciaire du ministère de la justice, *Procedures in family justice*, p. 20-21, http://adala.justice.gov.ma/production/Guides_Manuels/fr/PlaqueetteANG.pdf; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 184.

²¹⁹ *Supra* p. 33-35.

²²⁰ Art. 116 Mudawannah; J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, Die Keure, 2012, 450.

²²¹ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 86.

nog steeds niet eenvoudig voor de vrouw om deze vorm van echtscheiding te gebruiken. De macht lag *de facto* nog steeds in handen van de man. Het was eerder een doekje voor het bloeden dan een echte gelijkschakeling. Met de hervorming in 2004 heeft de wetgever vervolgens net zoals bij de *divorce sous contrôle judiciaire* getracht om de positie van de vrouw op een aantal punten te versterken.²²² Deze worden verderop besproken. Wat de procedure betreft kan het volgende worden gezegd: Ook voor de echtscheiding tegen vergoeding is een onderlinge overeenstemming nodig tussen de echtgenoten. De vrouw neemt immers het initiatief door aan de man te vragen om haar te verstoten. Indien de man hiermee akkoord gaat kan er gesproken worden van een 'overeenstemming' tussen beide partijen. Er hangt voor de vrouw wel een prijskaartje vast aan deze echtscheidingsvorm.²²³ Het betalen van een vergoeding is ook het grootste (procedurele) verschil met de echtscheiding door onderlinge toestemming. Wanneer men spreekt over vergoeding, wordt al snel gedacht aan een geldelijke vergoeding of het overdragen van één of meerdere goederen. Maar volgens art. 118 Mudawannah kan alles wat het voorwerp van een rechtsgeldige verbintenis uitmaakt beschouwd worden als vergoeding.²²⁴ Ook het afstand doen van bepaalde rechten kan hier het voorwerp van uitmaken. Dit kan zo ver gaan als het afstand doen van het hoederecht over de kinderen.²²⁵ Wanneer deze lijn wordt doorgetrokken wordt al snel duidelijk dat de man hier eenvoudig misbruik van kan maken. Zo kan hij de vrouw dwingen om afstand te doen van allerlei rechten, maar kan hij ook een hoge in geld waardeerbare vergoeding vragen die een financieel aantrekkelijk alternatief vormt voor de *divorce sous contrôle judiciaire*. Herinner dat het bij de *divorce sous contrôle judiciaire* de man was die een vergoeding aan de vrouw moest betalen, omdat hij eenzijdig het huwelijk ontbond. Toch werd de Khol' bij de hervorming in 2004 niet afgeschaft, maar besloot de wetgever opnieuw te kiezen voor een tussenoplossing. Om de excessen een halt toe te roepen en om de positie van de vrouw te versterken werd er bepaald dat de vergoeding niet het resultaat mag zijn van misbruik en niet buitensporig mag zijn. Wat als 'misbruik' en 'buitensporig' gecatalogeerd kan worden, laat de wettekst in het midden. Bovendien werd in bijkomende rechterlijke tussenkomst voorzien in twee gevallen: ten eerste wanneer de echtgenoten het eens zijn om te scheiden, maar geen overeenstemming bereiken over de vergoeding. In dat geval zal de rechter trachten te verzoenen. Slaagt de verzoening, dan komt de procedure tot een einde. Slaagt de verzoening niet, dan verklaart de rechter de echtscheiding geldig en stelt hij een 'eerlijke' vergoeding vast, rekening houdende met o.a. de duurtijd van het huwelijk.²²⁶ Ten tweede

²²² Opgelet, ook in het licht van de hervorming is 'de positie van de vrouw versterken' niet noodzakelijk hetzelfde als 'gelijkwaardig maken aan de positie van de man'.

²²³ Art. 116-119 Mudawannah.

²²⁴ "Tout ce qui peut légalement faire l'objet d'une obligation [...]."

²²⁵ Vergeet niet dat het hoederecht van de vader over de kinderen een van de belangrijkste aspecten van het familierecht is. Daarom is het in de Marokkaanse visie op het familierecht niet ongewoon dat het de vrouw is die afstand kan doen van haar hoederecht.

²²⁶ Art. 120 Mudawannah.

kan de vrouw zich nu beroepen op de echtscheiding wegens duurzame ontwrichting, indien de man weigert in te stemmen met het gebruik van de Khol'.²²⁷

Apart van de compensatie zijn er geen duidelijke verschillen tussen deze twee echtscheidingsvormen. Het lijkt erop dat de invoering in 2004 van de echtscheiding door onderlinge toestemming het logische gevolg was van de moderniseringsbeweging. Toch werd besloten om de echtscheiding tegen vergoeding te behouden, mits een aantal aanpassingen in het voordeel van de positie van de vrouw. Dit is een manier van werken die hierboven reeds een aantal keren aan bod kwam: omwille van het compromis dat de Mudawannah is, wordt het oude concept behouden, mits enkele (lichte) moderne aanpassingen. De belangrijkste aanpassing aan de echtscheiding tegen vergoeding is dat de vrouw zich bij onenigheid kan beroepen op de echtscheiding wegens duurzame ontwrichting. Hier wordt duidelijk gebruik van gemaakt, want de echtscheiding wegens duurzame ontwrichting - die ook nieuw is sinds de hervorming van 2004 - is de meest ingeroepen echtscheidingsgrond.

D. Conclusie

Het Marokkaans echtscheidingsrecht kent vele echtscheidingsvormen.²²⁸ Dit grote aantal vormt een eerste hindernis zowel voor de toepassing in de praktijk als voor onderzoeksdoeleinden.²²⁹ Ondanks de hervorming van het familierecht in 2004, waarin modernisering centraal stond, kwam er geen vereenvoudiging van het aantal echtscheidingsvormen.²³⁰ Een volgende moeilijkheid betreft de invulling van het begrip 'echtscheiding'. Marokko maakt het onderscheid tussen enerzijds 'echtscheiding' (*divorce sous contrôle judiciaire*) en 'rechterlijke echtscheiding' (*divorce judiciaire*). Binnen deze twee categorieën situeren zich de verschillende echtscheidingsvormen. De echtscheidingsvormen die zich in de eerste categorie bevinden, nl. Talak, Khol' en de echtscheiding door onderlinge toestemming, moeten gezien worden als de beslissing en de handeling van één echtgenoot (Talak) of de beslissing en de handeling van beide echtgenoten (Khol' en de echtscheiding door onderlinge toestemming), en niet de beslissing van de rechter. De tussenkomst van de rechter is er enkel ter goedkeuring en ter homologatie. Hij spreekt de echtscheiding niet uit.²³¹ De vraag kan gesteld worden of deze rechterlijke tussenkomst de positie van de vrouw effectief versterkt, of werd

²²⁷ Art. 120, laatste lid Mudawannah; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 183-186.

²²⁸ Voor een beknopt overzicht, zie Portail juridique et judiciaire du ministère de la justice, *Procedures in family justice*, 20-24, http://adala.justice.gov.ma/production/Guides_Manuels/fr/PlaqueetteANG.pdf.

²²⁹ In België kennen we sinds 2007 slechts twee echtscheidingsgronden: de EOO en de EOT.

²³⁰ Hoewel hier wel vraag naar was, zie bijvoorbeeld P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 185.

²³¹ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 41.

ingebouwd om bijvoorbeeld het westen tevreden te stellen.²³² De echtscheidingsvorm die zich in de tweede categorie bevinden, nl. de Chiqaq, moet daarentegen wel gezien worden als echtscheidingen uitgesproken door een rechter. Dit verschil in rechterlijke tussenkomst zorgt ook voor onze westerse afkeurende houding tegenover de eerste categorie van echtscheidingsvormen.²³³

Een ander punt van kritiek betreft de verplichte verzoening. Gelet op de finaliteit ervan, nl. het redden van het huwelijk, is het logisch dat er zoveel aandacht aan wordt geschonken. De verzoening loopt dan ook als een rode draad doorheen alle vormen van huwelijksontbinding in Marokko. Zulke verplichte verzoeningspogingen vertragen en verzwaren de procedures van ontbinding van het huwelijk. Wanneer twee personen willen scheiden en dit tot bij de rechter brengen, is het meestal al te laat om hen nog te verzoenen. Het onderwerp van de verzoening zou eerder de gevolgen van het huwelijk moeten zijn, in plaats van de echtscheidingsbeslissing zelf.

Tot slot zijn het niet enkel juridische hervormingen die kunnen zorgen voor meer gelijkheid tussen man en vrouw. De hervorming van het familiewetboek in 2004 en de grondwets hervorming in 2011 waren stappen in de juiste richting, maar het is duidelijk dat deze teksten een compromis zijn tussen conservatieven en progressieven. Er wordt daarbij gesproken over meer gelijkheid tussen man en vrouw in het algemeen, in het huwelijk en bij echtscheiding, maar vaak zijn de nieuwe waarborgen die dit mogelijk moeten maken niet meer dan doekjes voor het bloeden. Dit wil zeggen dat de maatschappij misschien nog niet helemaal klaar is voor een volledige gelijkschakeling tussen man en vrouw, wat op zijn beurt kan maken dat de buitenwereld nog steeds oplettend zal staan ten aanzien van de erkenning van de ontbinding van het huwelijk. Ook andere factoren spelen immers een rol bij het bepalen van de positie van de vrouw in de maatschappij. Zo is er in Marokko geen scheiding tussen religie en staat, wat maakt dat de opvattingen uit de Sharia een grote invloed hebben op het dagelijks leven.²³⁴ De positie van de vrouw is hier dan ook geen die volledig gelijkwaardig is aan die van de man.²³⁵ Wanneer religieuze argumenten geïnterpreteerd blijven in het voordeel van de man, blijven de patriarchische denkbeelden standhouden.²³⁶ Dit blijkt ook uit een uitgebreid advies van de Marokkaanse *Conseil Economique, Social et Environnemental* over discriminatie ten aanzien van vrouwen in het

²³² Herinner dat een van de doelstellingen van de hervorming in 2004 was om in het algemeen te voorzien in geslachts gelijkheid, en om specifiek in een recht op echtscheiding te voorzien voor zowel man als vrouw. Aan de andere kant bleek dan weer dat de uiteindelijke tekst van de Mudawanah een compromis was tussen conservatieven en progressieven.

²³³ In België worden alle echtscheidingen uitgesproken door de rechter.

²³⁴ België heeft ook veel ontwikkelingen doorgemaakt op het vlak van huwelijks samenleven sinds de loskoppeling van kerk en staat, *supra* p. 3-6.

²³⁵ Zie bv. P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 41.

²³⁶ Zo bleek uit een uiteenzetting gegeven door de Marokkaanse prof. dr. Hakima Fassi Fihri aan de VUB d.d. 21 december 2018, getiteld "The Moroccan Family Law: the narrative of a quest from tradition to modernity".

economisch leven.²³⁷ Dit advies stelt dat ondanks dat de grondwettelijke en andere juridische hervormingen vrouwen *toelaten* om meer deel te nemen aan het economisch leven, de *uitvoering* van deze hervormingen problematisch blijft door een gebrek aan visie ten aanzien van geslachtsgelijkheid.²³⁸ Zo blijkt dat de integratie van vrouwen in het economisch leven reeds vroegtijdig bemoeilijk wordt door een hoge schoolverlatingsgraad en doordat er nog steeds veel minderjarige vrouwen (gedwongen worden om te) huwen.²³⁹ Verder blijkt dat de economische participatie van vrouwen zelfs daalt ten opzichte van vroeger, dat de loonkloof in de privésector gemiddeld 25% bedraagt en dat vrouwelijk ondernemerschap geconfronteerd blijft met verschillende sociale en culturele factoren die hun ontplooiing bemoeilijken.²⁴⁰ Zelfs op het gebied van erfrecht is de positie van de vrouw nog steeds inferieur aan die van de man, al tracht men ook hier te hervormen zoals men deed bij het echtscheidingsrecht.²⁴¹ De som van al deze problematieken geeft het volgende resultaat: de kracht van grote veranderingen kan zich maar uiten indien iedereen aan dezelfde kant staat. Op dit moment klopt het niet dat men aan de ene kant vrouwen meer rechten wil geven, maar ze aan de andere kant dan toch niet in staat stelt om deze rechten volwaardig te laten uitoefenen door socio-culturele barrières. Een mindshift, en zelfs een cultuurshift, lijkt zich traag maar gestaag op te dringen. Een studie uitgevoerd door 'United Nations Women' uit 2017 vat de situatie in Marokko goed samen: *"Morocco is in a time of transition, where laws outstrip practices and men and women find themselves on shifting ground. While men are largely in favour of legislation promoting women's political, economic, and social rights, this stance on gender equality in public policy is at odds with their attitudes toward – and practices in – private life, which tend toward more conservative*

²³⁷ Avis du Conseil Economique, Social et Environnemental. Promotion de l'égalité entre les femmes et les hommes dans la vie économique, sociale, culturelle et politique: "Les discriminations à l'égard des femmes dans la vie économique: réalités et recommandations", *Bulletin officiel* n° 6370 du 1er ramadan 1436 (18 juin 2015), 14 p.

²³⁸ Avis du Conseil Economique, Social et Environnemental. Promotion de l'égalité entre les femmes et les hommes dans la vie économique, sociale, culturelle et politique: "Les discriminations à l'égard des femmes dans la vie économique: réalités et recommandations", *Bulletin officiel* n° 6370 du 1er ramadan 1436 (18 juin 2015), 1 en 5-6. Het advies spreekt van "[...] l'absence d'une vision claire qui implique concrètement l'égalité des sexes et des mesures actives [...]" en "[...] cet arsenal juridique de plus en plus conforme aux normes internationales, reste ineffectif".

²³⁹ Ondanks dat sinds de hervorming van 2004 de huwelijksleeftijd is opgetrokken naar 18 jaar. Doordat er uitzonderingen op deze regel mogelijk zijn, wordt duidelijk dat de tekst van de Mudawanah een compromis is. Op papier wil men hervormen, maar de deur naar vroeger blijft op een kier staan, waardoor de nieuwe regel zijn effect mist.

²⁴⁰ Avis du Conseil Economique, Social et Environnemental. Promotion de l'égalité entre les femmes et les hommes dans la vie économique, sociale, culturelle et politique: "Les discriminations à l'égard des femmes dans la vie économique: réalités et recommandations", *Bulletin officiel* n° 6370 du 1er ramadan 1436 (18 juin 2015), 1, 5, 7.

²⁴¹ Voor een goede analyse, zie S. BENCHEKROUN (ed.), *WOMEN'S INHERITANCE. A Multidisciplinary Perspective on Inheritance in Morocco*, Casablanca, Empreinte Editions, 2016, 274 p.

views of women's rights and roles. Men and women talked about a "crisis of masculinity". Both are struggling to find new ground where public and private roles and rights align."²⁴²

Hoofdstuk 2. Iran

Afdeling 1. Historiek en staatsstructuur

Iran is sinds het einde van de Iraanse revolutie in 1979 een islamitische republiek.²⁴³ Toen werd een einde gemaakt aan de ruim 50-jaar durende autocratische heerschappij van de Pahlavi-dynastie, waarvan de leiders ook wel bekend staan als de 'sjah's' (koningen) van Iran.²⁴⁴ De laatste sjah van Iran was de niet onbesproken Mohammad Reza Pahlavi. Hij stond bekend om zijn westerse levensstijl, pro-westerse ideologieën, moderniseringsdrang en secularisatie, maar ook om het op dictatoriale wijze gebruiken van de macht.²⁴⁵ Juridische hervormingen in de vorm van westerse codificaties werden aldus doorgevoerd op een niet-democratische manier, maar bleken aan de andere kant inhoudelijk wel bevorderlijk voor de gelijkheid tussen man en vrouw.²⁴⁶ Zo werd in 1967 de Wet ter Bescherming van het Gezin ingevoerd die in 1975 werd geamendeerd, en die gericht was op het tegengaan van rechtsmisbruik en rechtsonzekerheid als gevolg van onder andere buitengerechtelijke en éénzijdige echtscheidingen.²⁴⁷

Met de komst van Ayatollah Khomeini als leider na de revolutie en het oprichten van de Islamitische Republiek Iran kwam er evenwel een einde aan het westers gerichte moderniseringsproces. Secularisering maakte plaats voor islamisering, een term met een pejoratieve bijklank gelet op het feit dat religie en staat opnieuw heel erg verweven raakten, met als gevolg dat er in bepaalde rechtsgebieden zoals het familierecht zeer

²⁴² UN WOMEN, Understanding Masculinities: Results from the International Men and Gender Equality Survey (IMAGES) - Middle East and North Africa. Egypt, Lebanon, Morocco, and Palestine. Executive summary, United States, Promundo, 2017, 19, <https://imagesmena.org/wp-content/uploads/sites/5/2017/05/IMAGES-MENA-Executive-Summary-EN-16May2017-web.pdf>.

²⁴³ Het hedendaagse Iran werd eeuwenlang geregeerd door sjahs van verschillende dynastieën, zie A. DEKKER en M. BARENDS, "Sharia en nationaal recht in Iran" in J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 203.

²⁴⁴ Voor een mooi overzicht van historische en juridische ontwikkelingen, zie A. DEKKER en M. BARENDS, "Sharia en nationaal recht in Iran" in J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 203-223; <https://www.iranwatch.org/useful-links-websites-related-iran#OGS> (consultatie 2 april 2020).

²⁴⁵ De documentaire 'The greatest party on earth' biedt een fantastische inkijk in het leven van de laatste sjah van Iran, zie <https://www.2doc.nl/documentaires/series/2doc/2016/februari/greatest-party-on-earth.html>.

²⁴⁶ J. DE COCK, "Godsdienst creëert geen jobs, alleen wat troost", *De Standaard*, 22 mei 2020, L10-L11.

²⁴⁷ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 138; W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 219.

strikte interpretaties van Shariarecht kwamen die nadelig waren voor de positie van de vrouw.²⁴⁸

Meteen na de revolutie trad in 1980 een nieuwe Grondwet in werking, die in 1989 werd geamendeerd. Deze Grondwet is vandaag nog steeds van kracht.²⁴⁹ Er bestaat sinds lang een relatie tussen seculiere en religieus-islamitische invloeden in Iran, hetgeen aan de staat, de maatschappij en het juridisch systeem een unieke vorm geeft. Aan de ene kant verwijst de Grondwet naar democratische principes en stelt ze democratische instellingen in, zoals scheiding tussen religie en staat²⁵⁰, rechtstreekse presidentsverkiezingen²⁵¹ en een éénkamerparlement²⁵², en aan de andere kant stelt ze theocratische en semi- of niet democratische instellingen in.²⁵³ Zo is niet de president (heden: Dr. Hassan Rouhani)²⁵⁴, maar wel de 'opperste leider' (heden: Ali Khamenei)²⁵⁵ de hoogste autoriteit in Iran. Hij lijkt de drie staatsmachten te controleren door zijn invloed op twee andere instellingen, nl. de Raad van Experts en de Raad van Hoeders. De Raad van Experts bestaat volledig uit geestelijken, wordt verkozen door het volk en verkiezen en controleren de opperste leider.²⁵⁶ De Raad van Hoeders is een instelling die naast het parlement staat en bestaat uit geestelijke juristen die benoemd worden door de opperste leider. De taak van deze instellingen is vooral om de naleving te verzekeren van de door het parlement uitgevaardigde wetten met de Sharia en de Grondwet.²⁵⁷ Een derde instelling, de Geschiktheidsraad, bemiddelt tussen het parlement en de Raad van Hoeders bij onenigheid.²⁵⁸ Ook de leden van de Geschiktheidsraad worden benoemd door de opperste leider. Bovendien benoemt de opperste leider ook het hoofd van de rechterlijke macht. Het is duidelijk dat de balans door al het bovenstaande is overgehield in het voordeel van theocratie en religie. Tot slot bevat de Grondwet nog een aantal andere bepalingen die relevant zijn voor het familierecht. Zo is in de preambule van de Grondwet een hoofdstuk opgenomen getiteld 'Vrouwen in de Grondwet'. Deze vaag geformuleerde tekst stelt dat vrouwen enerzijds meer rechten moeten krijgen, maar benadrukt anderzijds het belang van de familie en de cruciale verantwoordelijkheid die het moederschap met zich

²⁴⁸ J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtsstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 64-65.

²⁴⁹ Voor dit onderzoek werd een Engelse vertaling van de Iraanse Grondwet gebruikt die terug te vinden is via <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir001en.pdf>.

²⁵⁰ Art. 57, laatste zin Grondwet.

²⁵¹ Art. 114 Grondwet.

²⁵² Art. 62 e.v. Grondwet.

²⁵³ A. DEKKER en M. BARENDS, "Sharia en nationaal recht in Iran" in J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 212-213.

²⁵⁴ U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Iran 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/IRAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 34.

²⁵⁵ Iran heeft tot op heden slechts twee opperste leiders gekend, nl. Ayatollah Khomeini en de huidige Ali Khamenei.

²⁵⁶ Art. 107-108 Grondwet.

²⁵⁷ Art. 4 en 91 Grondwet.

²⁵⁸ Art. 112 Grondwet.

meebrengt. De familie als hoeksteen van de maatschappij wordt vervolgens verankerd in art. 10 Grondwet. Artikels 20 en 21 Grondwet, die onder het hoofdstuk 'Rechten van de natie'²⁵⁹ vallen, spreken van de gelijke bescherming van man en vrouw door de wet, en dat de overheid de rechten van de vrouw in alle opzichten moet verzekeren, in overeenstemming met islamitische criteria. Deze laatste zinsnede laat met andere woorden ruimte open voor interpretatie.

Afdeling 2. (Nieuwe) wetgeving

De jaren na de Iraanse revolutie werden gekenmerkt door een opeenvolging van hervormingsgezinde en conservatieve initiatieven op het gebied van het echtscheidingsrecht, tot de afkondiging in 2013 van de nieuwe Wet ter Bescherming van het Gezin (hierna: WBG). Deze wet bevat bijvoorbeeld een aantal belangrijke procedurele bepalingen, waarover verder meer.²⁶⁰

Naast de procedurele bepalingen uit de WBG is vandaag ook het Iraans Burgerlijk Wetboek (hierna: IBW) van belang.²⁶¹ De regels omtrent echtscheiding staan uitgebreid opgenomen in het zevende boek, getiteld 'Over huwelijk en echtscheiding'.²⁶²

Afdeling 3. Echtscheiding

Ook in Iran is het familierecht, daaronder begrepen het echtscheidingsrecht, naast het gecodificeerde recht voor een groot deel gebaseerd op Shariarecht zoals dat is terug te vinden in de klassieke bronnen.²⁶³ Net zoals in België en Marokko kan een echtscheiding enkel plaatsvinden indien er een geldig huwelijk tot stand kwam. Voor meer informatie over de huwelijksluiting in Iran wordt verwezen naar de bijlage bij dit onderzoek. Herinner er bovendien aan dat Iran voornamelijk bestaat uit Sji'itische moslims, en dat de voornaamste rechtsschool die van de Twaalver Sji'ieten is.²⁶⁴

²⁵⁹ Hieraan kan men zien dat deze Grondwet gebaseerd is op westerse grondwetten. Ook de Belgische Grondwet kent immers een hoofdstuk getiteld 'De Belgen en hun rechten'.

²⁶⁰ Wet ter Bescherming van het Gezin van 19 februari 2013, *ruzname-e-rasmi* Nr. 19835 van 11 april 2013; Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van een niet-officiële Engelse vertaling van de WBG, gevonden via de website www.refworld.org: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5565b5d24>. Refworld is "a widely used online protection and research tool that helps those who have to decide on refugee and statelessness status." De officiële tekst is naar mijn kennis tot op heden (mei 2020) enkel beschikbaar in het Farsi; M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 244.

²⁶¹ Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van een niet-officiële Engelse vertaling van het Iraans Burgerlijk wetboek, gevonden via de website <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir009en.pdf>; M. TAVASSOLI NAINI, "Le mariage international et la question de la nationalité de la femme mariée à un étranger : Une étude comparative du droit iranien, français et allemande, *Rev.dr.intern.comp.* 2018, afl. 3, 348.

²⁶² Art. 1133 e.v. IBW.

²⁶³ M. TAVASSOLI NAINI, "Le mariage international et la question de la nationalité de la femme mariée à un étranger : Une étude comparative du droit iranien, français et allemande, *Rev.dr.intern.comp.* 2018, afl. 3, 326.

²⁶⁴ W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 219.

De huidige regels omtrent echtscheiding zijn zoals gezegd enerzijds terug te vinden in de WBG uit 2013, en anderzijds in art. 1133 e.v. IBW. De WBG bevat onder andere een aantal procedurele bepalingen in verband met de oprichting van familierechtbanken, centra voor gezinsbegeleiding, en spreekt bovendien van rechterlijke tussenkomst bij alle vormen van echtscheiding en een verplichte registratie van zowel het huwelijk als de echtscheiding.²⁶⁵ Deze procedurele bepalingen zijn onder andere gericht op het waarborgen van substantiële en procedurele rechten van vrouwen. De rechtbank (of een centrum voor gezinsbegeleiding in geval van gezamenlijk akkoord over de echtscheiding) moet een 'certificaat van onmogelijkheid tot verzoening' of een rechterlijk bevel afleveren alvorens (één van) de partners kan overgaan tot de verplichte registratie ervan. Ook verzoening en bemiddeling nemen met andere woorden nog steeds een belangrijke rol in.

Art. 1133 IBW, het eerste artikel over echtscheiding, zet duidelijk de toon: "*Een man kan uit de echt scheiden wanneer hij dit wenst.*" Het is pas verderop in het IBW dat andere echtscheidingsvormen worden besproken. Ook het Iraans echtscheidingsrecht omvat verschillende vormen van echtscheiding.²⁶⁶ De belangrijkste zullen besproken worden in het volgend onderdeel over de technieken van ontbinding van het huwelijk.

A. Talak

Volgens het Iraans echtscheidingsrecht zijn er twee vormen van echtscheiding: de onherroepelijke en de herroepelijke.²⁶⁷ De Talak, die ook bestaat in het hedendaagse Iran, is een herroepelijke vorm van echtscheiding. Na het gebruik van deze vorm van echtscheiding bestaat er een wachtperiode, waarin de man de echtscheiding kan herroepen. Zoals ook voor de andere echtscheidingsvormen in Iran het geval is, zijn de partners evenwel verplicht om van de rechtbank een 'certificaat van onmogelijkheid tot verzoening' of een rechterlijk bevel om tot ontbinding over te gaan te krijgen. Indien de man dit vraagt zal hij het ook krijgen.²⁶⁸ De rechterlijke tussenkomst heeft ook tot gevolg dat de rechter tegenwoordig de financiële verplichtingen na de echtscheiding kan vastleggen. Men denkt daarbij bijvoorbeeld aan de bruidsgave of onderhoudsgeld.²⁶⁹

²⁶⁵ Women Living Under Muslim Laws, *Knowing Our Rights Women, family, laws and customs in the Muslim World*, Nottingham, The Russell Press, 2006, 315, http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/knowning%20our%20rights/kor_2006_en.pdf.

²⁶⁶ Voor een overzicht, zie P. KRUIJGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 146.

²⁶⁷ Art. 1143 IBW.

²⁶⁸ M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 244.

²⁶⁹ P. KRUIJGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 151; Women Living Under Muslim Laws, *Knowing Our Rights Women, family, laws and customs in the Muslim World*, Nottingham, The Russell Press, 2006, 312, http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/knowning%20our%20rights/kor_2006_en.pdf.

Het IBW beschrijft verder aan welke vereisten een geldige Talak door de man moet voldoen. Het moet uitgesproken worden door de rechtsbekwame echtgenoot of zijn vertegenwoordiger in het bijzijn van minstens twee getuigen.²⁷⁰ De getuigen moeten rechtschapen mannen zijn. Aan de Talak mogen bovendien geen voorwaarden worden verbonden, anders is het niet geldig.²⁷¹ Een andere grond van ongeldigheid is wanneer de echtscheiding wordt uitgesproken wanneer de echtgenote zich in bepaalde omstandigheden bevindt.²⁷²

Het IBW spreekt in de artt. 1133-1142 van de in dit onderzoek gebruikte Engelse vertaling over *divorce*, en niet over *repudiation* of Talak, hoewel art. 1133 IBW duidelijk maakt dat het betrekking heeft op de man: "A man can **divorce** his wife whenever he wishes to do so." De mogelijkheid voor de man om zijn vrouw eenzijdig te verstoten blijft met andere woorden bestaan, maar het is niet meer exclusief en buitengerechtelijk gelet op de verplichte rechterlijke tussenkomst ingevoerd door de WBG.²⁷³

B. Khol'

De Khol' is een onherroepelijke vorm van echtscheiding. Art. 1146 IBW is het enige artikel dat er aan wordt gewijd: "A *Khul'a divorce* occurs when the wife obtains a divorce owing to dislike of her husband, against property which she cedes to the husband. The property in question may consist of the original marriage portion, or the monetary equivalent thereof, whether more or less than the marriage portion." Hoewel er naar mijn mening sterke twijfels kunnen bestaan over de accuraatheid van deze vertaling, is het duidelijk dat de vrouw de echtscheiding tracht te bekomen door een vergoeding te betalen aan de man. Waaruit deze vergoeding kan bestaan wordt niet gezegd. De wettekst geeft slechts een voorbeeld, en duidt geen maximumgrens aan. De man moet steeds zijn toestemming verlenen, anders kan deze echtscheiding op vraag van de vrouw geen doorgang vinden.

C. Talak al-tatliq

Vandaag de dag kan de vrouw zich ook op bepaalde gronden beroepen voor de rechter om een echtscheiding te bekomen. De wet stelt dat dit slechts kan in drie gevallen, waarvan de eerste twee onherroepelijk zijn: bij de onmogelijkheid van of weigering door de man

[df](#); Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen onderhoudsgeld dat moet betaald worden tijdens de wachtperiode, en onderhoudsgeld dat na het voltooien van de echtscheiding in bepaalde gevallen gevorderd kan worden.

²⁷⁰ Art. 1134-1138 IBW.

²⁷¹ Art. 1135 IBW.

²⁷² Art. 1140-1141 IBW.

²⁷³ U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Iran 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/IRAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 41; M. VAN DEN BERG, "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 244.

om geld te betalen om de vrouw te onderhouden tijdens het huwelijk²⁷⁴, wanneer de voortzetting van het huwelijk schadelijker is voor de vrouw dan de niet-voortzetting ervan en de man zijn voorrecht om te scheiden niet gebruikt²⁷⁵, en wanneer de man meer dan vier jaar verdwenen is.²⁷⁶ In de eerste twee gevallen zal de rechter op vraag van de vrouw de man verplichten om de echtscheiding uit te spreken. Weigert de man dit, dan spreekt de rechter de echtscheiding uit als vertegenwoordiger van de man. Naast de beperking in aantal en soms moeilijk te bewijzen gronden is een ander nadeel dat de vrouw bij de onherroepelijke echtscheidingsgronden geen recht heeft op onderhoudsgeld, tenzij ze zwanger is, en dan enkel gedurende de periode van zwangerschap.²⁷⁷

Het is duidelijk dat de mogelijkheden voor de vrouw hier in tegenstelling tot de man beperkt zijn tot slechts een aantal gronden, die niet steeds eenvoudig te bewijzen zijn (zoals bijvoorbeeld psychisch geweld) en die bovendien door de rechter moeten worden aangenomen.

D. Conclusie

Ondanks een grondwettelijke bepaling die stelt dat man en vrouw op gelijke wijze genieten van bescherming door de wet, lijkt dit toch niet het geval te zijn op het gebied van het echtscheidingsrecht. Zoals gezegd stelt art. 1133 IBW dat de man van zijn vrouw kan scheiden (lees: verstoten) wanneer hij maar wil. Dit is niet het geval voor de vrouw. Haar mogelijkheden om een echtscheiding te bekomen zijn beperkter, zoals bijvoorbeeld werd gezien bij de bespreking van de Talak al-tatliq.

In alle gevallen van echtscheiding – ook die op initiatief van de vrouw – is het steeds de man of zijn vertegenwoordiger die uiteindelijk het huwelijk ontbindt door zijn beslissing. Met de invoering van de WBG in 2013 werden echter ook een aantal procedurele vereisten wettelijk verankerd: Alle gevallen van echtscheiding zijn onderworpen aan verplichte tussenkomst door speciale familierechtbanken of gezinsbegeleidingscentra, wiens eerste taak is om te verzoenen, en wanneer dit niet lukt zij de echtscheiding moeten goedkeuren. Na de goedkeuring levert de rechtbank (of het gezinsbegeleidingscentrum) een certificaat af dat nodig is voor de verplichte registratie van de echtscheiding. Op dit moment zal de rechtbank zich ook kunnen ontfemen over zaken als het vaststellen van (financiële) rechten zoals onderhoudsgeld ten aanzien van de vrouw. De macht die voorheen vooral in handen was van de man is vandaag met andere woorden voor een deel verschoven naar

²⁷⁴ Tijdens het permanent huwelijk is het immers de plicht van de man om onderhoudsgeld aan de vrouw te betalen, in ruil voor de nakoming van haar huwelijkse plichten ten aanzien van hem.

²⁷⁵ Hieronder verstaat men bijvoorbeeld fysiek of psychisch geweld ten aanzien van de vrouw, de weigering om de vrouw te onderhouden, ernstige ziekte, impotentie etc.

²⁷⁶ Art. 1129, 1130 en 1029 IBW.

²⁷⁷ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 159.

de rechtbanken, maar niet naar de vrouw.²⁷⁸ Het doel van de procedurele vereisten uit de WBG mag dan wel zijn om de vrouw te beschermen tegen onevenredig gebruik van een echtscheiding, maar kent hen niet dezelfde mogelijkheden tot echtscheiding toe. Wanneer de hoogste rechter van het land bovendien benoemd wordt door de opperste leider, die op zijn beurt benoemd is door een raad van geestelijken, kan men zich ook vragen stellen bij het beleid dat wordt gevoerd binnen de rechterlijke macht.

Wat de besproken echtscheidingsvormen betreft: ondanks de verplichte rechterlijke tussenkomst blijft de Talak in Iran een echtscheidingsvorm die enkel aan de man toekomt. De Talak al-tatliq komt tot stand op initiatief door de vrouw, waardoor zij wel gehoord wordt aangezien zij wel een reden om te scheiden moet opgeven, maar het omwille van bijvoorbeeld bewijsredenen niet zo eenvoudig is als bij de Talak om uiteindelijk de echtscheiding te bekomen. Bij een Khol' zal de vrouw zich moeten 'vrijkopen' om haar man de echtscheiding te horen uitspreken.

De WBG uit 2013 is een relatief recente toevoeging aan het Iraanse echtscheidingsrecht. Het is opnieuw een stap in de juiste richting, maar ze blijkt niet sterk genoeg om de grondwettelijke gelijkheid tussen man en vrouw te kunnen waarborgen. De invloed van het klassieke Sharia echtscheidingsrecht blijft groot door de hervormingen die zijn doorgevoerd tijdens en na de Iraanse revolutie en door het gebrek aan scheiding tussen religie en staat, hoewel deze scheiding wel verankerd is in art. 57 Grondwet.

Tot slot zijn het, zoals reeds besproken voor Marokko, niet enkel juridische hervormingen die kunnen zorgen voor meer gelijkheid tussen man en vrouw.²⁷⁹ Het moet ook mogelijk worden gemaakt om positieve hervormingen effectief uitwerking te laten krijgen door er een draagvlak voor te creëren. Daarom zijn factoren zoals scholingsgraad, arbeidsparticipatie en politieke participatie eveneens belangrijk bij het bepalen van de positie van de vrouw in de maatschappij. Wanneer er echter sprake is van een grote religieuze invloed²⁸⁰ op het staatsbestel dat zich baseert op patriarchische denkbeelden en bijgevolg geïnterpreteerd wordt in het nadeel van de vrouw, wordt het moeilijk om bepaalde barrières te doorbreken. Treffend zijn de jaarlijkse rapporten van het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken. Zij stellen uitgebreide '*Country Reports on Human Rights Practices*' (hierna: Country Report) op op basis van informatie van onder andere de ambassades en consulaten van de VS in het buitenland, buitenlandse overheidsfunctionarissen, ngo's etc.²⁸¹ Uit hun meest recente rapport voor Iran in 2019

²⁷⁸ Idem voor Marokko.

²⁷⁹ Volgens '*The Global Gender Gap Report 2018*' van het *World Economic Forum* staat Iran op de 142ste plaats van uit 149 landen wanneer het om geslachtsgelijkheid gaat, zie http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf.

²⁸⁰ Die zichzelf bovendien boven het internationaal recht plaatst.

²⁸¹ Deze rapporten zijn terug te vinden via volgende website: <https://www.state.gov/reports/2019-country-reports-on-human-rights-practices/>

kan worden opgemaakt dat vrouwen op verschillende gebieden worden gediscrimineerd.²⁸² Een van deze gebieden is echtscheiding, waaraan het rapport een aantal paragrafen wijdt. Globaal gezien schetsen de rapporten van de afgelopen jaren geen positief beeld over de situatie van de vrouw in het bijzonder en de mensenrechten in Iran in het algemeen, waaruit kan afgeleid worden dat er nog veel verbetering mogelijk is.²⁸³

Hoofdstuk 3. Pakistan

Afdeling 1. Historiek en staatsstructuur

Het huidige Pakistan, officieel de 'Islamitsche Republiek Pakistan', scheurde zich in 1947 af van India, dat een onderdeel was van de Britse Commonwealth. Het rechtssysteem is vandaag duidelijk beïnvloed door de Britse *common law*, maar ook door Anglo-Mohammedaans recht, een soort hybride vorm van Shariarecht.²⁸⁴ Omdat Pakistan zich afscheurde om Indiase moslims hun eigen staat te geven, zou islamisering in het algemeen en van het recht in het bijzonder een logisch middel zijn om hun eigen identiteit te bewerkstelligen.²⁸⁵ Door afwisselende regimes doorheen de jaren was deze islamisering nu eens liberaler, dan weer strikter.²⁸⁶

De dualiteit tussen de staatsstructuur en de islam is bij uitstek merkbaar in de Pakistaanse Grondwet (hierna: de Grondwet), die dateert van 1973. Omdat ze niet gewijzigd kan worden, is ze tot op heden vierentwintig keer werd geamendeerd.²⁸⁷ Otto omschrijft het als volgt: "De Grondwet bevat immers een aantal bepalingen die verplichten tot absolute gehoorzaamheid aan de Grondwet, met zijn fundamentele rechten en andere beginselen

²⁸² U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Iran 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/IRAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 39-44; Iran is tot op heden ook nog steeds geen partij bij het verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen, opgemaakt te New York en goedgekeurd door de Algemene Vergadering van de VN in haar resolutie 34/180 van 18 december 1979 (inwerkingtreding 3 september 1981). Zie hiervoor: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8&chapter=4&lang=en.

²⁸³ U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Iran 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/IRAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 41; Een ander recent voorbeeld betreft de arrestatie en veroordeling van Nasrin Sotoudeh, een Iraanse mensenrechtenadvocate, zie <https://aijac.org.au/fresh-air/the-un-iran-and-womens-rights/>; Nog een ander recent voorbeeld: X., "Natuurlijk gaat het volk weer betogen", *de Standaard Weekend*, 2 en 3 mei 2020, 33.

²⁸⁴ W. MENSKI, *Comparative Law in a Global Context; the Legal Systems of Asia and Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 369.

²⁸⁵ M. BARENDS en J.M. OTTO, "Sharia en nationaal recht in Pakistan" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 249-250 vat het mooi samen: "De idee dat voor Pakistan de islam een hoger doel zou zijn en de nationale staat slechts een middel om dat te bereiken, is deel blijven uitmaken van de staatsideologie en van het constitutionele recht. Tegelijkertijd vraagt ook een nationale staat om gehoorzaamheid aan de wetten en een loyaal burgerschap. De Pakistaanse Grondwet vormt daarop geen uitzondering."

²⁸⁶ Onder het presidentschap van Mohammed Zia-ul-Haq was er sprake van een grote islamitische rechtspolitiek die zich ook in de jaren na zijn beleid heeft verdergezet.

²⁸⁷ Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van de Engelse tekst van de Grondwet en de amendementen zoals gevonden via <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/>.

van de rechtsstaat. Andere bepalingen lijken echter aan de voorschriften van de islam de hoogste status toe te kennen.”²⁸⁸ Een voorbeeld van deze dualiteit is art. 25 Grondwet. Dit artikel stelt dat alle burgers gelijk zijn voor de wet, recht hebben op gelijke bescherming door de wet en dat er geen discriminatie zal zijn op basis van geslacht. Aan de andere kant is verderop in het negende deel van de Grondwet, getiteld Islamitische bepalingen (*“Islamic provisions”*), te lezen dat alle bestaande wetten in overeenstemming worden gebracht met de voorschriften van de Islam zoals bepaald in de Koran en de Sunna, en dat geen wet zal worden aangenomen die in strijd is met deze voorschriften.

Er zijn rechterlijke instanties bevoegd om wetgeving te toetsen aan de voorschriften van de islam, nl. het Federale Sharia Hof (*Federal Sharia Court*) en een speciale beroepskamer bij het hoogste gerechtshof (*Supreme Court Shariat Appellate Bench*).²⁸⁹ Materies als personen- en familierecht zijn evenwel aan de bevoegdheid van dit hof onttrokken.²⁹⁰ Parallel aan deze hoven lopen de gewone hoven en rechtbanken, met gespecialiseerde familierechtbanken (*Family Courts*) voor materies zoals echtscheiding.²⁹¹ Het samengaan van al deze instanties kan met andere woorden zorgen voor een balans tussen staat en religie, maar hoe dit tot uiting komt op het gebied van het echtscheidingsrecht zal verderop worden besproken.

Afdeling 2. (Nieuwe) wetgeving

Op het gebied van familierecht en meer bepaald echtscheidingsrecht zijn tegenwoordig nog steeds de vrij liberale maar zeer beknopte *Dissolution of Muslim Marriages Act 1939* (hierna: DMMA) en de *Muslim Family Laws Ordinance 1961* (hierna: MFLO) van kracht.²⁹² Deze zullen verderop ter sprake komen. Van recentere datum (2017) is een systeem van alternatieve geschillenoplossing. Omdat er reeds lang sprake van een grote gerechtelijke achterstand in Pakistan, besloot de wetgever om hier iets aan te doen. Dit systeem bleek zeer succesvol in civiele zaken. Tussen 2017 en 2019 zouden er van de 1,8 miljoen

²⁸⁸ M. BARENDs en J.M. OTTO, “Sharia en nationaal recht in Pakistan” in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 250.

²⁸⁹ Art. 203C en 203F Grondwet.

²⁹⁰ Art. 203B, (c) Grondwet; Kruiniger verwoordt het als volgt: “However, the parallel Shari’at judicial system, i.e. the Federal Shariat Court and the Supreme Court Shariat Appellate Bench, also strongly affects matters related to divorce by its rulings.”, zie P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 201; M. BARENDs en J.M. OTTO, “Sharia en nationaal recht in Pakistan” in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 252.

²⁹¹ Art. 175-212 Grondwet; Zie ook de *West Pakistan Family Courts Act 1964*.

²⁹² Voor dit onderzoek zal de tekst van de DMMA gebruikt worden zoals gevonden via de website <https://www.refworld.org/docid/4c3f1c632.html>; Voor dit onderzoek zal de tekst van de MFLO gebruikt worden zoals gevonden via de website <http://punjablaws.gov.pk/laws/777a.html>.

vertraagde civiele zaken, waarvan de meeste zaken familierechtelijke geschillen betrof, maar liefst 450.000 opgelost zijn door middel van dit systeem.²⁹³

Afdeling 3. Echtscheiding

Net zoals in België, Marokko en Iran kan een echtscheiding enkel plaatsvinden indien er een geldig huwelijk tot stand kwam. Voor meer informatie over de huwelijksluiting in Pakistan wordt verwezen naar de bijlage bij dit onderzoek. Het echtscheidingsrecht in Pakistan kent haar oorsprong in het (klassieke) Sharia echtscheidingsrecht, en is voor een groot deel gecodificeerd geworden op basis van het Britse *common law* systeem. De hedendaagse bepalingen over echtscheiding zijn terug te vinden in de DMMA en de MFLO. Volgens Kruiniger blijft een groot deel van het echtscheidingsrecht echter ongecodeerd, waardoor het vatbaar blijft voor interpretatie door de rechtbanken en bijgevolg niet steeds in het voordeel van de vrouw is.²⁹⁴

Net zoals voor Marokko en Iran zullen in het volgende onderdeel een aantal echtscheidingsmodaliteiten uit Pakistan worden besproken.

A. Talak

De Talak bestaat ook in Pakistan en wordt uitgewerkt in art. 7 MFLO.²⁹⁵ Indien de man wenst te scheiden van zijn vrouw (lees: haar wenst te verstoten), dan kan hij dit zonder opgave van redenen, aangezien dit artikel of enig ander artikel uit de MFLO aanwijst dat hij dit wel zou moeten doen. Het artikel wijst ook niet op enige gerechtelijke tussenkomst. Het geeft de man evenwel geen onbeperkte vrijheid, maar stelt dat hij *the Chairman* schriftelijk in kennis moet stellen van de verstoting, en dat de echtgenote een kopie hiervan moet ontvangen. Met *the Chairman* wordt *the Chairman of the Union Council* bedoeld. Union Councils bevinden zich op het laagste bestuursniveau in Pakistan, een beetje zoals het gemeenteniveau in België. Indien deze instantie in kennis is gesteld, moet er verplicht een verzoeningspoging ondernomen worden. Mislukt de verzoening, en/of herroept de man de Talak niet, dan heeft deze maar uitwerking negentig dagen na de kennisgeving. Kruiniger geeft aan dat, ondanks dat er op het niet naleven van de kennisgevingsplicht een

²⁹³ U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Pakistan 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/PAKISTAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 11-12.

²⁹⁴ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 201.

²⁹⁵ Y. ARAFAT, "The Dissolution Of Muslim Marriage Act, 1939 May Provide More Rights To Women Of Subcontinent If Applied According To True Doctrine Of Maliki School Of Islamic Jurisprudence: An Overview", *Pakistan Journal of Applied Social Sciences*, Vol. 1, 2015, 61; Voor een volledig overzicht van de echtscheidingsgronden in Pakistan, zie P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 202; M. BARENDEN en J.M. OTTO, "Sharia en nationaal recht in Pakistan" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 255.

gevangenisstraf en/of geldboete staat, zowel de kennisgevingsplicht als de verzoening niet steeds worden afgedwongen en eerder worden afgedaan als optioneel.²⁹⁶

Art. 8 MFLO spreekt vervolgens over de ontbinding van het huwelijk anders dan door Talak. Dit artikel zegt enkel dat de procedure van art. 7 MFLO in principe van toepassing is op alle andere vormen van ontbinding van het huwelijk. Art. 8 MFLO geeft de zelfverstoting als voorbeeld: dit doet zich voor wanneer de man aan de vrouw het recht om uit de echt te scheiden heeft gedelegeerd.²⁹⁷ Deze zelfverstoting komt ook voor in de andere besproken landen, maar zal hier verder niet worden toegelicht.²⁹⁸ De zinsbouw van art. 8 MFLO maakt wel duidelijk dat het echtscheidingsrecht, in de vorm van de Talak, in principe dus aan de man toekomt.

B. Khol'

De Khol bestaat in twee varianten, een buitengerechtelijke en een gerechtelijke. De buitengerechtelijke Khol is zoals gezien bij de andere besproken landen een soort van afspraak tussen de echtgenoten (lees: de man moet zijn toestemming geven) zonder tussenkomst van de rechter, waarbij de vrouw wenst om te scheiden en de scheiding eigenlijk afkoopt door het betalen van een vergoeding aan haar man. De gerechtelijke Khol is tot stand gekomen door het gebruik van neo-Ijtihad.²⁹⁹ Indien de man niet akkoord gaat met een buitengerechtelijke Khol, is dit één van de redenen waardoor de vrouw een procedure kan opstarten voor de rechter. De vrouw wordt gehoord en de rechter beslist over het al dan niet toekennen van de Khol en komt tussen bij het bepalen van de vergoeding.³⁰⁰ Bij de gerechtelijke Khol komt de echtscheiding met andere woorden tot stand door de beslissing van de rechter.

C. Faskh

Naast de MFLO is ook de DMMA uit 1939 nog steeds van toepassing in Pakistan als wetgeving op het gebied van echtscheiding. De DMMA geeft kort aan wat haar doelstellingen zijn: "*Whereas it is expedient to consolidate and clarify the provisions of Muslim Law relating to suits for dissolution of marriage by women married under Muslim Law and to remove doubts as to the effect of the renunciation of Islam by a married Muslim*

²⁹⁶ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 203.

²⁹⁷ J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 317-318.

²⁹⁸ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 206.

²⁹⁹ *Supra* p.27; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 200 en 205.

³⁰⁰ *Women Living Under Muslim Laws, Knowing Our Rights: Women, family, laws and customs in the Muslim World*, Nottingham, The Russell Press, 2006, 314, http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/knowning%20our%20rights/kor_2006_en.pdf; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 211-212.

woman on her marriage, [...].³⁰¹ Om deze doelstellingen te bereiken werden de gronden waarop de vrouw zich kon baseren voor de ontbinding van het huwelijk uitgebreid naar negen, door gebruik te maken van de visie van een van de andere rechtsscholen.³⁰² Waar Pakistaanse moslims vooral aanhangers zijn van de Hanafitische rechtsschool, die op dit gebied zeer strikt was en ontbinding van het huwelijk op basis van het niet onderhouden van de vrouw of het slecht behandelen van de vrouw niet erkende, hadden ze voor deze uitbreiding gronden gebruikt uit de Malekitische rechtsschool.³⁰³ Onderliggend speelde echter een andere doelstelling mee, nl. vermijden dat vrouwen zich zouden bekeren tot een andere godsdienst om gebruik te maken van de (meer uitgebreide) mogelijkheden om uit de echt te scheiden.³⁰⁴

Kruiniger geeft aan dat het in de DMMA gaat om Faskh of rechterlijke nietigverklaring van het huwelijk op basis van specifieke gronden, en niet om Talak al-tatliq of rechterlijke echtscheiding op bepaalde gronden zoals in Iran.³⁰⁵ Art. 2, eerste lid DMMA stelt dat een vrouw "*shall be entitled to obtain a decree for the dissolution of her marriage on any or more of the following grounds [...].*" Volgens art. 8 MFLO is de procedure uit art. 7 MFLO aldus ook van toepassing op de Faskh, en moet de vrouw van de rechter een uitspraak krijgen die haar de echtscheiding toekent.³⁰⁶ Indien het wordt toegekend, behoudt de vrouw bovendien haar financiële rechten. De gronden waarop de vrouw zich kan beroepen omvatten bijvoorbeeld langdurige afwezigheid van de man, niet-nakoming of weigering om te voorzien in het onderhoud van de vrouw, impotentie, het slecht behandelen van de vrouw etc.

In de praktijk blijkt het echter niet eenvoudig voor vrouwen om zo een echtscheiding te bekomen omwille van onder andere evidente bewijsmoeilijkheden, tegenwerking van het

³⁰¹ Zie tekst van de DMMA zoals geraadpleegd via <https://www.refworld.org/docid/4c3f1c632.html>.

³⁰² Art. 2 (i)-(ix) DMMA.

³⁰³ Y. ARAFAT, "The Dissolution Of Muslim Marriage Act, 1939 May Provide More Rights To Women Of Subcontinent If Applied According To True Doctrine Of Maliki School Of Islamic Jurisprudence: An Overview", *Pakistan Journal of Applied Social Sciences*, Vol. 1, 2015, 62.

³⁰⁴ Zie ook art. 4 DMMA; Y. ARAFAT, "The Dissolution Of Muslim Marriage Act, 1939 May Provide More Rights To Women Of Subcontinent If Applied According To True Doctrine Of Maliki School Of Islamic Jurisprudence: An Overview", *Pakistan Journal of Applied Social Sciences*, Vol. 1, 2015, 59-74. P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 200.

³⁰⁵ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 155 en 204; *Women Living Under Muslim Laws, Knowing Our Rights: Women, family, laws and customs in the Muslim World*, Nottingham, The Russell Press, 2006, 274, http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/knowing%20our%20rights/kor_2006_en.pdf.

³⁰⁶ Y. ARAFAT, "The Dissolution Of Muslim Marriage Act, 1939 May Provide More Rights To Women Of Subcontinent If Applied According To True Doctrine Of Maliki School Of Islamic Jurisprudence: An Overview", *Pakistan Journal of Applied Social Sciences*, Vol. 1, 2015, 62.

gerecht en het gebrek aan sociale aanvaarding van gerechtelijke tussenkomst.³⁰⁷ Ze wordt daardoor meer gedwongen om beroep doen op de (gerechtelijke) Khol, waardoor ze wel (een deel van) haar financiële rechten komt te verliezen.

D. Conclusie

Sinds het ontstaan van Pakistan in 1947 heeft het land geworsteld met zijn eigen identiteit.³⁰⁸ Dit komt onder andere tot uiting in het echtscheidingsrecht. Langs de ene kant zegt de grondwet dat alle burgers gelijk zijn voor de wet en dat er geen discriminatie zal zijn op basis van geslacht, maar langs de andere kant zijn er gebreken in het afdwingen daarvan en staat bijvoorbeeld de Talak zoals omschreven in de MFLO enkel open voor de man en niet voor de vrouw.³⁰⁹ Bovendien is het voor de vrouw niet steeds eenvoudig om een echtscheiding te bekomen op basis van de mogelijkheden die wel tot haar beschikking staan, zoals de Faskh omschreven in de DMMA. De toegang tot de echtscheiding is met andere woorden ongelijk en de vrouw heeft geen evenwaardig recht op echtscheiding zoals de man dat wel heeft.

De Talak of verstoting door de man wordt bovendien enkel beperkt door een kennisgevingsplicht. Daarnaast blijkt dat deze niet steeds wordt nageleefd, wat in dat geval van de Talak een loutere privéhandeling maakt.

De buitengerechtelijke Khol is om evidente redenen ook niet bevorderlijk voor de positie van de vrouw. Dit is een van de redenen waarom er meer beroep wordt gedaan op de gerechtelijke Khol. Hier gaat het wel degelijk om een procedure voor de rechter, maar verliest de vrouw net zoals bij de buitengerechtelijke Khol ook wel (een deel van) haar financiële rechten in de vorm van een vergoeding die ze aan de man moet betalen voor het bekomen van de echtscheiding. Een andere reden is dat het gebruik van de Faskh, hoewel dit een procedure voor de rechter inhoudt waarbij de vrouw haar financiële rechten kan behouden, wordt bemoeilijkt door procedurele en praktische hindernissen die vaak door de rechtbanken zelf worden opgeworpen.³¹⁰

Het Amerikaanse Country Report voor Pakistan uit 2019 laat zich kort uit over echtscheiding: "*Family law provides protection for women in cases of divorce, including requirements for maintenance [...]*".³¹¹ Dit doet denken dat de situatie op het gebied van

³⁰⁷ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 204-205; Women Living Under Muslim Laws, *Knowing Our Rights: Women, family, laws and customs in the Muslim World*, Nottingham, The Russell Press, 2006, 290, http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/knowing%20our%20rights/kor_2006_en.pdf.

³⁰⁸ S. SARDAR ALI, *Modern Challenges to Islamic Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 184-205.

³⁰⁹ U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Pakistan 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/PAKISTAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 39.

³¹⁰ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 205.

³¹¹ <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/PAKISTAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 39.

echtscheidingen in orde is, maar niets is minder waar, zo bleek uit de bespreking hierboven. Bovendien, zo stelt het Country Report, voorziet de wet in Pakistan wel in een onafhankelijke rechterlijke macht, maar blijft deze onderworpen aan externe invloeden zoals angst voor represailles bij bepaalde rechtszaken, waaronder rechtszaken omtrent blasfemie.³¹²

Hoofdstuk 4. Saoedi-Arabië

Afdeling 1. Historiek en staatsstructuur

Saoedi-Arabië, officieel het Koninkrijk Saoedi-Arabië, kan beschouwd worden als de bakermat van de islam.³¹³ Het land kent een rijke, en in westerse ogen enigszins speciale geschiedenis, doordat het grootste deel ervan nooit gekoloniseerd is geweest. Kenmerkend voor Saoedi-Arabië is het wahabisme, een fundamentalistische, conservatieve en puriteinse stroming binnen de islam. Het is een nog strengere leer binnen de al strenge Hanbalitische school.³¹⁴ De klassieke Sharia heeft steeds weerklank gevonden in Saoedi-Arabië door middel van de strikte interpretatie ervan. Door de eeuwen heen hebben de koningen en de geestelijkheid hun macht op basis daarvan kunnen behouden, ondanks een aantal grote en kleine hervormingen onder afwisselende binnenlandse en buitenlandse druk.³¹⁵

De samenwerking tussen het koningshuis als politieke macht en de geestelijkheid als religieuze en juridische macht is tot op heden de realiteit in Saoedi-Arabië. De koning is zowel het staatshoofd als regeringsleider.³¹⁶ Tot 1992 bestond er geen gecodificeerde staatsstructuur. In 1992 vaardigde de toenmalige koning onder binnen- en buitenlandse druk de *Basic Law of Governance* (hierna: BLG) uit die sindsdien fungeert als *de facto*

³¹² Recent was er een interessante documentaire over (rechtszaken over) blasfemie in Pakistan te bekijken op vrt.nu, zie <https://www.vrt.be/vrtnu/a-z/blasfemie/2019/blasfemie/>.

³¹³ De twee belangrijkste steden voor de islam, nl. Mekka en Medina zijn hier gelegen; <https://www.saudiembassy.net/islam#Saudi%20Arabia:%20Islam's%20Heartland>; M. BARENDS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 85 en 90.

³¹⁴ W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 207; M. BARENDS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 85-87; J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen tussen traditie, politiek en rechtsstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 67 en 98.

³¹⁵ Voor een mooi overzicht, zie M. BARENDS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 85-97.

³¹⁶ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/SAUDI-ARABIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 1.

grondwet.³¹⁷ Deze wet kon echter niet 'grondwet' heten, aangezien het eerste artikel ervan stelt dat de Koran en de Sunna de grondwet vormen van Saoedi-Arabië.³¹⁸ Verder stelt art. 1 BLG dat de islam de staatsgodsdienst is. Art. 44 BLG voorziet wel in een scheiding der machten, maar de koning staat daarboven, vermits hij "*the ultimate arbiter for these Authorities*" is. De koning is eveneens bevoegd om wetgeving uit te vaardigen waar de Sharia geen antwoord biedt en wel regulering nodig is, zolang dit maar niet in strijd is met de Sharia.³¹⁹ Voorts zijn ook art. 8-10 BLG relevant voor dit onderzoek. Art. 8 zegt dat "*Governance in the Kingdom of Saudi Arabia is based on justice, shura (consultation) and equality according to Islamic Sharia.*" De Sharia volgens de strenge Hanbalitische leer is met andere woorden de basis voor alles. Wat "*equality*" betreft: Uit de BLG kan niet opgemaakt worden dat discriminatie verboden zou zijn. Art. 9 en 10 benadrukken vervolgens het belang van familie en familierelaties als volgt: "*The family is the nucleus of Saudi society*" en "*The state shall aspire to promote family bonds and Arab-islamic values.*"

Tot slot nog een woord over het recht en de rechterlijke macht in Saoedi-Arabië. Barends en van Eijk omschrijven het kort en bondig: "*Saoedisch recht is de Sharia*".³²⁰ Rechters kunnen zich dus bij hun uitspraken niet baseren op gecodificeerde wetgeving (behalve in het geval van regelgeving uitgevaardigd door de koning, die ook conform de Koran en de Sunna moet zijn), maar wel op hun eigen interpretatie van Shariarecht, gefundeerd in de Hanbalitische leer.³²¹ Naast uitspraken van rechters vormen regelgeving van de koning in de vorm van koninklijke besluiten³²², maar ook meningen en adviezen van religieuze geleerden, het recht. Omwille van het gezag van de religieuze geleerden raadplegen mensen hen soms eerst wanneer zij met een probleem kampen. Besluit men om daarna toch naar de rechtbank te stappen, dan zal de rechtbank het advies van de geleerde beschouwen als bron van recht.³²³ Wat de rechtelijke macht in zijn geheel betreft: Volgens

³¹⁷ Voor dit onderzoek werd een Engelse vertaling gebruikt van de BLG, die terug te vinden is via <https://www.saudiembassy.net/basic-law-governance>. De officiële tekst is geschreven in het Arabisch, en is terug te vinden via de officiële website van Saoedi-Arabië: <https://www.my.gov.sa/wps/portal/snp/aboutksa/rulesandRegulations>. Zie ook <https://www.saudiembassy.net/basic-system-government-0>.

³¹⁸ J.M. OTTO, *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen tussen traditie, politiek en rechtsstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 67.

³¹⁹ Art. 67 BLG.

³²⁰ M. BARENDS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 98.

³²¹ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 5-6

³²² Dat aldus de vorm aanneemt van koninklijke besluiten. Deze koninklijke besluiten gaan, in tegenstelling tot in België, nog echt uit van de koning.

³²³ Art. 45 BLG; M. BARENDS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 98-99.

art. 46 BLG is de rechterlijke macht onafhankelijk.³²⁴ In 2007 kwam er een hervorming van justitie door de invoering van de 'Law of the Judiciary' (een van de koninklijke besluiten).³²⁵ Voor 2007 bestond de rechterlijke organisatie uit een duaal systeem, zijnde enerzijds algemene Sharia rechtbanken en anderzijds een systeem van administratieve gerechten.³²⁶ De hervormingen van de Sharia rechtbanken oude stijl hadden vooral betrekking op het invoeren van een meer piramidale structuur en meer verschillende soorten rechtbanken. Zo werd er een hooggerechtshof opgericht met daaronder hoven van beroep en verschillende gespecialiseerde rechtbanken van eerste aanleg, waaronder familierechtbanken.³²⁷ Het systeem van administratieve gerechten nam een structuur aan parallel aan die van de Sharia rechtbanken nieuwe stijl. In 2017 bleek echter dat de verschillende overheden nog steeds bezig waren om deze reorganisatie te voltooien.³²⁸

Afdeling 2. (Nieuwe) wetgeving

Vooreerst dient opgemerkt te worden dat het niet eenvoudig is om goede vertalingen te vinden van wetgeving uit Saoedi-Arabië, voor zover er al wetgeving is over een bepaald onderwerp. De officiële Arabische teksten van alle wetgeving zijn terug te vinden via de overheidswebsite van Saoedi-Arabië.³²⁹ Omdat er op deze website geen vertalingen van deze documenten te vinden zijn, zal in dit onderzoek enerzijds gebruik gemaakt worden van Engelse vertalingen die werden gepubliceerd op de website van de ambassade van Saoedi-Arabië in Washington DC.³³⁰ Omdat deze website evenwel geen vertalingen bevat van alle wetgeving (de meest recente wet op deze website dateert van 2003), zal er anderzijds gebruik gemaakt worden van het Amerikaanse *Country Report on Human Rights Practices for 2019* over Saoedi-Arabië en de rapporten en verslagen naar aanleiding van de 69ste sessie van het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen (hierna: het Comité) in 2018. Aangezien Saudi-Arabië sinds 2000 is aangesloten bij het verdrag

³²⁴ Zie ook art. 47 en 48 BLG.

³²⁵ <https://laws.boe.gov.sa/BoeLaws/Laws/LawDetails/ea1765a3-dec3-41a0-a32f-a9a700f26d58/1> (consultatie 1 mei 2020); Zie ook <https://www.saudiembassy.net/legal-and-judicial-structure-0> (consultatie 1 mei 2020).

³²⁶ Dit is logisch, aangezien de Koran en de Sunna vooral regels op het gebied van familierecht en strafrecht bevatten. Bestuurlijke aangelegenheden en regels daaromtrent konden verder ontwikkeld worden door de leiders (koning, rechters, geleerden), en geschillen werden voorgelegd aan een aparte 'sector' van de rechterlijke macht; Voor een meer uitgebreide bespreking van de periode voor 2007, zie M. BARENDS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 99-100.

³²⁷ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 5.

³²⁸ Voor een meer uitgebreide bespreking van de periode voor en na 2007, zie A. A. ALTAWYAN, "The Legal System of the Saudi Judiciary and the Possible Effects on Reinforcement and Enforcement of Commercial Arbitration", *Canadian International Journal for Social Science and Education* 2017, (269) 271-277, https://www.researchgate.net/publication/312125839_The_Legal_System_of_the_Saudi_Judiciary_and_the_Possible_Effects_on_Reinforcement_and_Enforcement_of_Commercial_Arbitration.

³²⁹ <https://www.my.gov.sa/wps/portal/snp/aboutksa/rulesandRegulations>.

³³⁰ <https://www.saudiembassy.net/laws> (consultatie 1 mei 2020).

inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (hierna: CEDAW), heeft het land de plicht om op basis van art. 18 van dit verdrag periodiek een verslag over te leggen.³³¹ Naast het betrokken land zelf kunnen ook gespecialiseerde organisaties verslagen overleggen. Deze bieden in het geval van Saoedi-Arabië een nuttige kritische blik.³³² Belangrijk om op te merken is ook dat Saoedi-Arabië, ondanks dat het partij is bij CEDAW, een algemeen voorbehoud erbij heeft gemaakt: *"In case of contradiction between any term of the Convention and the norms of Islamic law, the Kingdom is not under obligation to observe the contradictory terms of the Convention."* Dit voorbehoud holt met andere woorden het lidmaatschap van Saoedi-Arabië *de facto* uit.

Het personen- en familierecht in Saoedi-Arabië bestaat uit ongecodificeerd Shariarecht. De primaire rechtsbronnen zijn de Koran en de Sunna. Een belangrijk gevolg hiervan is de volgende bevinding: *"Family affairs in Saudi Arabia are governed by judicial rulings on a case-by-case basis, where judges have wide discretion to interpret and apply Islamic rulings. In **personal status disputes**, individual judges apply their interpretations of Islamic law according to the Hanbali school of jurisprudence (fiqh)."*³³³ Ook het personeel statuut, waaronder huwelijk en echtscheiding vallen, is dus niet gecodificeerd.³³⁴ Een recente nieuwigheid die werd opgestart om de rechtsonzekerheid die hiermee gepaard gaat enigszins te verlichten, bestaat in het compileren en publiceren van rechterlijke uitspraken. Dit maakt het gebrek aan duidelijke regelgeving omtrent het personeel statuut echter niet goed.³³⁵ Dit alles wil bovendien niet zeggen dat er over het personeel statuut in geen enkele andere regelgeving iets terug te vinden is, weze het heel beperkt. In de volgende onderdelen over echtscheiding zal dit waar nodig worden aangehaald. Het is ook hier dat de in de vorige alinea aangehaalde documenten hun nut zullen bewijzen.

Afdeling 3. Echtscheiding

Net zoals in België, Marokko, Iran en Pakistan kan een echtscheiding enkel plaatsvinden indien er een geldig huwelijk tot stand kwam. Voor meer informatie over de huwelijkssluiting in Saoedi-Arabië wordt verwezen naar de bijlage bij dit onderzoek. Het

³³¹ Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen, opgemaakt te New York en goedgekeurd door de Algemene Vergadering van de VN in haar resolutie 34/180 van 18 december 1979 (inwerkingtreding 3 september 1981).

³³² Art. 20-21 CEDAW; Voor een overzicht van deze verslagen, zie https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/SessionDetails1.aspx?SessionID=1157&Lang=en.

³³³ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 5.

³³⁴ M. BARENDS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 100.

³³⁵ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 5.

echtscheidingsrecht in Saoedi-Arabië bestaat uit ongecodificeerd Shariarecht.³³⁶ Hetgeen in Afdeling 6 van Hoofdstuk 2 werd besproken is met andere woorden grotendeels van toepassing. Omdat de conservatieve hanbalitische rechtsschool de meest strenge en bovendien de heersende rechtsschool in Saudi-Arabië is, zullen ook een aantal bijzonderheden aangehaald worden bij de bespreking van de echtscheidingsvormen *in concreto*. Het gebrek aan gecodificeerd echtscheidingsrecht werkt onzekerheid en ongelijkheid tussen man en vrouw in de hand.

A. Talak

Het recht op verstoting, oftewel volgens Saoedi-Arabië het recht om het huwelijk buitengerechtelijk, eenzijdig en zonder opgave van redenen te ontbinden komt ook hier enkel toe aan de man. De enige verplichting die hij heeft is het registreren van de echtscheiding binnen een termijn van twee maanden, maar deze wordt vaak genegeerd en niet afgedwongen.³³⁷ In 2019 werd er regelgeving aangenomen die stelt dat Justitie vrouwen zal inlichten via sms-bericht dat ze zijn gescheiden. Dit om te vermijden dat mannen het huwelijk zouden beëindigen zonder hun vrouw te informeren.³³⁸ Ook werd in 2019 de Civil Status Law geamendeerd, die nu toelaat dat ook de vrouw alle vormen van echtscheiding kan registreren.³³⁹ Als gevolg van het uitspreken van de Talak moet de man ofwel een éénmalige en vooraf afgesproken som betalen, ofwel kan hij gedwongen worden door de rechter om gedurende een bepaalde tijd onderhoudsgeld te betalen.³⁴⁰

B. Khol'

Zowel de buitengerechtelijke als de gerechtelijke Khol' staan open voor de vrouw. Indien de man akkoord gaat met de Khol' en de bijhorende vergoeding kan deze met andere woorden buitengerechtelijk worden afgehandeld. Indien de man niet akkoord gaat met de voorgestelde regeling, kan de vrouw een vordering inleiden voor de rechtbank, maar moet

³³⁶ M. BARENDIS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 100-101.

³³⁷ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 22.

³³⁸ X. "Saudi Arabia to notify women of divorce by text message", <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/06/saudi-arabia-to-notify-women-of-divorce-by-text-message> (consultatie 5 mei 2020).

³³⁹ U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Saudi Arabia 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/SAUDI-ARABIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 44.

³⁴⁰ U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Saudi Arabia 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/SAUDI-ARABIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 45; In 2017 is er een zogenaamde "Cabinet Decision" afgekondigd die er op gericht is om te verzekeren dat onderhoudsbijdragen aan gescheiden vrouwen tijdig worden ontvangen, zie CEDAW, *Summary record of the 1582nd meeting*, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fSR.15.82&Lang=en, 2; MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 23.

er eerst worden getracht om te verzoenen. Lukt dit niet, dan komt het aan de rechter toe om de Khol' al dan niet toe te kennen op basis van de redenen die de vrouw aangeeft en om de vergoeding te bepalen. De rechter heeft zich niet aan enige regel te houden bij zijn beoordeling. Hij kan zich met andere woorden baseren op zijn eigen subjectieve evaluatie van de zaak, zolang deze maar past binnen de Hanbalitische leer.³⁴¹

C. Faskh

Vrouwen kunnen ook beroep doen op de Faskh. Bij deze echtscheidingsvorm kunnen ze een echtscheiding bekomen via de rechtbank op een bepaald aantal gronden, zoals impotentie van de man, ongeneeslijke ziekte, mishandelingen, het weigeren van de man om zijn vrouw te onderhouden etc. Het voordeel aan de Faskh is dat de vrouw in principe haar financiële rechten houdt. Vooraleer ze een uitspraak kan bekomen, moet er ook hier eerst getracht worden om te verzoenen. Lukt dit niet, dan is het aan de rechter om uitspraak te doen. Ook hier heeft de rechter een grote discretionaire bevoegdheid wegens het gebrek aan gecodificeerde regelgeving. Het is ook niet ongewoon dat de rechter voorstelt om te scheiden via Khol', zodat de man een vergoeding bekommt van de vrouw.³⁴²

D. Conclusie

Uit de *summary records* van de CEDAW sessie over Saoedi-Arabië blijkt dat de vertegenwoordigers van Saoedi-Arabië stellen dat er grote vooruitgang werd geboekt voor vrouwen.³⁴³ Op het gebied van echtscheidingsrecht lijkt dit echter niet te kloppen. Dit is immers nog steeds gebaseerd op ongecodeerd Shariarecht, wat voor veel onzekerheid zorgt en aan rechters een grote appreciatiemarge geeft bij het beoordelen van een verzoek tot echtscheiding.³⁴⁴ Bovendien komt de Talak enkel toe aan de man en zijn vrouwen beperkt in hun mogelijkheden tot echtscheiding. Vrouwen hebben met andere woorden geen gelijke toegang tot echtscheiding en geen evenwaardig recht op echtscheiding zoals de man dat wel heeft.

Gespecialiseerde organisaties zoals Musawah en Human Rights Watch geven in hun rapport over Saoedi-Arabië aan dat het wetgevend raamwerk dat dan weer wel voorhanden is en

³⁴¹ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 22.

³⁴² MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 22; M. BARENDEN en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 101.

³⁴³ CEDAW, *Summary record of the 1582nd meeting*, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fSR.1582&Lang=en, 2.

³⁴⁴ Het feit dat alle mannen rechters zijn is bovendien ook niet bevorderlijk voor de positie van de vrouw, zie U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Saudi Arabia 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/SAUDI-ARABIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 45.

van toepassing is op personele aangelegenheden, zoals de Basic Law en de Civil Status Code, discriminatoir is.³⁴⁵ Zij maken ook melding van het gebrek aan gecodificeerde regelgeving omtrent het personeel statuut en bevelen aan om dit in orde te brengen. Aangezien het personeel statuut ook de ontbinding van het huwelijk betreft, geeft Musawah bovendien meer specifiek een reeks aanbevelingen over echtscheiding die vooral betrekking hebben op codificatie en het daardoor inbouwen van meer gelijkheid tussen man en vrouw. Daarnaast bevelen ze bijvoorbeeld ook aan om de Talak af te schaffen. Deze aanbevelingen bieden een duidelijke blik op de hedendaagse problematiek op het gebied van echtscheidingen in Saoedi-Arabië. Ze benadrukken dat de oplossingen voor het grijpen liggen, aangezien een correcte lezing van de bronnen van Shariarecht niet discrimineren, maar dat de Koran juist rechtvaardige en eerlijke echtscheiding promoot, en dat "*Qur'anic principles and the richness of the Islamic jurists tradition enable us to formulate Muslim family laws today that are egalitarian and reflect the needs of contemporary societies.*"³⁴⁶ De "*concluding observations*" van het CEDAW Comité nemen deze aanbevelingen grotendeels over.³⁴⁷

De conclusie is dat er tot op heden door Saoedi-Arabië, ondanks kleine wijzigingen, *de facto* weinig vooruitgang is geboekt op het gebied van echtscheidingsrecht. De ongelijkheid tussen man en vrouw is diepgeworteld.³⁴⁸ Dit maakt dat bijvoorbeeld de erkenning ervan bemoeilijkt kan worden.

Hoofdstuk 5. Conclusie over de onderzochte islamitische landen

Uit de analyse van een aantal echtscheidingsvormen uit verschillende islamitische landen, valt een duidelijke rode draad op te merken. Het klassieke Sharia echtscheidingsrecht laat volgens een bepaalde lezing ervan een onderscheid toe in echtscheidingsvormen voor man en vrouw. Dit is mede te danken aan het 'natuurlijke' rollenpatroon dat ermee gepaard ging: het huwelijkse gezin is de kern van de samenleving, en in ruil voor het financieel

³⁴⁵ HUMAN RIGHTS WATCH, *Human Rights Watch Submission to the CEDAW Committee of Saudi Arabia's Periodic Report* 69th Session, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolNo=INT%2fCEDAW%2fNGO%2fSAU%2f30052&Lang=en, 2-3; MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 4-5.

³⁴⁶ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 23.

³⁴⁷ CEDAW, *Concluding observations on the combined third and fourth periodic reports of Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolNo=CEDAW%2fCO%2f3-4&Lang=en, 3-4 en 17.

³⁴⁸ J. DE COCK, "Godsdienst creëert geen jobs, alleen wat troost", *De Standaard*, 22 mei 2020, L10-L11.

onderhoud waarin de man voorziet, zal de vrouw onderdanig zijn en op haar manier zorg dragen voor het gezin. Indien men deze redenering doortrekt, zou het even 'natuurlijk' zijn dat het recht om het huwelijk te ontbinden aan de man toekomt. Indien men gelijkheid tussen man en vrouw zou willen, zou men met andere woorden van een fundamenteel islamitisch principe moeten afstappen, en dat is net het probleem. Een meer egalitaire lezing van dezelfde regels is echter ook mogelijk, maar heeft tot op heden niet de bovenhand kunnen halen.

Naast de rode draad bestaat er ook een grote verscheidenheid aan echtscheidingsvormen en aan regels/wetgeving die deze echtscheidingsvormen omkaderen. Afhankelijk van de rechtsschool die het land volgt en of het land een codificatiebeweging heeft gekend, zijn deze regels meer of minder streng en meer of minder duidelijk. Een goed begrip van de verschillende echtscheidingsvormen in hun hedendaagse samenstelling is niet steeds eenvoudig, maar blijft van primordiaal belang voor de vraag naar erkenning ervan in België. Wanneer de besproken landen worden vergeleken, wordt duidelijk dat de ongelijke toegang tot echtscheiding voor vrouwen in vergelijking met mannen niet is verdwenen. Enkel Marokko heeft met de invoering van de Chiqaq in haar familiewetboek van 2004 een procedure ingebouwd die zich afspeelt voor de rechter en die door mannen en vrouwen op dezelfde manier gebruikt kan worden. Volgens de meest recente beschikbare cijfers is het zelfs de meest ingeroepen echtscheidingsvorm.³⁴⁹ Zulke hervormingen zijn in de andere landen niet terug te vinden, zelfs niet na 2004. Dit neemt niet weg dat zij geen enkele inspanning geleverd hebben op het gebied van echtscheidingsrecht. Zowel in Iran, Pakistan als Marokko wordt de Talak wettelijk omschreven en heeft men getracht om er een procedure voor te voorzien.³⁵⁰ In Iran en Marokko bevatten deze procedures duidelijke grenzen voor de man, in tegenstelling tot Pakistan waar er enkel een registratieplicht van de Talak is. Desondanks blijft de Talak in de ene of andere vorm bestaan, ook al valt het in deze landen onder de noemer echtscheiding en wordt het ook vertaald door 'echtscheiding'/'divorce'. Met het bestaan van de Talak blijft *de jure* en *de facto* ook het recht van de man bestaan om het huwelijk op een relatief eenvoudige wijze te beëindigen bestaan, zonder dat de vrouw dezelfde optie heeft. De enige manier waarop de vrouw de Talak kan gebruiken is wanneer haar man haar dat recht geeft. De manieren waarop de vrouw het huwelijk kan ontbinden zijn bovendien veel beperkter en veel specifiek. Zo moet zij bijvoorbeeld bij de Khol' haar man overtuigen om haar te verstoten, en moet ze een vergoeding betalen aan haar man. Deze vergoeding kan naast geld of goederen bestaan in het afstand doen van bepaalde of alle financiële rechten of rechten ten aanzien van de gemeenschappelijke kinderen. Dit zijn hoge drempels die de ongelijke toegang tot echtscheiding nogmaals bevestigen. Ook andere echtscheidingsvormen waar de vrouw zich

³⁴⁹ *Supra* p. 37.

³⁵⁰ M.S. BERGER, *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 82-83.

op kan beroepen worden bemoeilijkt door allerlei drempels zoals de grote bewijslast en het oordeel van de maatschappij. Het toezicht op dit alles door een rechterlijke macht die zich dient te houden aan het gecodificeerd kader is een goede evolutie en kan de oplossing zijn voor vele problemen, maar de theorie en de praktijk lopen vaak niet samen. In de onderzochte landen bleek dat er meer macht verschoven is naar de rechters, en niet of slechts in mindere mate naar de vrouw.

Verdere hervormingen blijven nodig, want om te komen tot een gelijkwaardig echtscheidingsrecht moeten er meer procedurele garanties en minder drempels worden ingebouwd.³⁵¹ Daarom moet, voor wat de erkenning in België betreft, deze hedendaagse realiteit worden meegenomen bij de beoordeling van deze echtscheidingsvormen. Binnen deze realiteit passen bovendien ook de volgende bemerkingen die reeds in 2014 door Kruiniger werden geopperd: een verstoting is vaak de enige vorm van echtscheiding die openstaat voor een man, en die bovendien grote financiële verplichtingen met zich mee kan brengen. Daarnaast hebben ook in België echtgenoten sinds 2007 de mogelijkheid om een echtscheiding aan mekaar op te dringen.³⁵² De vraag kan gesteld worden in hoeverre de Belgische wetgever dan nog zo streng moet staan tegenover buitenlandse verstotingen, wanneer (trage, al dan niet oprechte)³⁵³ hervormingen in deze landen zichtbaar zijn en België over een zeer liberaal echtscheidingsrecht beschikt. Dit zal in de volgende onderdelen verder onderzocht worden.

³⁵¹ Women Living Under Muslim Laws, *Knowing Our Rights: Women, family, laws and customs in the Muslim World*, Nottingham, The Russell Press, 2006, 311-318, http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/knowning%20our%20rights/kor_2006_en.pdf.

³⁵² P. KRUIGIER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 216.

³⁵³ Sommigen moslimlanden willen deelnemen/doen alsof ze willen deelnemen aan de internationale standaarden zoals CEDAW, anderen niet (CEDAW wordt door hen bijvoorbeeld afgedaan als te westers). Enerzijds doen sommige landen met andere woorden pogingen om zich te conformeren, terwijl er anderzijds landen zijn die hun aanpak gewoon behouden. In se is daar niets mis mee. Wanneer de Belgische wetgever ziet dat er in deze landen geen verandering is, of slechts trage verandering, moeten de Belgische wetgever kijken hoe België daarmee moet omgaan.

Deel 3. De erkenning van verstotingen in België: is verandering mogelijk?

Hoofdstuk 1. Wettelijke regeling voor de erkenning van verstotingen: art. 57 Wetboek van internationaal privaatrecht

Afdeling 1. Algemeen: het internationaal privaatrecht

Indien overheden in België te maken krijgen met islamitische vormen van huwelijksontbinding, is één van de vragen die zij zich kunnen stellen hoe zij dit moeten onthalen en hierop moeten reageren. De rechtsdiscipline die zich hierover ontfermt is het 'internationaal privaatrecht' (hierna: IPR). Het IPR regelt kort gezegd privaatrechtelijke verhoudingen met een internationaal karakter.³⁵⁴

IPR-systemen zijn gebaseerd op vertrouwen, wederkerigheid en wederzijds respect.³⁵⁵ Door de principiële eerbied voor de persoon en zijn rechten in het algemeen, is er meestal een bereidheid om een situatie die in het buitenland rechtsgeldig tot stand is gekomen ook in België te erkennen en er rechtsgevolgen aan te koppelen. Dit wordt gedaan vanuit het standpunt dat ook in België rechtsgeldig tot stand gekomen situaties door het buitenland op dezelfde manier aanvaard zouden worden. Het wederzijds respect is met andere woorden een belangrijke, maar tegelijkertijd ook vrij labiele basis voor het IPR.³⁵⁶ Ook hier bestaan echter uitzonderingen op. Zo zal men geen of niet zomaar gevolgen hechten aan buitenlandse beslissingen of buitenlands recht indien dit strijdig is met de (internationale) openbare orde.³⁵⁷

IPR wordt traditioneel onderverdeeld in drie takken: 1) De internationale bevoegdheid; 2) Het toepasselijk recht; 3) De erkenning en uitvoerbaarheid van buitenlandse rechterlijke beslissingen en rechtsverhoudingen of authentieke akten.³⁵⁸ In dit onderzoek zal hoofdzakelijk op de derde tak worden ingegaan.

³⁵⁴ S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 246.

³⁵⁵ T. KRUGER en J. VERHELLEN, *Internationaal privaatrecht. De essentie*, Brugge, die Keure, 2019, 201-204.

³⁵⁶ E. GULDIX, *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel I*, Brussel, VUB, 2020, 5-6; Interview afgenomen met prof. dr. Tim Wuyts d.d. 2 maart 2020.

³⁵⁷ E. GULDIX, *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel I*, Brussel, VUB, 2020, 5.

³⁵⁸ S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 247; Deze auteurs vermelden ook dat het IPR tegenwoordig meer en meer aandacht besteedt aan een vierde luik, nl. de administratieve en gerechtelijke samenwerking tussen landen.

Afdeling 2. Bronnen van IPR: het belang van het Belgisch Wetboek van internationaal privaatrecht

De bronnen van het IPR situeren zich op drie niveaus: 1) Het internationaal recht; 2) Het Europees recht; 3) Het nationaal recht. Op het internationale niveau komen regels tot stand op basis van verdragen, waar landen zich vervolgens bij kunnen aansluiten. Op het gebied van echtscheidingsrecht bestaan er verdragen zoals het Haags Echtscheidingsverdrag³⁵⁹ en het Luxemburgs Echtscheidingsverdrag³⁶⁰, maar de meeste islamitische landen zijn geen partij bij deze verdragen.³⁶¹ Op het Europese niveau komen de regels meestal tot stand door middel van verordeningen. Op het gebied van echtscheidingsrecht bestaat er de Brussel IIbis Verordening³⁶², maar deze is enkel van toepassing tussen andere Europese lidstaten.³⁶³ Door het ontbreken van regelgeving op internationaal en Europees³⁶⁴ niveau kan de voorrang van internationale of Europese regels geen doorgang vinden en wordt de erkenning van islamitische verstotingen in België bijgevolg beoordeeld aan de hand van nationale wetgeving, zijnde het Belgisch wetboek IPR (hierna: WIPR) uit 2004.³⁶⁵ Het klinkt misschien contradictorisch omdat er gesproken wordt van *internationaal* privaatrecht, maar elk land heeft recht om op basis van zijn soevereiniteit zijn eigen wetgeving te maken, waartoe dus ook regels van internationaal privaatrecht behoren.³⁶⁶

Het WIPR is op 1 oktober 2004 in werking getreden. Art. 126, §2, eerste lid WIPR stelt dat de regels van dit wetboek gelden voor akten en beslissingen ná de datum van inwerkingtreding. Art. 126, §2, tweede lid WIPR stelt vervolgens dat een beslissing of akte van vóór de datum van inwerkingtreding ook gevolgen kan hebben in België indien aan de voorwaarden van het WIPR wordt voldaan.

³⁵⁹ Verdrag van 1 juni 1970 inzake de erkenning van echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed, <https://assets.hcch.net/docs/4d3fb0f6-c411-4b7a-97bd-98cf826c1fac.pdf>.

³⁶⁰ Verdrag van 8 september 1967 inzake de erkenning van beslissingen betreffende de huwelijksband, http://www.nebelex.com/wiki/Verdrag_inzake_de_erkenning_van_beslissingen_betreffende_de_huwelijksband.

³⁶¹ S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 256.

³⁶² Verordening (EG) nr. 2201/2003 van de Raad van 27 november 2003 betreffende de bevoegdheid en de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, en tot intrekking van Verordening (EG) nr. 1347/2000, *Pb.L.* 23 december 2003, afl. 338, 1.

³⁶³ T. KRUGER en J. VERHELLEN, *Internationaal privaatrecht. De essentie*, Brugge, die Keure, 2019, 280.

³⁶⁴ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 413.

³⁶⁵ Wet van 16 juli 2004 houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *BS* 27 juli 2004; Art. 2 WIPR; S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 256; J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 206.

³⁶⁶ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 347 en 357.

Afdeling 3. Apart erkenningsregime voor verstotingen

Het WIPR is opgebouwd uit algemene bepalingen en specifieke bepalingen. De algemene bepalingen zijn terug te vinden in hoofdstuk 1 van het WIPR. De volgende hoofdstukken bevatten telkens specifieke bepalingen. Het is belangrijk om steeds de algemene bepalingen en het specifieke hoofdstuk met elkaar te combineren.³⁶⁷ De algemene regels met betrekking tot erkenning van buitenlandse rechterlijke beslissingen en authentieke akten, *in casu* echtscheidingsbeslissingen en -akten, zijn terug te vinden in art. 22-31 WIPR. Vooral art. 22 WIPR, waaronder de erkenning van buitenlandse echtscheidingen in het algemeen resulteert, en 25 WIPR, dat de gronden van niet-erkenning opsomt zijn hier van belang. Volgens art. 22, §1, tweede lid WIPR wordt een buitenlandse rechterlijke beslissing erkend zonder dat er een erkenningsprocedure gevolgd moet worden. België gaat met andere woorden uit van de erkenning van rechtswege voor deze beslissingen, ook wel de *de plano*-erkenning genoemd.³⁶⁸ De derde en laatste paragraaf van art. 22 WIPR omschrijft wat er begrepen moet worden onder het begrip 'rechterlijke beslissing', en geeft er een ruime invulling aan: een rechterlijke beslissing is een beslissing die wordt gewezen door een instantie die een rechtsmacht uitoefent. Volgens de memorie van toelichting bij het WIPR kan het gaan om beslissingen van alle overheden, daarin ook begrepen administratieve overheden, voor zover zij een gedingbeslissende rechtsmacht uitoefenen.³⁶⁹

Naast deze algemene regels voorziet het WIPR in een apart bijzonder erkenningsregime voor de erkenning van verstotingen, oftewel buitenlandse huwelijksontbindingen gegrond op de wil van de man in art. 57 WIPR.³⁷⁰ Zowel in geval van art. 22 als art. 57 WIPR gelden de gronden van niet-erkenning uit art. 25 WIPR en is erkenning zonder gerechtelijke procedure mogelijk.³⁷¹

De Belgische wetgever vond het aldus nodig om naast de algemene regeling van erkenning van buitenlandse rechterlijke beslissingen en authentieke akten ook een bijzondere regeling in te bouwen voor verstotingen, om in de eerste plaats de gelijkheid van man en vrouw te garanderen.³⁷² Indien een vrouw geen gelijke toegang had tot de echtscheiding,

³⁶⁷ S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 249.

³⁶⁸ J. DE MEYER, J. ERAUW en J. VERHELLEN, *Basisbronnen van Internationaal Privaatrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2016, 320.

³⁶⁹ MvT bij het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 52.

³⁷⁰ *Infra* p. 72-74; T. KRUGER en J. VERHELLEN, *Internationaal privaatrecht. De essentie*, Brugge, die Keure, 2019, 297-300; J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 206.

³⁷¹ S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 257.

³⁷² J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 204.

wordt dit in België in principe niet erkend. In het licht van de basis van het IPR, nl. vertrouwen en openheid, is het evenwel logisch dat de wetgever beklemtoonde dat rechtsgeldig in het buitenland verworven rechten *in de mate van het mogelijke* moeten worden erkend in de Belgische rechtsorde.³⁷³ Omwille van het voorgaande is de algemene regel in het WIPR de *de plano*-erkenning, ook wel erkenning van rechtswege genoemd: buitenlandse beslissingen en akten kunnen doorwerken in België zonder tussenkomst van een rechter of andere procedure.³⁷⁴ De formulering "*in de mate van het mogelijke*" houdt evenwel een begrenzing in. Art. 25 WIPR geeft deze grenzen weer. Dit artikel bevat zoals reeds gezegd de algemene gronden voor niet-erkenning. Art. 25, §1, 9° WIPR bevat de laatste grond van niet-erkenning, die verwijst naar de bijzondere erkenningsvoorwaarden van art. 57 WIPR. Naast de algemene erkenningsvoorwaarden (negatief geformuleerd: weigeringsgronden), moet een verstoting aldus voldoen aan de bijkomende voorwaarden uit art. 57 WIPR. De cumulatieve voorwaarden uit art. 57 WIPR houden op zijn beurt dan weer een verduidelijking in van de algemene begrippen openbare orde en eerbiediging van de rechten van verdediging uit art. 25 WIPR, en geven op die manier concrete richtlijnen aan de Belgische overheden bij hun beslissing om verstotingen al dan niet te erkennen.³⁷⁵ Een mooi praktijkvoorbeeld is het vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te Gent van 13 februari 2014, waarin de rechter zich incidenteel moest uitspreken over de erkenning van een Pakistaans echtscheidingsvonnis, waarbij het volgens de rechter ging om een verstoting.³⁷⁶ In het vonnis overloopt de rechter stap voor stap de feiten en toest ze aan de voorwaarden van art. 25 en 57 WIPR, om te besluiten tot de erkenning van de verstoting.³⁷⁷

Afdeling 4. Doelstellingen van de wetgever

Vóór de invoering van het WIPR werd de buitenlandse beslissing inzake de staat van de persoon (*in casu* echtscheidingen) getoetst aan art. 570 Ger.W., welke de volgende voorwaarden bevatte: 1) De beslissing mag niets inhouden dat in strijd is met de beginselen van openbare orde (lees: de Belgische internationale openbare orde)³⁷⁸ of met de regels van het Belgische publiek recht; 2) De rechten van de verdediging werden geëerbiedigd; 3) De vreemde rechter mag niet enkel wegens de nationaliteit van de eiser

³⁷³ *Supra* p. 67; MvT bij het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 6.

³⁷⁴ Verslag namens de commissie voor de Justitie over het Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/7, 56 en 68.

³⁷⁵ Wetsvoorstel (J. LEDUC e.a.) houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 88; Verslag namens de commissie voor de Justitie over het Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/7, 114; J. DE MEYER, J. ERAUW en J. VERHELLEN, *Basisbronnen van Internationaal Privaatrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2016, 338.

³⁷⁶ Voor de bespreking van Pakistan in dit onderzoek, zie p. 62.

³⁷⁷ Rb. Gent 13 februari 2014, Tijdschrift@jpr.be 2015, afl. 1, 133-141.

³⁷⁸ Cass. 29 april 2002, AR S.01.0035.F.; E. LUYCK, *De openbare orde en de erkenning van echtscheidingen en huwelijken in het IPR*, onuitg. masterproef Rechten KU Leuven, 2019, 50-52.

bevoegd zijn; 4) De beslissing is in kracht van gewijsde getreden overeenkomstig de wet van het land waar zij geweest is; 5) De overgelegde uitgifte van de beslissing voldoet volgens dezelfde wet aan de voorwaarden gesteld voor haar authenticiteit.³⁷⁹ Door de invoering van het WIPR in 2004 werden deze voorwaarden grotendeels overgenomen in art. 25 WIPR, waaraan nog een aantal voorwaarden werden toegevoegd.³⁸⁰ Het oude artikel 570 Ger.W. kan desalniettemin nog steeds van belang blijven, omdat voor verstotingen van vóór 1 oktober 2004 zowel de regels van het WIPR als de oude regels kunnen worden toegepast.³⁸¹

Zoals reeds gezegd kwam er met de invoering van het WIPR bovendien het bijzonder erkenningsregime van de verstoting uit art. 57 WIPR bij. De regeling is m.a.w. strenger geworden. Dit artikel heeft bij de totstandkoming van het WIPR aanleiding gegeven tot zeer veel discussies in het parlement en tot scherpe kritiek van de Raad van State.³⁸² Het parlement won bovendien ook het advies in van het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen.³⁸³ De Raad van State gaf bijvoorbeeld in zijn advies aan dat in het opschrift van het artikel (toen nog art. 55 WIPR genoemd) expliciet verwezen moest worden naar de man, aangezien *"de man de enige van beide echtgenoten is die het huwelijk aldus kan verbreken [...]"*³⁸⁴ Het opschrift werd vervolgens gewijzigd naar het huidige opschrift, nl. 'Buitenlandse ontbinding van het huwelijk gegrond op de wil van de man'. Verder stelt dit advies op strenge toon dat het optreden van de buitenlandse rechter in deze gevallen eerder passief is, wat problemen geeft met de eerbiediging van de rechten van verdediging en de gelijkheid tussen man en vrouw.³⁸⁵ Deze problemen hebben steeds de bovenhand gehouden bij de verdere discussies over art. 57 WIPR. De laatste paragraaf

³⁷⁹ Verslag namens het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen over het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/5, 4; Cass. 29 april 2002, AR S.01.0035.F.; Cass. 11 december 1995, AR S.95.0014.F.; Trib. Bruxelles (14e Chambre), *JTT* 2000, 212-217, noot FOLETS.

³⁸⁰ J. DE MEYER, J. ERAUW en J. VERHELLEN, *Basisbronnen van Internationaal Privaatrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2016, 321-322.

³⁸¹ Art. 126, §2, tweede lid WIPR; Brussel 11 maart 2016, *Tijdschrift@ipr.be* 2016, afl. 2, 21.

³⁸² Adv. RvS, *Parl.St.* Senaat 2001-02, nr. 2-1225/1, 280-287; Voor de parlementaire documenten betreffende het Wetsontwerp houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, zie de website van de Senaat via volgende link https://www.senate.be/www/?Mival=/index_senate&MENUID=22101&LANG=nl en zoek op nummer 3 - 27; Zie vooral: Wetsvoorstel (J. LEDUC e.a.) houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 87-91, Amendement nr. 98 (C. S. DE T' SERCLAES) op het Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/6, 24-25, Verslag namens de commissie voor de Justitie over het Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/7, 114-128, 244-245, 251, 311-314, 397, Verslag namens de commissie voor de Justitie over het Wetsontwerp houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Kamer 2003-04, nr. 51-1078/5, 30-32 en 34-35 en Wetsvoorstel (N. LANJRI) tot wijziging van artikel 57 van het Wetboek van Internationaal Privaatrecht, *Parl.St.* Kamer BZ 2010, nr. 53-325/1; J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 436-437.

³⁸³ Verslag namens het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen over het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/5, 1-29.

³⁸⁴ Adv. RvS, *Parl.St.* Senaat 2001-02, nr. 2-1225/1, 280.

³⁸⁵ Adv. RvS, *Parl.St.* Senaat 2001-02, nr. 2-1225/1, 282-283.

van het advies van de Raad van State over verstoting schetst de situatie duidelijk: *“Het grote verschil tussen verstoting en echtscheiding, zoals deze bestaat in de Staten die ontstaan zijn uit de idee van gelijkheid van de rechtssubjecten, inzonderheid van man en vrouw, ook in het huwelijk, ligt in het feit dat, zoals hierboven is gezegd, **het initiatief tot de verbreking van het huwelijk in alle gevallen uitsluitend aan de man toebehoort**, ongeacht het standpunt van de vrouw.”*³⁸⁶ Het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen was ook streng, en gaf als advies dat de verstoting niet erkend mocht worden als geldige vorm van huwelijksontbinding, maar dat om dubbele rechteloosheid voor de vrouw tegen te gaan bepaald moest worden *“onder welke beperkende voorwaarden de verstoten vrouw als slachtoffer de verstoting kan aanvoeren om bepaalde gevolgen van die vorm van huwelijksontbinding te doen gelden [...]”* Het laatste punt van hun advies betrof bovendien de noodzaak om de lidstaten van de Europese Unie te overtuigen om tot een gemeenschappelijk standpunt te komen over de verstoting.³⁸⁷ Door o.a. deze adviezen en verscheidene discussies waren er uiteindelijk meerdere amendementen nodig om tot de huidige tekst van art. 57 WIPR te komen.³⁸⁸

Afdeling 5. Huidig art. 57 WIPR

Uit het opschrift van art. 57 WIPR moet duidelijk blijken dat het gaat over situaties waar de ontbinding van het huwelijk voortvloeit uit de eenzijdige wilsuiking van één van de echtgenoten, zijnde de man, zonder dat het begrip ‘verstoting’ als dusdanig wordt vermeld. Uit het advies van de Raad van State en de andere voorbereidende werken blijkt dat verschillende juristen en academici geraadpleegd werden die hier uitgebreid onderzoek naar hebben verricht.³⁸⁹ Daarom slaat volgens de wetgever het opschrift zowel op de eenzijdige verstoting (Talak) als de verstoting met vergoeding (Khol’).³⁹⁰

Bij het lezen van de inhoud van art. 57 WIPR valt meteen de strenge houding van de Belgische wetgever op: het uitgangspunt is volgens de eerste paragraaf de niet-erkenning van de verstoting.³⁹¹ Twee elementen zijn hierbij van belang: het eenzijdig karakter en het feit dat verstoting een prerogatief is van de man.³⁹² Zijn deze elementen voorhanden, dan is de erkenning niet mogelijk, *tenzij* aan de cumulatieve voorwaarden uit de tweede

³⁸⁶ Adv. RvS, *Parl.St.* Senaat 2001-02, nr. 2-1225/1, 283.

³⁸⁷ Verslag namens het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen over het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/5, 28-29.

³⁸⁸ Zie bv. Amendement nr. 98 (C. S. DE T’ SERCLAES) op het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat, 2003-04, 3-27/6, 24-25.

³⁸⁹ Adv. RvS, *Parl.St.* Senaat 2001-02, nr. 2-1225/1, 281.

³⁹⁰ Wetsvoorstel (J. LEDUC e.a.) houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 88.

³⁹¹ <https://www.agii.be/thema/vreemdelingenrecht-internationaal-privaatrecht/familiaal-ijpr/echtscheiding/erkenning-echtscheiding> (consultatie 8 maart 2020).

³⁹² S. RUTTEN en J. VERHELLEN, “Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting” in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 256.

paragraaf zijn voldaan.³⁹³ In deze tekst is de invloed van het advies van het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen sterk voelbaar. Het doel van een principiële afwijzing van de verstoting was immers om de gelijkheid tussen man en vrouw te garanderen. Een absolute afwijzing van de verstoting werd echter ook niet gezien als de juiste oplossing, aangezien dit tot oneerlijke situaties voor de vrouw kan leiden. Volgens de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht "zou het, bijvoorbeeld, onredelijk zijn een Islamitische vrouw die afkomstig is van en die woonde in een Islamitisch land ten tijde van de scheiding, de mogelijkheid te ontnemen de verstoting in België in te roepen om haar status van uit de echt gescheiden vrouw aan te tonen in relatie tot een vermogensrechtelijke aangelegenheid."³⁹⁴ Guldix en Verhellen herhalen dat art. 57 eerder spreekt van een eerbied voor de instituten, *in casu* de verstoting, van het vreemde rechtssysteem.³⁹⁵ Het zijn m.a.w. maar de omstandigheden waarin de verstoting gerealiseerd wordt die een afwijzing van de erkenning van de gevolgen ervan verantwoorden.³⁹⁶ Om die omstandigheden te beoordelen werden dus de restrictieve en cumulatieve voorwaarden uit de tweede paragraaf van art. 57 WIPR ingeschreven.

De eerste voorwaarde voor erkenning is de homologatie van de verstotingsakte door de buitenlandse rechter. Er wordt m.a.w. verwacht dat de verstotingsakte, die is opgemaakt door of voor de man, langs de buitenlandse rechter passeert voor controle. Volgens Rutten en Verhellen kan de tussenkomst van de buitenlandse rechter dus beperkt blijven tot die homologatie of goedkeuring van de verstoting.³⁹⁷ Indien er geen verstotingsakte of geen homologatie is, kan de verstoting niet worden erkend. De controle aan Belgische zijde is dan weer beperkt tot een objectief nazicht van de buitenlandse homologatiebeslissing.

De tweede en de derde voorwaarde hebben betrekking op de band van de echtgenoten met het land van erkenning waarvan het recht de verstoting niet kent. Art. 57, §2, 2° en 3° WIPR geeft als criteria de nationaliteit³⁹⁸ en de gewone verblijfplaats³⁹⁹ van de echtgenoten. België kent de figuur van de verstoting niet, dus als de band met België groot

³⁹³ H. ENGELERT en J. VERHELLEN, "L'application du droit marocain de la famille en Belgique 2004-2015", in M.-C. FOLETS (ed.), *Le code marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 299 e.v.

³⁹⁴ MvT bij wetsvoorstel (J. LEDUC e.a.) houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 90.

³⁹⁵ E. GULDIX, *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel III, Brussel*, VUB, 2016, 41; J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 437.

³⁹⁶ MvT bij wetsvoorstel (J. LEDUC e.a.) houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 90.

³⁹⁷ S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 257.

³⁹⁸ Rb. Turnhout 22 september 2011, www.kruispuntmi.be; Rb. Mechelen 16 maart 2010, Tijdschrift@ipr.be 2011, afl. 3, 61.

³⁹⁹ Arbh. Brussel 9 maart 2012, *JTT* 2012, 397.

is door het hebben van de Belgische nationaliteit of het hebben van de gewone verblijfplaats in België op het moment van de verstoting, is erkenning niet mogelijk. Een probleem met de nationaliteitsvoorwaarde is dat bij een dubbele nationaliteit, bv. Belgisch-Marokkaans, de Belgische rechter de Belgische nationaliteit niet kan uitsluiten indien deze niet effectief is.⁴⁰⁰ Enkel de omgekeerde redenering kan zorgen voor een eventuele erkenning: de beide echtgenoten moeten door hun nationaliteit of verblijfplaats behoren tot een staat die de figuur van de verstoting wél kent.

De vierde voorwaarde betreft de aanvaarding door de vrouw. Vanuit Belgisch oogpunt lijkt dit een logische voorwaarde gelet op de doelstelling om gelijkheid tussen man en vrouw te willen garanderen, maar juist omdat de verstoting een eenzijdige handeling is van de man, wordt de vrouw meestal niet betrokken (bij de homologatie van de verstotingsakte) en kan ze niet aanvaarden of betwisten op het moment zelf. Om alsnog de mogelijkheid te krijgen om tot een erkenning van de verstoting in België te komen, wordt de aanvaarding op ieder ogenblik mogelijk geacht, dus ook na de homologatie in het buitenland. Een voorbeeld daarvan is wanneer de vrouw zich in België zelf beroept op haar status van gescheiden vrouw. Het centrale ijkpunt is m.a.w. de vrije en zekere toestemming.⁴⁰¹

De laatste voorwaarde betreft zoals gezegd dat er geen weigeringsgrond als bedoeld in art. 25 WIPR mag zijn.

Samengevat: het uitgangspunt van art 57 WIPR is de niet-erkenning van verstotingen om de gelijkheid tussen man en vrouw te waarborgen. De erkenning is maar mogelijk, en zal dus eerder uitzonderlijk zijn, indien aan bijkomende voorwaarden wordt voldaan om onbillijke situaties (voor de vrouw) te vermijden.⁴⁰² Deze doelstelling is zeker en vast de juiste, maar is de manier waarop ze geformuleerd is in art. 57 WIPR ook de meest gepaste?

Afdeling 6. Problemen

Indien echtgenoten in één van de te bespreken moslimlanden die de figuur van de verstoting kennen hun huwelijk ontbinden door hier gebruik van te maken (volgens hun eigen nationale voorwaarden/procedure), en wanneer nadien één van hen of beiden naar België komt/komen om hier het leven verder te zetten, rijst aldus de vraag naar de erkenning van deze huwelijksontbinding. Het lijkt immers logisch voor deze personen dat wanneer zij in hun land de ontbinding van het huwelijk hebben bekomen, zij deze status

⁴⁰⁰ J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 440.

⁴⁰¹ Verslag namens de commissie voor de Justitie over het Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/7, 325; Arbh. Luik 8 mei 2018, Tijdschrift@ipr.be 2018, afl. 3, 94.

⁴⁰² S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 258.

van ex-partners ook kunnen inroepen in België. Omwille van het Belgisch standpunt ten aanzien van verstotingen zal dit niet steeds zonder problemen/hindernissen verlopen.

A. Het aantal instanties bevoegd om de huwelijksontbinding te beoordelen

Een eerste probleem betreft het feit dat er meerdere instanties bevoegd zijn om in het ene of het andere geval de huwelijksontbinding te beoordelen. Het start reeds bij de FOD Buitenlandse Zaken en de diplomatieke en consulaire ambtenaren uit het buitenland die onder haar bevoegdheid vallen (ambassades en consulaten). Op dit moment is het hoofd van een consulaire beroepspost in principe bevoegd om de gerechtelijke en administratieve samenwerking tussen België en het buitenland te verzorgen door het verlenen van legalisaties aan buitenlandse akten met het oog op hun gebruik in België.⁴⁰³ Wat een legalisatie inhoudt staat omschreven in art. 30, §1, tweede lid WIPR. Kort gezegd is het een verklaring over de echtheid van de akte, zodat deze in België in goed vertrouwen kan worden aangewend.⁴⁰⁴ Een document dat in het ene land officieel en legaal is, is dat immers niet automatisch in het andere.⁴⁰⁵ Het betreft een vrij omslachtige formaliteit die bovendien een grote impact heeft bij het kwalificeren van buitenlandse echtscheidingsdocumenten in België.⁴⁰⁶

De volgende instantie die aan bod kan komen is de Dienst Vreemdelingenzaken (hierna: DVZ).⁴⁰⁷ Indien men vanuit een islamitisch land naar België komt en geen nationaliteit van een Europese lidstaat bezit, zal men in principe beschouwd worden als 'derdelander'.⁴⁰⁸ Het zal in dat geval de nationale immigratiewetgeving van België zijn die bepaalt of en onder welke voorwaarden deze persoon/personen het Belgisch grondgebied mag/mogen betreden.⁴⁰⁹ Het is de DVZ die deze wetgeving toepast, en zich bij de toekenning van een visum ook kan uitlaten over de staat van de persoon. Verhellen haalde in 2012 een bijkomend probleem aan in verband met de DVZ. Zij stelde vast dat art. 57 WIPR "zonder

⁴⁰³ Art. 30, §2 WIPR; Art. 33 Consulair Wetboek van 21 december 2013, *BS* 21 januari 2014; KB 12 juli 2006 betreffende de legalisatie van buitenlandse rechterlijke beslissingen of authentieke akten, *BS* 11 januari 2007; Omzendbrief van 14 januari 2015 houdende instructies inzake legalisatie en onderzoek van vreemde documenten, *BS* 22 januari 2015.

⁴⁰⁴ E. GULDIX, *Cursus Internationaal Privaatrecht – Deel I*, Brussel, VUB, 2020, 100-101; J. DE MEYER, J. ERAUW en J. VERHELLEN, *Basisbronnen van Internationaal Privaatrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2016, 324; Zie ook de Website van de FOD Buitenlandse Zaken: https://diplomatie.belgium.be/nl/Diensten/legalisatie_van_documenten (consultatie 13 april 2020).

⁴⁰⁵ <https://iran.diplomatie.belgium.be/nl/legalisatie-van-documenten> (consultatie 13 april 2020).

⁴⁰⁶ https://diplomatie.belgium.be/nl/Diensten/legalisatie_van_documenten/faq/hoewel_buitenlandse_documenten_egaliseren (consultatie 13 april 2020).

⁴⁰⁷ Zie de website van de Dienst Vreemdelingenzaken: <https://dofi.ibz.be/sites/dvzoe/NL/Over-ons/Pages/over-ons.aspx> (consultatie 7 maart 2020).

⁴⁰⁸ Indien men wel de nationaliteit van een Europese lidstaat bezit, dan wordt men bovendien beschouwd als een volwaardig EU-burger.

⁴⁰⁹ Wet van 15 december 1980 betreffende de toegang tot het grondgebied, het verblijf, de vestiging en de verwijdering van vreemdelingen, *BS* 31 december 1980.

meer – te pas en te onpas – gebruikt wordt om de migratie naar België te regelen.”⁴¹⁰ Dit past niet binnen de doelstelling van het artikel en moet absoluut vermeden worden.

Een andere instantie die zich kan buigen over de erkenning van een verstoting is de ambtenaar van de burgerlijke stand (gemeenteambtenaar). Deze materie zal meestal bij deze instantie voorgelegd worden. Immers, indien een persoon de erkenning van een islamitische huwelijksontbinding wil bekomen, en de ambtenaar deze kwalificeert als een verstoting en deze erkent, dan kan de vragende partij een nieuw huwelijk sluiten. Het is dan ook de ambtenaar van de burgerlijke stand zijn bevoegdheid om huwelijken te sluiten.

Indien de DVZ of de ambtenaar van de burgerlijke stand de voorgelegde huwelijksontbinding niet zou erkennen, omdat er aan één of meerdere erkenningsvoorwaarden niet werd voldaan, kan men de erkenning alsnog vragen aan de rechter. De rechter zal vervolgens soeverein oordelen over de vraag tot erkenning aan de hand van de wettelijke voorwaarden. Oordeelt hij dat er een erkenning moet zijn, dan zal de ambtenaar van de burgerlijke stand dit moeten aanvaarden.⁴¹¹ Bovendien kan men tegen een rechterlijke uitspraak in beroep gaan. Ook een hof van beroep kan zich met andere woorden uitspreken over de erkenning. Tot slot is een voorziening in cassatie mogelijk. Een cassatieberoep gaat niet meer over de feiten, maar over de vraag of de rechtbank alle procedureregels heeft nageleefd en of er een correcte interpretatie en toepassing van de wetten en rechtsregels is geweest.⁴¹²

Een voorbeeld van een uitspraak waarin men geconfronteerd werd met veel verschillende meningen betreft er een van het hof van beroep te Brussel van 12 maart 2012.⁴¹³ Het hof moest zich uitspreken over een Marokkaanse *acte de divorce conventionnel avant consommation de mariage*. Een man met Belgische nationaliteit was op deze manier uit de echt gescheiden in Marokko. De man huwde daarna met een nieuwe vrouw. Bij de aanvraag voor een visum gezinshereniging door de nieuwe vrouw, stelde de DVZ dat dit visum niet kon worden toegekend omdat het eerste huwelijk niet rechtsgeldig werd ontbonden, waardoor de DVZ het tweede huwelijk (op basis waarvan het visum wordt gevraagd) weigerde te erkennen. Bigamie is immers verboden in België. Volgens de DVZ betrof de huwelijksontbinding een *khol'*, een verstoting die in principe op grond van art. 57 WIPR niet kan worden erkend. Omdat de DVZ zei dat het om een verstoting ging, werd deze getoetst aan de voorwaarden uit art. 57 WIPR. Eén van die voorwaarden betreft het feit

⁴¹⁰ J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 463; Zie ook P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 219.

⁴¹¹ <https://www.agii.be/thema/familiaal-ipr/echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-over-echtscheiding> (consultatie 8 maart 2020).

⁴¹² B. MAES, P. VANLERSBERGHE, N. CLIJMANS en S. VAN SCHEL, *Gerechtigd privaatrecht... na de hervormingen van 2017-2019*, Brugge, die Keure, 2019, 137-138.

⁴¹³ Brussel 12 maart 2012, *RTDF* 2012, 688-695.

dat geen van de echtgenoten de nationaliteit mag hebben van een land dat de verstoting niet kent. Aangezien de man de Belgische nationaliteit had, kon er geen erkenning van de verstoting plaatsvinden, waardoor de man in België beschouwd bleef als gehuwd met zijn voormalige echtgenote. De Belgische ambtenaar van de burgerlijke stand erkende de echtscheiding wel. De vraag werd voorgelegd aan de rechtbank van eerste aanleg, die de erkenning ook weigerde, maar de verstoting kwalificeerde als een talak. Uiteindelijk was het aan het hof van beroep om de knoop door te hakken. Het hof stelt dat er een *in concreto* beoordeling vereist is. Op basis daarvan oordeelde het dat het niet ging om een verstoting in de zin van art. 57 WIPR, maar wel om een echtscheiding en dat deze erkend moest worden.

Het moge duidelijk zijn dat het veelvoud aan verschillende meningen en zienswijzen, zoals aangetoond door bovenstaand voorbeeld, kan leiden tot onaangename problemen die mensen raken in hun dagelijks leven. Men denke daarbij aan rechtsonzekerheid, maar ook hinkende rechtsverhoudingen. Aangezien elk land zijn eigen erkenningsregime heeft, is het mogelijk dat twee personen in België als uit de echt gescheiden worden beschouwd, maar in een ander land misschien niet. De taak van IPR is net om dit te vermijden.⁴¹⁴

B. Het kwalificatieprobleem

Hoe komt het nu dat er zo veel verschillende meningen kunnen zijn? Dit betreft een tweede probleem, nl. het kwalificatieprobleem. Zoals reeds gezegd kent het Belgisch WIPR verschillende erkenningsregimes: een erkenningsregime voor echtscheidingen, en een erkenningsregime voor verstotingen.⁴¹⁵ Dit leidt tot de onvermijdelijke vraag of een islamitische huwelijksontbinding die voorligt bij een van de bovenstaande instanties gekwalificeerd moet worden als een echtscheiding of als een verstoting. Op het eerste zicht lijkt dit misschien een eenvoudige vraag, maar niets is minder waar. De verplichting die het WIPR oplegt om een onderscheid te maken tussen een echtscheiding of een verstoting leidt tot veel (juridische) kopzorgen.⁴¹⁶

Het antwoord op die vraag heeft immers belangrijke gevolgen. De keuze om de huwelijksontbinding te kwalificeren als een echtscheiding of een verstoting is bepalend om te weten welk erkenningsregime moet worden toegepast door de Belgische instanties. Een buitenlandse *echtscheiding* kan zonder gerechtelijke procedure erkend worden, tenzij er een weigeringsgrond bestaat die is opgenomen in art. 25 WIPR, terwijl een buitenlandse *verstoting* naast de toets van art. 25 WIPR ook aan de strenge criteria van art. 57 WIPR moet voldoen.⁴¹⁷

⁴¹⁴ J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 201.

⁴¹⁵ *Supra* p. 69.

⁴¹⁶ J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 446.

⁴¹⁷ <https://www.agii.be/thema/familiaal-ipr/echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-over-de-erkenning-van-buitenlandse-echtscheidingen> (consultatie 19 maart 2020).

Het is met andere woorden aan de verschillende instanties om het kwalificatievraagstuk in elke daartoe aanleiding gevende zaak op te lossen, hetgeen een zware taak is. Het kunnen kwalificeren van de voorgelegde huwelijksontbinding vereist eerst en vooral een grondige kennis van het buitenlands recht, *in casu* het echtscheidingsrecht en de verschillende echtscheidingsvormen uit de verschillende moslimlanden. Deze kennis moet vervolgens aangewend worden bij het nazicht van de voorgelegde documenten. De documenten moeten meestal vertaald worden naar het Nederlands of het Frans voor hun gebruik in België, hetgeen een extra hindernis toevoegt. Het is immers niet omdat het vertaalde document de titel 'echtscheiding/divorce' of 'verstoting/répudiation' draagt, of omdat deze begrippen doorheen de verschillende documenten worden gebruikt, dat dit ook automatisch het juiste antwoord is. Een goede lezing van de documenten in hun geheel, en dus een beoordeling *in concreto*, zal duidelijkheid moeten scheppen, maar de kans op verkeerde erkenning, erkenning onder de verkeerde voorwaarden of niet-erkenning en zijn gevolgen blijven groot. Ook de Belgische ambassades en consulaten in het buitenland en de buitenlandse ambassades en consulaten in België hebben hierin een belangrijke rol te vervullen. Zij zouden immers de personen bij uitstek moeten zijn om belangrijke informatie over het lokale recht mee te delen. Uit onderzoek van Verhellen in 2012 en van Verhellen en Engelert in 2016 blijkt echter dat de FOD Buitenlandse Zaken en haar diplomatieke en consulaire ambtenaren in het buitenland bij het legaliseren van echtscheidingsakten soms al te vlug verwijzen naar art. 57 WIPR (de zgn. 'sticker art. 57'), en dus aangeven dat het om een verstoting gaat, zonder grondig na te gaan wat de werkelijke aard van de huwelijksontbinding is.⁴¹⁸ De impact hiervan is niet te onderschatten, aangezien uit diezelfde onderzoeken blijkt dat de kwalificatie als verstoting nadien vaak zonder meer door de burgerlijke stand in België wordt overgenomen bij de weigering van de erkenning ervan.⁴¹⁹ Een familierechter uit Antwerpen verwoordde deze problematiek treffend: "*Art. 57 Wetboek IPR mag geen rigide regel worden waarvan de effecten de intenties van de wetgever overstijgen.*"⁴²⁰ Als opmerking moet bovendien worden toegevoegd dat de kwestie van legalisatie uit bovenstaande onderzoeken vaak betrekking had op documenten uit Marokko. Nu is het zo dat omdat legalisatie een vrij omslachtige formaliteit is, het in bepaalde gevallen vervangen wordt door de *apostille*, een vereenvoudigde vorm van legalisatie.⁴²¹ Landen kunnen immers afspraken maken over de manier waarop ze elkaars

⁴¹⁸ H. ENGELERT en J. VERHELLEN, "L'application du droit marocain de la famille en Belgique 2004-2015", in M.-C. FOLETS (dir.), *Le code marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 289; J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 446-448.

⁴¹⁹ De ambtenaren van de burgerlijke stand mogen echter hun eigen mening hebben! Het hebben van die eigen mening levert zoals hierboven reeds gezegd soms ook problemen op.

⁴²⁰ Famrb. Antwerpen 12 december 2018, Tijdschrift@jpr.be 2019, afl. 1, 54.

⁴²¹

https://diplomatie.belgium.be/nl/Diensten/legalisatie_van_documenten/faq/hoe_buitenlandse_documenten_legaliseren (consultatie 11 april 2020).

officiële documenten accepteren. Zo werd de apostille ingevoerd door het zgn. Apostillevverdrag.⁴²² Het is een certificaat dat aan een document wordt toegevoegd en daardoor de echtheid van dat document bevestigt. De mogelijkheid tot het gebruik ervan is voorbehouden aan de landen die partij zijn bij het Apostillevverdrag. Op dit moment zijn dat 119 landen, waaronder Marokko, dat in 2016 toetrad.⁴²³ Ook België is partij bij het Apostillevverdrag. De verdragspartijen bepalen zelf welke autoriteit(en) bevoegd zijn om de apostille af te leveren.⁴²⁴ Voor Marokko zijn er een viertal instanties bevoegd om dit te doen.⁴²⁵ Concreet betekent dit dus dat momenteel officiële Marokkaanse documenten meteen geldig zijn in België zonder legalisatie. Men moet niet meer langs de Belgische ambassade of het Belgisch consulaat in Marokko passeren, maar enkel door de bevoegde Marokkaanse instanties een apostille laten aanbrengen.⁴²⁶ Omgekeerd blijft voor de landen die geen partij zijn bij het Apostillevverdrag de vereiste van legalisatie in principe bestaan. Dit is het geval voor de moslimlanden naast Marokko die in dit onderzoek ter sprake komen, nl. Iran⁴²⁷, Pakistan⁴²⁸ en Saoedi-Arabië⁴²⁹. Voor deze landen blijven de conclusies uit de onderzoeken van Verhellen en Engelert relevant.

C. Geen *cross-border* geharmoniseerde erkenningsregeling

Tot op heden bestaat er geen Europese of internationale geharmoniseerde erkenningsregeling voor echtscheidingen en verstotingen komend uit derde landen (buiten de Europese Unie). Elk land kan op basis van zijn soevereiniteit eigen regels van IPR kan maken, wat geleid heeft tot een dispaaraat geheel aan erkenningsregelingen. Het gevolg daarvan is dat er hinkende rechtsverhoudingen en een discontinuïteit van de staat van de persoon kunnen ontstaan wanneer een echtscheiding of verstoting geldig tot stand is gekomen in land X, maar niet erkend wordt in land Y, of wel erkend wordt in land Y maar niet in land Z wanneer deze personen zich verplaatsen binnen de grenzen van de Europese Unie. Deze problematiek wordt verder uitgewerkt in Deel 3 en Deel 4 van dit onderzoek. In Deel 3 zullen de erkenningsregelingen van Nederland en Frankrijk vergeleken worden

⁴²² Verdrag van Den Haag van 5 oktober 1961 tot afschaffing van het vereiste van legalisatie van buitenlandse openbare akten, <https://assets.hcch.net/docs/7168b36b-fd37-433c-a390-44acdac5f373.pdf>.

⁴²³ <http://www.apostille.ma/fr/presentation.aspx>, <https://morocco.diplomatie.belgium.be/nl/consulaire-diensten/legalisatie-van-documenten> en <https://www.hcch.net/fr/instruments/conventions/authorities1/?cid=41>. (consultatie 21 maart 2020).

⁴²⁴ Voor België ligt deze bevoegdheid in handen van de minister van Buitenlandse Zaken. Sinds 1 mei 2018 worden voor Belgische documenten enkel elektronische apostilles afgeleverd, zie <https://www.agii.be/thema/vreemdelingenrecht-internationaal-privaatrecht/familiaal-ipr/legalisatie/apostille> (consultatie 19 maart 2020) en <https://elegalisation.diplomatie.be> (consultatie 19 maart 2020).

⁴²⁵ <http://www.apostille.ma/fr/presentation.aspx> (consultatie 11 april 2020).

⁴²⁶ <https://morocco.diplomatie.belgium.be/nl/consulaire-diensten/legalisatie-van-documenten> (consultatie 11 april 2020).

⁴²⁷ <https://iran.diplomatie.belgium.be/nl/legalisatie-van-documenten> (consultatie 11 april 2020).

⁴²⁸ https://diplomatie.belgium.be/nl/Diensten/legalisatie_van_documenten/zoekcriteria (consultatie 11 april 2020).

⁴²⁹ <https://saudiarabia.diplomatie.belgium.be/nl/legalisatie-van-documenten> (consultatie 11 april 2020).

met België, en in Deel 4 zal onderzocht worden of Europese of internationale harmonisatie mogelijk is.

Afdeling 7. Aanbevelingen

A. Oprichten van een centrale instantie

Het overlaten van de erkenning van verstotingen aan verschillende individuele rechtsbeoefenaars, in samenhang met de verplichting om te kwalificeren, leidt aldus tot problemen: het verkeerd begrijpen van islamitische huwelijksontbindingen, het kwalificeren als op zichzelf staand probleem, of nog het gebruik van de verstotingsregeling voor migratiedoeleinden. Deze problemen kunnen op hun beurt leiden tot andere problemen, nl. verkeerde erkenning, erkenning onder de verkeerde voorwaarden of niet-erkenning en zijn gevolgen zoals hinkende rechtsverhoudingen.

Een mogelijke oplossing kan erin bestaan om het systeem van erkenning van verstotingen op Belgisch (of Vlaams) niveau te unificeren, om de beoordeling ervan met andere woorden aan één gespecialiseerde centrale instantie over te laten. Argumenten voor dit systeem kunnen gevonden worden in de huidige regeling in België op het gebied van buitenlandse adopties, waar men werkt met een zgn. 'centrale autoriteit'.⁴³⁰ Het referentiekader van de wetgeving over adoptie in België is terug te vinden in het Haags Adoptieverdrag, één van de verdragen gesloten binnen de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht.⁴³¹ De implementatie van dat verdrag in de Belgische wetgeving heeft destijds voor een grondige hervorming van de adoptieregeling gezorgd.⁴³² De preambule van het Haags Adoptieverdrag spreekt over de wens om gemeenschappelijke regels vast te stellen op vlak van adoptie in het licht van het hoogste belang van het kind. Een van de belangrijkste principes om dit te realiseren betreft het instellen van een centrale autoriteit.⁴³³ Het is dan de taak van die centrale autoriteit om buitenlandse adopties te erkennen. Voor België kreeg dit als volgt vorm: Meteen na de inwerkingtreding van de nieuwe Belgische adoptiewetgeving in 2005 werd de dienst internationale adoptie binnen de FOD Justitie opgericht. Deze dienst fungeert als Federale Centrale Autoriteit (hierna: FCA). België zou echter België niet zijn indien er ook niets voorzien was op niveau van de gemeenschappen. Ook zij hebben hun eigen centrale autoriteit, met onderscheiden en afgeijnde bevoegdheden inzake adoptie.⁴³⁴ Zo bestaat er voor Vlaanderen het Vlaams Centrum voor

⁴³⁰ De Belgische regeling omtrent adoptie is terug te vinden in art. 343 e.v. BW.

⁴³¹ Verdrag van 29 mei 1993 inzake de bescherming van kinderen en de samenwerking op het gebied van de interlandelijke adoptie, *BS* 6 juni 2005, <https://www.steunpuntadoptie.be/frontend/files/userfiles/files/HaagsAdoptieverdrag.pdf>.

⁴³² Wet van 24 april 2003 tot hervorming van de adoptie, *BS* 16 mei 2003.

⁴³³ Art. 8-13 Haags Adoptieverdrag.

⁴³⁴ Het Haags Adoptieverdrag laat dit ook toe, zo blijkt uit art. 6, 2.; T. KRUGER en J. VERHELLEN, *Internationaal privaatrecht. De essentie*, Brugge, die Keure, 2019, 215-216; <https://www.kindengezin.be/adoptie/over-vca/het-vca-en-raadgevend-comite/> (consultatie 21 april 2020).

Adoptie (hierna: VCA).⁴³⁵ Het blijft echter de taak van de FCA om buitenlandse adoptiebeslissingen te erkennen.⁴³⁶ Om deze taak te kunnen volbrengen moet de FCA controleren hoe de adoptie tot stand is gekomen. In het buitenland moet de adoptie goedgekeurd zijn en moeten de opgemaakte adoptiedocumenten worden gelegaliseerd. Daarna moet men alle gelegaliseerde adoptiedocumenten toevoegen aan een formulier 'verzoek tot erkenning'.⁴³⁷ Bij het nazicht van de grondvoorwaarden betreft de FCA niet enkel de regels over de Belgische openbare orde, maar ook het verdragsrechtelijk bepaalde hoger belang van het kind en de fundamentele rechten.⁴³⁸

Gelet op het bestaan van een centrale autoriteit in België op het gebied van adopties, lijkt het interessant om deze werking ook toe te passen op andere materies van het familierecht, zoals de verstoting.⁴³⁹ Eenzelfde soort centrale autoriteit voor verstotingen zou met andere woorden kunnen functioneren op ongeveer dezelfde wijze als hierboven beschreven voor adopties. De 'centrale autoriteit voor verstotingen' zou bijgevolg instaan voor de controle van de totstandkoming van de verstoting en de uiteindelijke al dan niet erkenning ervan in België. Dit is naar mijn mening bevorderlijk voor de rechtszekerheid, aangezien deze instantie zou bestaan uit specialisten ter zake die een duidelijke lijn doorheen het erkenningsbeleid kunnen trekken. Een mogelijk nadeel betreft evenwel het draagvlak. Voor adoptie bestaat er een internationaal draagvlak, aangezien de materie geregeld wordt door het Haags Adoptieverdrag van de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht. De landen die aangesloten zijn bij dit verdrag werken vanuit dezelfde *mindset*, die terug te vinden is in de preambule bij het verdrag. Verschillende verdragen van de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht, waaronder het Haags Adoptieverdrag, voorzien daarom ook in grensoverschrijdende samenwerking tussen centrale autoriteiten.⁴⁴⁰ Grensoverschrijdende administratieve en gerechtelijke samenwerking in het algemeen wordt steeds belangrijker en wordt ook wel aangeduid als

⁴³⁵ Volgens art. 20, §1 van het decreet van 20 januari 2012 houdende regeling van de interlandelijke adoptie van kinderen, *BS* 2 maart 2012, is "het VCA de afdeling binnen Kind en Gezin die zal optreden als centrale autoriteit inzake interlandelijke adoptie".

⁴³⁶ Art. 367-1 BW en art. 367-2 BW zoals gewijzigd door art. 50 van de wet van 18 juni 2018 houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en bepalingen met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenbeslechting, *BS* 2 juli 2018; https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/personen_en_gezinnen/adoptie/buitenlandse_adoptie (consultatie 21 april 2020); https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/personen_en_gezinnen/adoptie (consultatie 21 april 2020) en https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/kinderen_en_jongeren/adoptie/adoptiewet_10_jaar_terugblik (consultatie 21 april 2020).

⁴³⁷ https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/personen_en_gezinnen/adoptie/buitenlandse_adoptie (consultatie 21 april 2020).

⁴³⁸ https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/kinderen_en_jongeren/adoptie/adoptiewet_10_jaar_terugblik (consultatie 21 april 2020).

⁴³⁹ Zie bv. Rb. Mechelen 3 november 2009, *Tijdschrift@ipr.be* 2011, afl. 3, 66.

⁴⁴⁰ T. KRUGER en J. VERHELLEN, *Internationaal privaatrecht. De essentie*, Brugge, die Keure, 2019, 214.

het relatief jonge 'vierde luik van het internationaal privaatrecht'.⁴⁴¹ Omdat verstoting een meer gevoelige materie van familierecht betreft, is de kans kleiner dat er eenzelfde draagvlak voor zou bestaan.⁴⁴² De gevoeligheid van de materie zou echter niet in de weg mogen staan om de mogelijke voordelen van de oprichting van een centrale autoriteit voor verstotingen te onderzoeken, gelet op het feit dat (samenwerking tussen) centrale autoriteiten de nieuwe norm wordt. Indien er geen internationaal of supranationaal draagvlak voor zou bestaan, lijkt het aangewezen om dit nationaal te regelen en te blijven inzetten op samenwerking met de staten buiten de Europese Unie waar verstotingen voorkomen.⁴⁴³ Andere mogelijke internationale en/of supranationale oplossingen voor problemen op het gebied van verstotingen worden in Deel 3 en Deel 4 van dit onderzoek getoetst.

B. Wijzigen van art. 57 WIPR

Het WIPR is op 1 oktober 2004 in werking getreden. Dat is ondertussen bijna zestien jaar geleden. Het mag gezegd worden dat dit wetboek grotendeels gedateerd is. Dit is alleszins het geval voor de erkenningsregeling van verstotingen uit art. 57 WIPR, dat sinds de inwerkingtreding ervan nooit is gewijzigd. Het Belgische materiële echtscheidingsrecht heeft in tussentijd wel fundamentele wijzigingen ondergaan. Bovendien zijn er ook (grote en kleine) wijzigingen aangebracht aan het echtscheidingsrecht van sommige moslimlanden. In wat volgt zal getoetst worden of een heroverweging of zelfs wijziging van bepaalde aspecten mogelijk is.

Om te beginnen lijkt het aangewezen om het onderscheid tussen de erkenning van echtscheidingen en verstotingen te behouden in aparte artikels van het WIPR, zoals vandaag het geval is. Indien art. 57 WIPR bijvoorbeeld geschrapt zou worden, zou dit tot gevolg kunnen hebben dat er wordt teruggekeerd naar de situatie van voor de invoering van het WIPR, waarbij er ook al een disparate beoordeling was ten aanzien van verstotingen.⁴⁴⁴ Een afweging, met bijbehorende kwalificatieopdracht moet met andere woorden behouden blijven. Deze oefening kan dan gedaan worden door de hierboven

⁴⁴¹ T. KRUGER en J. VERHELLEN, *Internationaal privaatrecht. De essentie*, Brugge, die Keure, 2019, 213; S. RUTTEN en J. VERHELLEN, "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in S. RUTTEN, E. RAMAKERS en M. LENAERTS, *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 248.

⁴⁴² P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 366.

⁴⁴³ Zo is er een belangrijke rol weggelegd voor bijvoorbeeld verbindingsmagistraten. Uit een interview afgenomen op 25 februari 2020 met een verbindingsmagistraat uit Marokko, werkzaam op de ambassade van Marokko in Brussel, bleek dat de taak van een verbindingsmagistraat is om justitiële samenwerking (bijvoorbeeld op burgerlijk gebied) te bevorderen en te vergemakkelijken. Zij zijn het aanspreekpunt tussen de justitiële diensten van beide landen. Zie ook de website van de FOD Buitenlandse Zaken: <https://morocco.diplomatie.belgium.be/nl/ambassade-en-consulaten/ambassade-rabat/wie-doet-wat> (consultatie 25 februari 2020).

⁴⁴⁴ Rb. Antwerpen 16 april 2002, *TBBR* 2002, 472-474; Rb. Nijvel 12 mei 1992, *Rev.trim.dr.fam.* 1994, 533; Brussel 30 juni 1981, *JT* 1981, 655.

voorgestelde centrale autoriteit. Uit het onderzoek van de verschillende moslimlanden is immers gebleken dat bijvoorbeeld Marokko en Iran het recht op verstoting dat principieel aan de man toekomt juridisch verpakken als een echtscheiding. Dit blijkt reeds uit eenvoudige zaken, zoals een simpele vertaling van bijvoorbeeld 'Talak' naar 'divorce/echtscheiding' in de wetteksten aldaar. De Talak blijft fundamenteel het alleenrecht van de man (tenzij hij het delegeert aan de vrouw). De vrouw kan zich wel op andere echtscheidingsmodaliteiten beroepen, maar er blijft sprake van ongelijke toegang tot echtscheiding. Deze ongelijke toegang houdt in westerse ogen een discriminatie in tussen man en vrouw, hetgeen in diezelfde westerse landen niet door de beugel kan. In de besproken moslimlanden is diezelfde discriminatie echter een principe van islamitisch recht dat teruggaat tot aan het ontstaan van de islam. Desalniettemin hebben er hervormingen plaatsgevonden in opnieuw bijvoorbeeld Marokko en Iran. Deze hervormingen hebben voornamelijk gezorgd voor meer rechterlijke tussenkomst, waardoor de procedurele rechten voor vrouwen (in principe) beter gegarandeerd worden. In Marokko is er met de wijziging van het materieel echtscheidingsrecht bovendien een nieuwe echtscheidingsgrond ingevoerd, de Chiqaq, die te vergelijken valt met de Belgische echtscheiding door onherstelbare ontwrichting van het huwelijk. Met deze echtscheidingsgrond is de ongelijkheid tussen man en vrouw een beetje teruggedrongen. Maar, omdat de verstoting mogelijk blijft, lijkt het aangewezen om het onderscheid tussen de erkenning van echtscheidingen en verstotingen te behouden in aparte artikels van het WIPR. Deze houding ligt bovendien ook het meest in de lijn met de verwachtingen van vrouwenrechtenorganisaties, vrouwenverenigingen, ngo's etc.⁴⁴⁵ Het liefst zouden deze organisaties willen dat de landen waar het erkenningsvraagstuk wordt opgeworpen de verstoting systematisch zouden weigeren. Anders beslissen zou het ondermijnen van hun werk betekenen.⁴⁴⁶ Hierboven werd echter gezien dat het systematisch weigeren van de erkenning ook problemen met zich kan meebrengen, zoals hinkende rechtsverhoudingen. Hoewel de argumenten van deze organisaties zeer legitiem zijn, en hun strijd voor gelijke rechten voor vrouwen absoluut noodzakelijk is en blijft, vormen ze echter niet de beste oplossing. Het onderscheid zoals heden in het WIPR is opgenomen vormt een goede middenweg.

Vervolgens kan er gekeken worden naar de inhoud van art. 57 WIPR. Hier kan het uitgangspunt, nl. de niet-erkenning van verstotingen uit art. 57, §1 WIPR, in vraag worden gesteld. Er werd destijds voor gekozen om dit zo neer te schrijven, om in de eerste plaats de principiële gelijkheid tussen man en vrouw te waarborgen. Slechts indien aan bepaalde cumulatieve voorwaarden is voldaan, kan de verstoting alsnog erkend worden. Het principe van de niet-erkenning is met andere woorden nobel maar streng. Vanuit internationaal

⁴⁴⁵ <https://www.agii.be/thema/familiaal-ipr/echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-over-de-erkenning-van-buitenlandse-echtscheidingen> (consultatie 25 februari 2020).

⁴⁴⁶ J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 464.

privaatrechtelijk standpunt bekeken is dit ook niet het beste uitgangspunt. IPR-systemen zijn immers gebaseerd op vertrouwen, wederkerigheid en wederzijds respect. Een van de basisprincipes van IPR is met andere woorden dat het belangrijk is om vanuit het eigen rechtssysteem respect te hebben voor het verschillend karakter dat ander (buitenlands) recht kan hebben/om het op gelijke voet met het eigen recht te beschouwen. Dit is de meest pragmatische aanpak. Alleen dan kan het IPR tot zijn volste recht komen, en kunnen hinkende rechtsverhoudingen vermeden worden. Bovendien kende België drie jaar na de inwerkingtreding van het WIPR een grote hervorming van het echtscheidingsrecht. Sindsdien bestaat er een recht op echtscheiding en is het mogelijk dat de ene echtgenoot aan de andere een echtscheiding opdringt. Met andere woorden: Hetgeen waartegen art. 57 WIPR reageert is wel mogelijk in het Belgisch materieel echtscheidingsrecht. Nederland hanteert bijvoorbeeld ook het principe van erkenning, zoals verderop in Deel 3 van dit onderzoek besproken zal worden. Omwille van bovenstaande redenen lijkt het gepast om op zijn minst het principe van niet-erkenning om te keren naar een principiële erkenning.

Een principiële erkenning vooropstellen houdt echter niet in dat alle verstotingen zonder meer erkend moeten worden. Op een principe kunnen immers uitzonderingen bestaan. Naar Nederlands voorbeeld kan er voorgegesteld worden dat erkenning het uitgangspunt is, en dat de Belgische autoriteiten tot erkenning kunnen overgaan indien er aan een aantal voorwaarden is voldaan. Op dit moment bevat art. 57, §2 WIPR reeds een aantal voorwaarden die vervuld moeten zijn opdat er alsnog tot erkenning overgegaan kan worden. Op het eerste zicht zijn deze voorwaarden logisch en goed gestructureerd. Toch kunnen een aantal bedenkingen worden gemaakt. De eerste voorwaarde stelt dat de akte gehomologeerd moet zijn door een rechter in de staat waarin ze is opgemaakt. Door deze voorwaarde op deze manier neer te schrijven dringt de Belgische regelgever de eigen methode van werken te veel op aan het buitenland. Deze voorwaarde kan van minder belang zijn, indien een vereiste voor erkenning de tussenkomst van een rechter *of een andere autoriteit* is die niet noodzakelijk beslist over de ontbinding van het huwelijk, maar zoals in Marokko het geval is toestemming moet geven om de ontbinding doorgang te laten vinden. De tweede en derde voorwaarde hebben te maken met de (verzwakte toetsing van) de internationale openbare orde en kunnen behouden worden, maar bijvoorbeeld enkel wanneer blijkt dat de verstoting heeft plaatsgevonden zonder procedure in het buitenland. Ook de vierde voorwaarde, de aanvaarding van de ontbinding door de vrouw, kan behouden blijven, ook bijvoorbeeld enkel wanneer blijkt dat de verstoting heeft plaatsgevonden zonder procedure in het buitenland. Door de aanvaarding wordt de ongelijke toegang tot de echtscheiding 'goedgemaakt'. Aan de centrale autoriteit komt dan de taak toe om deze voorwaarden te controleren.

In de vorige alinea werd aangegeven om sommige voorwaarden enkel te laten werken indien er in het buitenland een gebrek aan procedure is geweest bij de totstandkoming van

de verstoting. Dit impliceert het instellen van een differentiëringsregeling tussen (op) verstoting (gebaseerde vormen van ontbinding van het huwelijk) tot stand gekomen na een voldoende degelijke procedure en (op) verstoting (gebaseerde vormen van ontbinding van het huwelijk) tot stand gekomen zonder (behoorlijke) procedure.⁴⁴⁷ Zo een differentiëringsregeling zou de vorm van een wettekst kunnen aannemen, maar ze zou ook beperkt kunnen blijven tot principes die gehanteerd kunnen worden door de centrale autoriteit bij de *in concreto* beoordeling van deze vormen van ontbinding van het huwelijk. Op deze manier is het mogelijk om zich soepeler op te stellen ten aanzien van landen zoals Marokko en Iran waar de verstoting beter omkaderd is, en blijft de mogelijkheid ook bestaan om strenger op te treden wanneer de totstandkoming van de verstoting echt een aanfluiting betekende van de rechten van de vrouw, zoals in Saoedi-Arabië het geval is. Om onder de meer soepele regeling te vallen moet de verstoting in het buitenland zijn uitgesproken volgens de regels aldaar, en moet er tussenkomst geweest zijn van een bevoegde autoriteit die een rechter maar ook een andere overheid kan zijn. De beslissing van deze instantie moet niet noodzakelijk constitutief zijn voor de huwelijksontbinding, maar kan ook bestaan in het toestaan van de voortzetting ervan. Voorts moet deze instantie toezien op de rechten van de vrouw, zoals het horen van de vrouw en het beoordelen van eventuele onderhoudsverplichtingen. Om onder de strengere regeling te vallen moet er zoals gezegd een gebrek aan procedurele maatregelen zijn, waardoor die de vrouw geen zeggenschap heeft gehad en zich niet heeft kunnen verdedigen. Dit zou dan alsnog rechtgetrokken kunnen worden doordat ze meteen of achteraf instemt of berust in de verstoting. De realiteit moet immers in ogenschouw worden genomen. Het gaat om personen die zich reeds in België bevinden en hun leven willen verderzetten. Gelet op de verschillen die bestaan in de besproken moslimlanden is het niet aan te raden om alle (op) verstoting (gebaseerde vormen van ontbinding van het huwelijk) over dezelfde kam te scheren, maar wel om maximale kansen te bieden aan de personen bij wie zich problemen van erkenning kunnen voordoen. Wanneer bijvoorbeeld de vrouw door een mogelijke niet-erkenning van de verstoting een bepaald financieel nadeel zou oplopen, is het gerechtvaardigd dat de verstoting alsnog erkend zou kunnen worden. Het is immers moeilijk te verantwoorden dat de Belgische wetgever ten aanzien van Belgen veel soepeler regels hanteert op het gebied van echtscheiding, en in uitbreiding daarvan een permissief systeem kent in alles wat het vestigen van familierelaties betreft, dan ten aanzien van de (op) verstoting (gebaseerde vormen van ontbinding van het huwelijk). Om de vrouw, die meestal het slachtoffer is van een verstoting, beter te beschermen kan er ook aan gedacht

⁴⁴⁷ Hetgeen volgt is gelet op het beperkt karakter van dit onderzoek geen volledig uitgewerkte differentiëringsregeling, maar eerder een aanzet gebaseerd op eerder onderzoek door Kruiniger, zie P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 365 e.v.

worden om haar samen met het vraagstuk naar erkenning van de verstoting in België onderhoudsgeld te laten claimen ten aanzien van haar echtgenoot.

Uiteraard zal erkenning niet in alle gevallen mogelijk zijn, maar een soepelere benadering die past in de tijdsgeest zal wel problemen kunnen vermijden. Het zal aan de centrale autoriteit zijn om dit *in concreto* te beoordelen, en om zo een duidelijke lijn te trekken doorheen het erkenningsbeleid.

Deel 4. Rechtsvergelijking met Nederland en Frankrijk

Net zoals België hebben ook andere landen zoals Nederland en Frankrijk op basis van hun soevereiniteit de bevoegdheid om hun eigen IPR-systeem uit te bouwen. Binnen hun IPR-systeem hebben zij destijds ook regels voorzien voor de erkenning en niet-erkenning van echtscheidingen en verstotingen uit derde landen, aangezien er bij het totstandkomen van hun regelingen geen supranationaal (behalve de Brussel IIbis verordening voor Europese echtscheidingsbeslissingen) of internationaal systeem voorhanden was. Dit leidt er met andere woorden toe dat er veel (verschillende) erkenningsregimes bestaan, aangezien elk land zijn eigenheid heeft en zijn erkenningsregime dus op een andere manier kan invullen.

Omdat Nederland en Frankrijk buurlanden zijn van België, ze socio-cultureel verwant zijn aan elkaar en ze hun juridische mosterd al wel eens durven halen bij elkaar, wordt het interessant geacht om te onderzoeken wat de erkenningsregelingen in Nederland en Frankrijk inhouden, met welke problemen zij te maken krijgen en of hun aanpak eventueel aangewend kan worden ter verbetering van het Belgisch recht.⁴⁴⁸

Hoofdstuk 1. Nederland

Afdeling 1. De Nederlandse erkenningsregeling

Vóór 1 januari 2012 was in Nederland voor buitenlandse ontbindingen van het huwelijk de Wet Conflictenrecht Echtscheiding van toepassing (hierna: WCE).⁴⁴⁹ Sinds 2012 kent Nederland met de invoering van Boek 10 van zijn Burgerlijk Wetboek (hierna: (Boek 10 van) het Nederlands BW) een relatief recente bundeling en opfrissing van zijn IPR.⁴⁵⁰ Aan de ene kant een bundeling, want Boek 10 is getiteld 'Internationaal Privaatrecht'. Het omvat net zoals het Belgische WIPR eerst een aantal algemene bepalingen, gevolgd door een aantal specifieke bepalingen die materies van IPR bevatten zoals 'De naam' en 'Het huwelijk'. Voorheen waren deze materies verspreid over verschillende wetten. Aan de

⁴⁴⁸ Bij de bespreking van de Belgische erkenningsregeling werden reeds sommige verschillen aangehaald met de Nederlandse regeling waar België van kan leren.

⁴⁴⁹ De volledige titel van deze wet is: Wet van 25 maart 1981, houdende regeling van het conflictenrecht inzake ontbinding van het huwelijk en scheiding van tafel en bed en de erkenning daarvan, in verband met de bekrachtiging van de Verdragen van Luxemburg en 's-Gravenhage inzake erkenning van beslissingen betreffende de huwelijksband, onderscheidenlijk de erkenning van echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed, te raadplegen via <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003384/1981-04-10>; P. KRUIJNIGER, *Marokkaanse verstotingsvormen in de Nederlandse rechtspraak*, Tilburg, Celsus, 2008, 126; S. RUTTEN, "Recognition of Divorce by Repudiation (talaq) in France, Germany and the Netherlands", *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2004, 280-284.

⁴⁵⁰ Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van de officiële Nederlandstalige tekst van Boek 10 van het Nederlands BW, geraadpleegd via <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030068/2019-01-29>; I. CURRY-SUMNER, "... Acht, Negen, Tien! Ik Kom! Boek 10 BW is in werking getreden", *Tijdschrift relatierecht en praktijk* 2012, 81-84.

andere kant een opfrissing, want er werden ook inhoudelijke veranderingen aangebracht. Fundamentele wijzigingen bleven echter uit.

De voor dit onderzoek relevante artikels zijn vooral art. 10:54-10:58 van Boek 10 van het Nederlandse BW. Zij bevinden zich binnen Titel 3 ('Het huwelijk'), Afdeling 4 ('Ontbinding van het huwelijk en scheiding van tafel en bed'), en omvatten de erkenningsregels voor buitenlandse echtscheidingen.⁴⁵¹ Meer specifiek zullen art. 10:57-10:59 worden aangehaald.⁴⁵²

Ten eerste is er art. 10:57 Nederlands BW.⁴⁵³ Dit artikel heeft het over de erkenning van een buitenlandse echtscheiding. Voor 1 januari 2012 was deze regeling terug te vinden in art. 2 WCE. De inhoud ervan is niet gewijzigd. Het uitgangspunt in art. 10:57, eerste lid Nederlands BW is de erkenning van de echtscheiding, mits aan drie voorwaarden wordt voldaan: 1) De ontbinding van het huwelijk moet verkregen zijn na een behoorlijke rechtspleging in het buitenland; 2) De beslissing moet genomen zijn door een buitenlandse rechter of een andere autoriteit; 3) De rechter of andere autoriteit moet rechtsmacht hebben om die beslissing te nemen. Onder een andere autoriteit kan een administratieve autoriteit zoals een notaris worden begrepen, of een religieuze autoriteit.⁴⁵⁴ De memorie van toelichting bij Boek 10 Nederlands BW heldert een en ander op. Onder 'behoorlijke rechtspleging' moeten vereisten als een regelmatige en tijdige oproeping, het recht om gehoord te worden en de vertegenwoordiging van partijen in de procedure worden begrepen. Wat de 'rechtsmacht' van de rechter betreft zal moeten worden nagegaan of de bevoegdheid van de buitenlandse rechter gebaseerd is op een rechtsmachtsregeling die naar internationale maatstaven aanvaardbaar is.⁴⁵⁵ Het tweede lid voorziet in een uitweg indien niet aan één of meerdere voorwaarden van het eerste lid werden voldaan. De huwelijksontbinding wordt toch nog erkend indien de andere partij tijdens de buitenlandse procedure uitdrukkelijk of stilzwijgend met de ontbinding heeft ingestemd, ofwel na afloop van de procedure in de uitspraak heeft berust. De instemming (uitdrukkelijk of stilzwijgend) is met andere woorden essentieel. De memorie van toelichting geeft als voorbeeld van instemming of berusting het hertrouwen van een van

⁴⁵¹ Daarnaast is de Brussel IIbis Verordening ook in Nederland van toepassing wat Europese echtscheidingsbeslissingen betreft.

⁴⁵² A.R. VAN MAAS DE BIE, (*Echtscheiding en internationaal privaatrecht*, Den Haag, Sdu, 2014, 141-150; L. STRIKWERDA, *Inleiding tot het Nederlandse Internationaal Privaatrecht*, Deventer, Wolters Kluwer, 2012, 150 e.v.

⁴⁵³ I. EL BAGHDADI, *Echtscheiding en erkenning volgens het Nederlandse en Marokkaanse recht: Welke knelpunten bestaan er bij de erkenning van een echtscheiding naar Nederlands- en Marokkaans recht en hoe kunnen deze knelpunten verholpen worden?*, onuitg. masterproef Rechten Universiteit Tilburg, 2015, 21-22.

⁴⁵⁴ Tekst & Commentaar Burgerlijk Wetboek, Boek 10, artikel 57, Nr. 4c.

⁴⁵⁵ MvT bij de Vaststelling en invoering van Boek 10 (Internationaal Privaatrecht) van het Burgerlijk Wetboek (Vaststellings- en Invoeringswet Boek 10 Burgerlijk Wetboek), *Tweede Kamer* 2009-10, nr. 32137-3, 44.

de ex-echtgenoten.⁴⁵⁶ De Nederlandse wetgever heeft deze regeling ingebouwd om zoveel mogelijk rekening te houden met de beslissing van partijen wanneer zij tot een consensus komen over hun huwelijksontbinding. Door bij hun toestemming in erkenning te voorzien worden met andere woorden ook hinkende rechtsverhoudingen vermeden. Merk echter op dat de toestemming van de vrouw in vele van de islamitische landen niet nodig is tijdens of buiten de procedure. Volgens de tekst 'Tekst & Commentaar Burgerlijk Wetboek' kent art. 10:57 Nederlands BW een ruim toepassingsgebied wanneer buitenlandse huwelijksontbindingen beoordeeld moeten worden.⁴⁵⁷

Ten tweede is er Art. 10:58 Nederlands BW.⁴⁵⁸ Dit artikel bespreekt de eenzijdige, buitengerechtelijke echtscheiding. Vóór 1 januari 2012 was deze regeling terug te vinden in art. 3 WCE. Het vroegere art. 3 WCE is inhoudelijk wel gewijzigd door de invoering van Boek 10 Nederlands BW. Ook in art. 10:58 Nederlands BW is het uitgangspunt namelijk de erkenning. Dit is een eerste verandering ten opzichte van de vroegere regeling, waar het uitgangspunt de niet-erkenning was. Een andere verandering is dat het artikel nu sekseneutraal geformuleerd. Nu wordt er gesproken over "een der echtgenoten" of "de andere echtgenoot" in plaats van "de echtgenoot".⁴⁵⁹ De erkenning blijft aldus het uitgangspunt, maar ook hier is ze onderworpen aan een aantal cumulatieve voorwaarden: 1) De ontbinding moet in het buitenland tot stand zijn gekomen; 2) De ontbinding moet overeenstemmen met een nationaal recht van de echtgenoot die het huwelijk op deze wijze heeft ontbonden; 3) De ontbinding moet rechtsgeldig zijn in het land waar zij werd gedaan; 4) De andere echtgenoot moet uitdrukkelijk of stilzwijgend met de ontbinding hebben ingestemd ofwel daarin hebben berust. Deze vierde en laatste voorwaarde is zeer belangrijk, aangezien zij werd ingebouwd om de ongelijkheid tussen man en vrouw te herstellen omwille van het eenzijdige karakter van de ontbinding en het gebrek aan behoorlijke rechtspleging.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ MvT bij de Vaststelling en invoering van Boek 10 (Internationaal Privaatrecht) van het Burgerlijk Wetboek (Vaststellings- en Invoeringswet Boek 10 Burgerlijk Wetboek), *Tweede Kamer* 2009-10, nr. 32137-3, 44.

⁴⁵⁷ P. KRUIJGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 232-233; Tekst & Commentaar Burgerlijk Wetboek, Boek 10, artikel 57, Nr. 1-2 en Nr. 4 e.v.

⁴⁵⁸ I. EL BAGHDADI, *Echtscheiding en erkenning volgens het Nederlandse en Marokkaanse recht: Welke knelpunten bestaan er bij de erkenning van een echtscheiding naar Nederlands- en Marokkaans recht en hoe kunnen deze knelpunten verholpen worden?*, onuitg. masterproef Rechten Universiteit Tilburg, 2015, 22.

⁴⁵⁹ MvT bij de Vaststelling en invoering van Boek 10 (Internationaal Privaatrecht) van het Burgerlijk Wetboek (Vaststellings- en Invoeringswet Boek 10 Burgerlijk Wetboek), *Tweede Kamer* 2009-10, nr. 32137-3, 45; J. VERHELLEN, *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 437.

⁴⁶⁰ Voor een principiële arrest, zie Hoge Raad (NL) 21 december 2007, *Nederlandse Jurisprudentie* 2009, <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:HR:2007:BB8076>; Voor een recentere toepassing, zie Rb. Den Haag (NL) 7 maart 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ5084, www.rechtspraak.nl; Zie ook Gerechtshof Amsterdam (NL) 13 december 2016, ECLI:NL:GHAMS:2016:5358, www.rechtspraak.nl.

Ten derde is er art. 10:59 Nederlands BW. In dit artikel is een exceptie van openbare orde opgenomen.⁴⁶¹ Naast het niet erkennen van een huwelijksontbinding wegens het niet voldoen aan de voorwaarden uit art. 10:57 of 10:58, kan de erkenning ook geweigerd worden indien de erkenning zou leiden tot strijdigheid met de Nederlandse internationale openbare orde, of zoals de memorie van toelichting het zegt, "*de waarden die in de Nederlandse rechtsorde als fundamenteel worden beschouwd.*"⁴⁶² De niet erkenning op basis van dit artikel is enkel mogelijk indien er sprake is van een *kennelijke* onverenigbaarheid met de openbare orde. Het woord 'kennelijk' wijst erop dat er een manifeste schending moet zijn van de openbare orde. Deze bepaling kan met andere woorden slechts in uitzonderlijke gevallen gebruikt worden, wat maakt dat de erkenning zoveel als mogelijk moet worden vooropgesteld. Indien wel aan de voorwaarden van art. 10:57 en 10:58 Nederlands BW zijn voldaan, zal het met andere woorden niet mogelijk zijn om een beroep te doen op de openbare orde exceptie. Door het vervullen van de voorwaarden ziet de Nederlandse wetgever geen strijdigheid meer met de openbare orde.⁴⁶³

Afdeling 2. Vergelijking tussen Nederland en België

De Nederlandse wetgeving maakt het onderscheid in twee verschillende artikels tussen huwelijksontbindingen die tot stand zijn gekomen door een rechter of andere autoriteit na een procedure in art. 10:57 Nederlands BW en huwelijksontbindingen die tot stand zijn gekomen door de eenzijdige beslissing van een van de echtgenoten zonder enige procedure in art. 10:58 Nederlands BW. België kent een soortgelijke opdeling door ook enerzijds te voorzien in een eenvoudige erkenningsregeling voor rechterlijke (echtscheidings)beslissingen in art. 22 WIPR en anderzijds in een erkenningsregeling voor eenzijdige huwelijksontbindingen in art. 57 WIPR.

Waar Nederland in art. 10:57 Nederlands BW spreekt over een rechter of een andere autoriteit, spreekt België in art. 22 WIPR enkel over een rechterlijke beslissing, en vermeld het onderaan dat hieronder begroepen moet worden beslissingen die worden gewezen door een instantie die rechtsmacht uitoefent. Het Nederlandse artikel is in dat opzicht beknopter en duidelijker geformuleerd. Bovendien kan door gebruik te maken van art. 10:57, tweede lid Nederlands BW het toepassingsgebied worden uitgebreid naar ontbindingen van het huwelijk die moeilijk zijn om te kwalificeren als echtscheiding of verstoting. De Marokkaanse Khol' kan bijvoorbeeld gezien worden als een procedure onder toezicht van de rechter die gebaseerd op wederzijdse toestemming van de echtgenoten. Voornamelijk

⁴⁶¹ L. STRIKWERDA, *Inleiding tot het Nederlandse Internationaal Privaatrecht*, Deventer, Wolters Kluwer, 2012, 51-57.

⁴⁶² MvT bij de Vaststelling en invoering van Boek 10 (Internationaal Privaatrecht) van het Burgerlijk Wetboek (Vaststellings- en Invoeringswet Boek 10 Burgerlijk Wetboek), *Tweede Kamer* 2009-10, nr. 32137-3, 45.

⁴⁶³ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 243 en 256.

door deze instemming zal het mogelijk zijn om onder het toepassingsgebied van art. 10:57 Nederlands BW te vallen. Volgens de Belgische regeling is dit minder duidelijk. Er blijft veel onduidelijkheid bestaan over de kwalificatie van de Khol', ondanks dat de memorie van toelichting bij het WIPR de Khol' plaatste onder de erkenningsregeling van verstotingen uit art. 57 WIPR.⁴⁶⁴ Ook het feit dat de memorie van toelichting sprak over *de* Khol' is niet gepast. Er werd immers reeds besproken dat er aan de invulling van deze vormen van ontbinding van het huwelijk in de islamitische landen een verschillende invulling gegeven kan worden afhankelijk van land tot land. Misschien dat in dit geval een aanpassing van de wettekst naar Nederlands voorbeeld, dat in dit opzicht veel ontvankelijker is, een oplossing kan bieden.

Dat Nederland meer openstaat voor de erkenningen van vreemde huwelijksontbindingen blijkt bovendien uit de formulering van art. 10:58 Nederlands BW, dat handelt over de verstotingen. Voordat deze regeling in werking trad was het uitgangspunt net als in België de niet-erkenning, en kon er alsnog erkend worden indien aan een aantal voorwaarden werd voldaan. De *ratio legis* was dezelfde als in België. Sinds de hervorming in 2012 is art. 10:58 Nederlands BW evenwel positief en sekseneutraal geformuleerd. Het principe is de erkenning van verstotingen, mits aan een aantal voorwaarden is voldaan, en er wordt geen onderscheid gemaakt in wie het initiatief daartoe neemt. Door de positieve formulering kan het IPR volledig tot zijn recht komen, en door de sekseneutrale formulering is het enerzijds mogelijk om in het algemeen een neutrale houding aan te nemen bij de beoordeling, en kan er anderzijds rekening worden gehouden met gevallen waarin de verstoting tot stand is gekomen doordat de man dit recht aan zijn vrouw heeft gedelegeerd. In België daarentegen is art. 57 WIPR niet positief en sekseneutraal geformuleerd. Het uitgangspunt is de niet-erkenning, en het moet gaan om een buitenlandse ontbinding van het huwelijk gegrond op de wil van de man.⁴⁶⁵ Het verdient aanbeveling om, zoals hierboven reeds werd gesteld, ook de Belgische regeling uit art. 57 WIPR op zijn minst positief te formuleren. Dit is niet alleen in lijn met de doelstellingen van het IPR, maar ook minder 'hypocriet' gelet op het feit dat het verkrijgen van een huwelijksontbinding (tegen de wil van de andere echtgenoot) zeer eenvoudig is in België. Bovendien mag er in Nederland wel een verbondenheid zijn met de Nederlandse rechtsorde op het moment van de verstoting, zolang de verstoting maar niet plaats heeft op het Nederlandse grondgebied. In België kan er daarentegen niet erkend worden indien er een verbondenheid is met de Belgische rechtsorde of een andere rechtsorde die de verstoting niet kent door het hebben van de

⁴⁶⁴ <https://www.agii.be/thema/familiaal-ipr/echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-echtscheiding/vaak-gestelde-vragen-over-de-erkenning-van-buitenlandse-echtscheidingen#7> (consultatie 2 mei 2020).

⁴⁶⁵ M.-C. FOGLETS, "Het nieuwe Marokkaans echtscheidingsrecht (2004) en Belgisch internationaal privaatrecht: nieuwe regels en hun weerslag voor Marokkanen in België", *T.Vreemd.* 2006, nr. 4, 111.

nationaliteit van of gewone verblijfplaats in die staat.⁴⁶⁶ Indien België ook deze aanpassing zou invoeren zou dit het strenge karakter van de Belgische aanpak kunnen verzachten.

Aangezien Nederland een verschillend erkenningsregime heeft voor echtscheidingen en verstotingen, en de erkenningsoefening overlaat aan de individuele rechtsbeoefenaar, doen er zich ook hier kwalificatieproblemen voor. Dit is niet anders in België. Het voordeel is wel dat beide landen aan de hand van hun regeling de zaken die worden voorgelegd *in concreto* beoordelen. De Nederlandse rechtspraak speelt daarbij een grote rol.⁴⁶⁷

Tot slot nog het volgende: Nederland kende in 2012 een opfrissing van zijn IPR. België heeft dit voor de grootste delen van het WIPR nooit gekend. In een aantal domeinen is het WIPR wel voorbijgestoken door supranationale en internationale regelingen, maar dit is niet het geval geweest voor de regeling van de erkenning van verstotingen. Misschien is de problematiek betreffende verstotingen te marginaal om nationaal of internationaal aan te pakken. Nederland heeft zich daarentegen in 2019 wel nog gebogen over gerelateerde onderwerpen.⁴⁶⁸

Hoofdstuk 2. Frankrijk

Afdeling 1. De Franse erkenningsregeling

Net zoals in België en in Nederland moet er ook in Frankrijk rekening gehouden worden met zowel nationale als supra- en internationale regelgeving bij de erkenning van echtscheidingsbeslissingen. Voor echtscheidingsbeslissingen binnen de Europese Unie is in Frankrijk de Brussel IIbis Verordening van toepassing. Voor echtscheidingsbeslissingen buiten de Europese Unie is voornamelijk het Franse IPR van belang. Daarnaast heeft ook de rechtspraak een grote invloed, en moet er gewezen worden op het bestaan van een

⁴⁶⁶ Art. 57, §2, 2° en 3° WIPR.

⁴⁶⁷ Voor een belangrijk principesarrest, zie Hoge Raad (NL) 13 juli 2001, *Nederlandse Jurisprudentie* 2002, <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:HR:2001:ZC3603>; Rb. Den Haag (NL) 7 maart 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ5084, www.rechtspraak.nl.

⁴⁶⁸ Deze informatie werd bekomen via de adviseur van justitie en veiligheid van de Nederlandse ambassade te Brussel, waarvoor dank: Wetsvoorstel 'Tegengaan van huwelijkse gevangenschap en enige andere onderwerpen', <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2019Z23333&dossier=35348>, de MvT bij de Wijziging van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, het Burgerlijk Wetboek en enige andere wetten (tegengaan huwelijkse gevangenschap en enige andere onderwerpen), *Tweede Kamer* 2019-20, nr. 35348-3, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019Z23333&did=2019D48332> en het Verslag van een schriftelijk overleg over de initiatiefnota van het lid Van Wijngaarden: "Het Nederlands huwelijksrecht discrimineert niet: als vrouw of man ben je in Nederland, ongeacht je afkomst en religie, vrij om je liefdesleven zo in te richten als je wilt", *Tweede Kamer* 2019-20, nr. 34565-3, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019Z19808&did=2019D41329>.

belangrijke bilateraal verdrag tussen Frankrijk en Marokko, getiteld '*La Convention relative au statut des personnes et de la famille et à la coopération judiciaire*'.⁴⁶⁹

Voor de erkennig van niet-Europese echtscheidingsbeslissingen moet verwezen worden naar art. 509 van de Franse *Code de procédure civile*. Dit artikel maakt deel uit van het hoofdstuk '*La reconnaissance transfrontalière*' oftewel 'Grensoverschrijdende erkenning', en stelt dat buitenlandse rechterlijke beslissingen en akten uitvoerbaar zijn op het Franse grondgebied op de manier en in de gevallen voorzien door de wet.⁴⁷⁰ De *de plano*-erkenning is met andere woorden de regel.

Wat verstotingen betreft is vooral de rechtspraak van het *Cour de Cassation* (hierna: Cour de Cassation)⁴⁷¹, de tegenhanger van het Belgische Hof van Cassatie, van belang. Het Cour de Cassation heeft hierover doorheen de afgelopen decennia verschillende standpunten ingenomen, gaande van liberaal en een beoordeling van de zaken *in concreto* naar streng en afkerig en een beoordeling *in abstracto*. In dit verband blijft ook voor verstotingen uit Marokko het hierboven vermelde bilateraal verdrag van belang. De strenge aanpak ten aanzien van verstotingen die de Franse rechtspraak is blijven overschaduwen is er gekomen in 2004.⁴⁷² Op 17 februari 2004 wees het Cour de Cassation de erkenning van verstotingen af in vier van de vijf arresten die het die dag daarover wees.⁴⁷³ Het instituut van de verstoting werd als zodanig afgekeurd omdat het een inherente ongelijkheid tussen man en vrouw inhield.⁴⁷⁴ Deze ongelijkheid botst met het principe van gendergelijkheid zoals neergelegd in het EVRM en waar Frankrijk door gebonden is. Omwille van deze reden schond de verstoting ook de Franse internationale openbare orde van zodra er een voldoende grote verbondenheid was met de Franse rechtsorde. Die verbondenheid is er

⁴⁶⁹ Convention (FR) 27 mei 1983 entre la République Française et le Royaume du Maroc relative au statut des personnes et de la famille et à la coopération judiciaire, JO 1 juni 1983, https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/Convention_Maroc.pdf; F. MONEGER, "L'application du nouveau Code de la famille marocain de 2004 par les juges français" in M.-C. FOGLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 87 e.v.

⁴⁷⁰ Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van de officiële Franse tekst van de '*Code de procédure civile*', zie <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716&dateTexte=20200522> (consultatie 4 april 2020).

⁴⁷¹ Voor de officiële website van het '*Cour de Cassation*', zie <https://www.courdecassation.fr> (consultatie 4 april 2020).

⁴⁷² Deze evolutie was reeds voelbaar in de jaren '90, zie bv. Cass. 1ere civ., 5 January 1999, *Recueil Dalloz* 1999, p. 671; Cass. 1ere Civ. 11 March 1997, *Journal de droit international* 1998, 110 (geannoteerd door Kahn); Cass. 1ere civ. 31 January 1995, *Revue critique de droit international privé* 1995, 569 (geannoteerd door Déprez); Cass. 1ere civ., 1 June 1994, *Revue critique de droit international privé* 1995, 103 (geannoteerd door Déprez); Cass. 1ere civ., 6 June 1990, *Recueil Dalloz* 1990, p. 263; M.-C. NAJM, "Le sort des répudiations musulmanes dans l'ordre juridique français: Droit et idéologie(s) - Muslim Repudiations in the French Legal System: Law and Ideologies", *Droit et Cultures* 2010, afl. 59, 2 en 6-8.

⁴⁷³ Cass. 1ère civ., 17 February 2004, arrêts No. 01-11.549; 02-11.618; 02-15.766; 02-17.479 en 02-10.755, *Recueil Dalloz* 2004, p. 824 (concl. Cavarroz) en p. 815 (noot P. Courbe); F. HUGUES, "Ne répudiez point...: Pour une interprétation raisonnée des arrêts du 17 février 2004", *Revue internationale de droit comparé*, afl. 58, 2006, 7-26.

⁴⁷⁴ E. GULDIX, *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel III*, Brussel, VUB, 2020, 40.

wanneer beide echtgenoten of enkel de vrouw hun/haar domicilie hebben in Frankrijk of wanneer één of beide echtgenoten (ook) de Franse nationaliteit hebben. De achtergrond voor de redenering van het Cour de Cassation was dat ze een halt wilden toeroepen aan de praktijk waarbij de echtgenoot van een koppel dat zich in Frankrijk bevond en/of de Franse nationaliteit had een verstoting in het land van origine bekwam om deze te laten erkennen en om zo het Franse echtscheidingsrecht en de voorzieningen aldaar te omzeilen. Het gevolg was echter dat de lagere rechtbanken de visie van het Cour de Cassation volgden, alle verstotingen over dezelfde kam werden gescheurd en geweigerd werden wegens een conflict met de openbare orde indien er een voldoende grote verbondenheid was met de Franse rechtsorde, wat meestal het geval was.⁴⁷⁵ Deze redenering is aldus zeer strikt in die zin dat ze ook geen rekening houdt met bijvoorbeeld de wijzigingen die zich in Marokko in 2004 (hetzelfde jaar als de arresten van het Cour de Cassation) hebben voorgedaan. Daar werden de Talak en de Khol' bijvoorbeeld aan extra voorwaarden onderworpen, zoals het geven van een voorafgaandelijke rechterlijke toestemming voor de verstoting door de rechter en het toezien op het volbrengen van de financiële verplichtingen van de man. Daarenboven werd er een nieuwe echtscheidingsgrond ingevoerd die zowel ter beschikking staat van man als vrouw, nl. de Chiqaq of de echtscheiding wegens duurzame ontwrichting.⁴⁷⁶ Volgens de Fransie visie wordt er echter geen rekening gehouden met de eigenheid van een verstotingsmodaliteit of met de concrete omstandigheden van de zaak. Dit is nefast wanneer de vrouw bijvoorbeeld wel haar toestemming heeft gegeven met de verstoting of zelf om erkenning verzoekt. De erkenning van een verstoting zal omwille van de inherente ongelijkheid die er aan ten grondslag ligt geweigerd worden indien er een voldoende grote verbondenheid is met de Franse rechtsorde. Door zo een aanpak *in abstracto* te creëren wordt er ook onvoldoende rekening gehouden met de mogelijke gevolgen van een niet-erkenning, zoals hinkende rechtsverhoudingen en de gevolgen daarvan. De Franse aanpak is met andere woorden disproportioneel en toont minder respect het andere karakter van islamitische huwelijksontbindingen. Zulk basisrespect voor en vertrouwen in mekaars rechtssysteem vormen echter de basis van het IPR.⁴⁷⁷

Afdeling 2. Vergelijking tussen Frankrijk en België

Frankrijk huldigt het principe van de *de plano*-erkenning, of nog de erkenning van rechtswege of automatische erkenning voor buitenlandse echtscheidingsbeslissingen

⁴⁷⁵ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 313 en 333.

⁴⁷⁶ F. MONEGER, "L'application du nouveau Code de la famille marocain de 2004 par les juges français" in M.-C. FOLETS (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 137.

⁴⁷⁷ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 333.

(naast de Brussel IIbis Verordening voor Europese echtscheidingsbeslissingen). Indien zo een beslissing rechtsgeldig tot stand is gekomen in het buitenland, zal ze effect hebben in Frankrijk. België kent ook de *de plano*-erkenning voor buitenlandse rechterlijke beslissingen en authentieke akten.⁴⁷⁸ Dit geldt echter niet voor verstotingen indien er een voldoende nauwe verbondenheid is met het Franse grondgebied. Onder invloed van het Cour de Cassation, dat de lijnen voor een strenge beoordeling van buitenlandse verstotingen in 2004 heeft uitgezet, staat de Franse rechtspraak zeer afkerig tegen het erkennen van verstotingen. Een verstoting houdt een inherente ongelijkheid in tussen man en vrouw, die in strijd is met het principe van gelijkheid tussen man en vrouw, en dus ook de Franse (internationale) openbare orde schendt. Deze beoordeling *in abstracto* van verstotingen houdt echter geen rekening met eventuele ontwikkelingen in de landen waar verstotingen voorkomen en met de gevolgen van de weigering van een erkenning.

De houding van België ten aanzien van verstotingen, in art. 57 WIPR de 'buitenlandse ontbinding van het huwelijk gegrond op de wil van de man' genoemd, is ook streng. Het uitgangspunt is immers die niet-erkenning van verstotingen. Dit heeft de Belgische regeling aldus gemeen met de Franse regeling. Het Belgische WIPR en de befaamde arresten van het Cour de Cassation kwamen bovendien in hetzelfde jaar tot stand.⁴⁷⁹ Dit geeft met andere woorden een gemeenschappelijke visie weer. Voorts is het volgens art. 57 WIPR mogelijk om alsnog tot erkenning over te gaan mits aan een aantal cumulatieve voorwaarden is voldaan. De tweede en derde voorwaarde betreffen de verbondenheid van de zaak met België door het al dan niet hebben van bv. de Belgische nationaliteit of de gewone verblijfplaats in België. Dit betreft de verzwakte toetsing van de internationale openbare orde, die Frankrijk ook kent.⁴⁸⁰ In België wordt er echter meer gebruik gemaakt van een benadering *in concreto*, die meer rekening houdt met de realiteit dan de Franse benadering *in abstracto*.

Het is niet duidelijk of de Franse visie die sinds 2004 geldt anno 2020 nog steeds zo strikt is. Desalniettemin was het interessant om te begrijpen waar het strenge Franse standpunt vandaan komt en wat de gevolgen ervan zijn. Het kon met andere woorden afgezet worden tegenover de Belgische en Nederlandse regelingen, waarbij de Franse en Nederlandse regelingen mekaars antivoorbeelden zijn, en de Belgische regeling daar (hoe kan het ook anders) tussenin zweeft.

⁴⁷⁸ Art. 22, §1, tweede lid WIPR; E. GULDIX, *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel II*, Brussel, VUB, 2020, 207-209; J. DE MEYER, J. ERAUW en J. VERHELLEN, *Basisbronnen van Internationaal Privaatrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2016, 320.

⁴⁷⁹ De Nederlandse regeling is daarentegen van recentere datum.

⁴⁸⁰ E. GULDIX, *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel II*, Brussel, VUB, 2020, 210-211; P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 321.

Hoofdstuk 3. Conclusie voor de rechtsvergelijking met Nederland en Frankrijk

Er valt voor België meer te leren van de Nederlandse regeling betreffende de erkenning van verstotingen dan van de Franse regeling. In Nederland wordt er, in tegenstelling tot in Frankrijk, enerzijds rekening gehouden met de doelstellingen van het IPR zoals het vermijden van hinkende rechtsverhoudingen en het vooropstellen van een tolerante houding ten aanzien van vreemde rechtssystemen. Ook houdt deze regeling meer rekening met de realiteit, de feitelijkheden en de gevolgen wanneer de personen in kwestie zich in Nederland bevinden en een erkenning nastreven. Anderzijds blijft de mogelijkheid (terecht) bestaan om de erkenning af te wijzen indien aan bepaalde voorwaarden is voldaan (een *in concreto* beoordeling). Door een onderscheid te maken tussen verstotingen met en verstotingen zonder procedure en daarin geen onderscheid te maken op basis van geslacht staat deze erkenningsregeling opnieuw dichterbij de realiteit en is ze bovendien neutraal zonder onverschillig te zijn voor de positie van de vrouw. Deze visie strookt met andere woorden het best met waar IPR systemen voor moeten staan. Het valt aan te raden om de Belgische regeling, indien deze vernieuwd zou worden, te steunen op de Nederlandse regeling.

Deel 5. Mogelijkheid van een erkenningsregeling op Europees en/of internationaal niveau

Gelet op de invloed van Europa in verschillende domeinen van het IPR, daarbij te denken aan huwelijkszaken⁴⁸¹ en vermogensrechtelijke aangelegenheden⁴⁸², is het interessant om naast een bespreking van verschillende erkenningsregimes op nationaal niveau ook kort de zin of de onzin te toetsen van een erkenningsregeling voor verstotingen op Europees niveau.

Daarenboven mag ook de Haagse Conferentie voor IPR en de invloed daarvan niet onderbelicht blijven. Relevant in dit opzicht zijn de recente werkzaamheden op het gebied van afstamming en draagmoederschap, die ook voor dit onderzoek relevant kunnen zijn.⁴⁸³

Hoofdstuk 1. Mogelijkheid van een erkenningsregeling op Europees niveau

Hierboven werden de erkenningsregelingen voor echtscheidingsbeslissingen in het algemeen en specifiek voor de (op) verstoting (gebaseerde vormen van ontbinding van het huwelijk) besproken voor de Europese lidstaten België, Nederland en Frankrijk. Hieruit bleek dat elk van deze landen zijn eigen erkenningregime heeft uitgebouwd op basis van de soevereiniteit van dat land om zijn eigen systeem van IPR op te richten. Op nationaal niveau konden er een aantal problemen worden onderscheiden, zoals het aantal instanties bevoegd om zich te buigen over de erkenning en de kwalificatieproblematiek. Deze problemen kunnen leiden tot niet-erkenning, een verkeerdelijke erkenning of een erkenning onder de foute voorwaarden. De gevolgen hiervan kunnen op zijn beurt dan weer hinkende rechtsverhoudingen en de niet-continuïteit van de staat van de persoon zijn. Aangezien elk van de besproken Europese lidstaten bovendien zijn eigen aanpak hanteert door het hebben van een eigen erkenningsregime en het ontbreken van supranationale instrumenten, is er met andere woorden geen sprake van uniformiteit tussen de erkenningsregimes van deze landen. Ook dit gebrek aan uniformiteit kan grote gevolgen hebben voor de betrokken personen, zoals opnieuw hinkende rechtsverhouden

⁴⁸¹ Zie de Brussel IIbis Verordening.

⁴⁸² Verordening nr. 650/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 4 juli 2012 betreffende de bevoegdheid, het toepasselijk recht, de erkenning en de tenuitvoerlegging van beslissingen en de aanvaarding en de tenuitvoerlegging van authentieke akten op het gebied van erfopvolging alsmede betreffende de instelling van een Europese erfrechtverklaring, *Pb. L.* 27 juli 2012, afl. 201, 107.

⁴⁸³ A. RIGON en C. CHATEAU, *Regulating international surrogacy arrangements – state of play*, [https://www.europarl.europa.eu/ReqData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI\(2016\)571368_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/ReqData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI(2016)571368_EN.pdf), 4; <https://www.hcch.net/pt/projects/legislative-projects/parentage-surrogacy> (consultatie 30 april 2020).

en de niet-continuïteit van de staat van de persoon wanneer zij zich in de Europese Unie bevinden en zich daarbinnen willen verplaatsen.

Zou een Europese regeling voor de erkenning van echtscheidingen uit derde landen zoals de besproken islamitische landen nuttig zijn, en heeft Europa bevoegdheid in deze materie? Personen wiens huwelijk ontbonden werd door middel van een (op) verstoting (gebaseerde vormen van ontbinding van het huwelijk) en in een van de lidstaten van de EU verblijven, kunnen ofwel de status van EU-burger of derdelander hebben. Een EU-burger is iemand die de nationaliteit heeft van één van de lidstaten van de EU. Bij een derdelander kan er bijvoorbeeld gedacht worden aan een familielid van de EU-burger, iemand die deze vergezelt, of iemand die een verblijfsvergunning heeft. Aan het hebben van deze statussen zijn bepaalde rechten verbonden. Indien men een EU-burger is kan men zich beroepen op de vier vrijheden, waaronder het vrij verkeer van personen zoals neergelegd in art. 21 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (hierna: VWEU).⁴⁸⁴ Een derdelander kan zich beroepen op art. 45 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (hierna: HGEU), dat stelt dat de vrijheid van verkeer en van verblijf overeenkomstig de EU-verdragen kan worden toegekend aan onderdanen van derde landen die legaal op het grondgebied van een lidstaat verblijven.⁴⁸⁵ Beiden kunnen zich bovendien ook beroepen op bescherming onder het Europees Verdrag voor de rechten van de mens (hierna: EVRM).⁴⁸⁶ Indien het gebruik door een persoon van zijn recht op vrij verkeer leidt tot de discontinuïteit van de staat van die persoon doordat de (op) verstoting (gebaseerde vormen van ontbinding van het huwelijk) in de ene Europese lidstaat wel, en in de andere Europese lidstaat niet wordt erkend als gevolg van de verschillende erkenningsregimes, kan dit gezien worden als een beperking die het recht op vrij verkeer van personen hindert.⁴⁸⁷ De staat van de persoon moet gewaarborgd kunnen blijven wanneer men landsgrenzen oversteekt. Een gemeenschappelijk EU-beleid voor de erkenning van echtscheidingen en verstotingen buiten Europa zou met andere woorden geen slecht idee zijn. Op deze manier kan aan het bovenstaande verholpen worden. De verschillende erkenningsregimes zijn dan op elkaar afgestemd, wat de rechtszekerheid ten goede komt. Bovendien zal een Europees erkenningsbeleid kunnen helpen met een beter begrip van echtscheidingen en verstotingen buiten Europa. Aangezien dit een gevoelige materie is en blijft, zal dit evenwel niet eenvoudig zijn om te doen. Wat de bevoegdheid van de Europese Unie in deze materie betreft kan het volgende worden gezegd: de

⁴⁸⁴ Geconsolideerde versie van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, *Pb. C.* 26 oktober 2012, afl. 326, 47-390, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>.

⁴⁸⁵ Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, *Pb. C.* 26 oktober 2012, afl. 326, 391-407, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A12012P%2FTXT>.

⁴⁸⁶ Europees verdrag van 4 november 1950 tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, *BS* 19 augustus 1955.

⁴⁸⁷ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 341-346.

Europese Unie heeft enkel de bevoegdheden die de lidstaten er aan hebben gegeven zoals neergeschreven de basisverdragen (VEU en VWEU).⁴⁸⁸ Bevoegdheden die niet aan de Europese Unie zijn overgedragen blijven met andere woorden bij de lidstaten. Is de Europese Unie wel bevoegd en vaardigt ze regelgeving uit, dan heeft dit bovendien voorrang op nationale regelgeving.⁴⁸⁹ Op het gebied van materieel familierecht heeft de Europese Unie geen bevoegdheid, en is het dus aan de lidstaten zelf om dit te regelen. Dit is de situatie zoals ze momenteel is, aangezien de erkenning van verstotingen op nationaal niveau wordt geregeld binnen het IPR van elke Europese lidstaat. Er bestaat echter een soort van 'achterpoortje'. De Europese Unie kan toch bevoegd zijn om die aspecten met grensoverschrijdende gevolgen te regelen, zelfs indien de materie toebehoort aan de lidstaten zelf. De aan het begin van deze paragraaf aangehaalde situatie vormt daar een voorbeeld van. De wettelijke basis hiervoor is te vinden in art. 81 VWEU. Hieruit volgt met andere woorden dat de Europese Unie bevoegd kan zijn om aspecten van IPR zoals erkenning te regelen. Dit wil op zijn beurt zeggen dat de Europese Unie gebruik kan maken van de instrumenten die zij op basis van art. 288 VWEU (bv. een verordening) tot haar beschikking heeft kan gebruiken om regelgeving op te stellen voor de erkenning van echtscheidingen en verstotingen buiten Europa. Herinner er aan dat de Brussel IIbis *Verordening*, zijnde zo een Europees instrument, reeds de erkenning regelt van intra-Europese echtscheidingsbeslissingen. Een harmonisering van de erkenning van echtscheidingen en verstotingen door middel van een Europese verordening zou een oplossing kunnen vormen voor de vele verschillende nationale erkenningsregimes en de problemen die daardoor rijzen. Deze verordening zou bijvoorbeeld alle buitenlandse echtscheidingsmodaliteiten onder zijn vleugels kunnen nemen, en als uitgangspunt de erkenning van verstotingen nemen gemodelleerd naar Nederlands voorbeeld. Dit wil niet zeggen dat alle buitenlandse echtscheidingen verstotingen zomaar erkend zouden moeten worden. Er zullen net zoals in België of Nederland momenteel het geval is voorwaarden voor de erkenning moeten worden ingebouwd. Een eenzijdige, buitengerechtelijke verstoting zonder betrokkenheid van de vrouw zal hoogstwaarschijnlijk niet erkend kunnen worden, gelet op bezwaren van openbare orde en het waarborgen van fundamentele rechten binnen Europa. In 2014 stelde Kruiniger deze oplossing in de vorm van een Europese verordening ook reeds voor, maar dan wel als een oplossing "*for the more distant future*".⁴⁹⁰ Of "*the more distant future*" reeds vandaag is, is uiteraard relatief. Het is wel zo dat er ondertussen zes jaren verlopen zijn, en dat de Europese Unie naar mijn mening tot op heden geen initiatief heeft genomen om besprekingen te starten om een verordening voor de erkenning van buitenlandse (lees: buiten Europa tot stand gekomen)

⁴⁸⁸ Art. 5 VEU.

⁴⁸⁹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=LEGISSUM%3A114548> (consultatie 3 mei 2020).

⁴⁹⁰ P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 426.

echtscheidingen te regelen. Hiervoor kunnen verschillende redenen zijn. Zo is het geweten dat familierecht oorspronkelijk niet, maar vermogensrechtelijke aangelegenheden bijvoorbeeld wel, de prioriteit was van de Europese Unie. De lidstaten hebben de bevoegdheid om regels van materieel familierecht uit te vaardigen ook niet aan haar overgedragen, omdat ze omwille van het gevoelige karakter ervan er zelf de controle over willen behouden. Daarnaast kan het ook zijn dat de problematiek uit dit onderzoek te marginaal is om op de Europese agenda te plaatsen. Aangezien zowel EU-burgers als derdelanders met deze problematiek te maken kunnen krijgen, lijkt dit argument weinig waarschijnlijk. Volgens de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling maakten derdelanders bijvoorbeeld in 2013 4,1% uit van de totale Europese bevolking.⁴⁹¹ Men kan dit percentage relativeren en wegzetten als onbeduidend, maar binnen deze 4,1% zijn er ongetwijfeld personen die zich in een situatie van hinkende rechtsverhoudingen bevinden omdat hun huwelijksontbinding niet werd erkend. Deze personen hebben nood aan een concrete oplossing en aan rechtszekerheid, hetgeen een zoals hierboven voorgestelde verordening hen kan bieden.

Een ander belangrijk argument voor dergelijke Europese erkenningsregeling kan bovendien gevonden worden wanneer de link wordt gelegd met de Europese werkzaamheden op het gebied van interationaal draagmoederschap. Draagmoederschap bevindt zich in België bijvoorbeeld in een wettelijk vacuüm, sommige andere Europese lidstaten zoals Frankrijk en Duitsland verbieden dan weer alle vormen van draagmoederschap, en nog andere Europese lidstaten zoals het Verenigd Koninkrijk verbieden enkel commercieel draagmoederschap. Één van de redenen voor deze disparate regelingen is dat ook draagmoederschap zo een gevoelige materie is. Het gevolg hiervan is dat veel koppels (lees: de wensouders) een draagmoederschapsovereenkomst sluiten in landen waar dit wel is toegelaten, waaronder een aantal landen buiten de Europese Unie zoals de Verenigde Staten en India. Bij internationaal draagmoederschap situeert de problematiek zich vooral op het gebied van de erkenning van de geboorteakte en dus van de afstammingsband met de wensouders van het kind dat door draagmoederschap op de wereld is gezet. In België wordt draagmoederschap regelmatig strijdig bevonden met de Belgische openbare orde, waardoor de erkenning hier wordt geweigerd, maar de afstammingsband wel vaststaat in het geboorteland van het kind. Op deze manier ontstaan ook hinkende rechtsverhoudingen, in deze context 'hinkende afstammingsbanden', net zoals bij de niet-erkenning van verstotingen.⁴⁹² Ondanks de gevoeligheid van de materie heeft de Europese Unie toch nagedacht over de problematieken die gepaard gaan met

⁴⁹¹ OECD/European Union, *Indicators of Immigrant Integration 2015: Settling In*, Parijs, OECD Publishing, 2015, 344 p. en DOI: 10.1787/9789264234024-en (zie ook: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264234024-17-en.pdf?expires=1590358790&id=id&accname=quest&checksum=80BABD85D0BDB8BFE2CDCD7F8ABC3F6>).

⁴⁹² E. GULDIX, *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel III*, Brussel, VUB, 2020, 49-51.

draagmoederschap. Zo was er in 2013 in de schoot van het Europees Parlement een vergelijkende studie gepubliceerd over de verschillende regimes van draagmoederschap binnen de Europese Unie.⁴⁹³ In 2016 verscheen er een tekst uitgaande van het 'Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs' bij het Europees Parlement die daarop voortbouwde en een aantal updates bevatte.⁴⁹⁴ Zo stelt deze tekst dat er inderdaad een aantal problemen van IPR gepaard gaan met internationaal draagmoederschap die een directe impact hebben op het leven van burgers, en dat de Europese Unie zich op basis van art. 81 VWEU zich hiermee zou kunnen inlaten, net zoals ze zou kunnen doen bij de erkenning van buitenlandse echtscheidingen en verstotingen. De voornaamste problemen komen zoals gezegd voort uit de weigering om buitenlandse geboorteakten te erkennen. Deze problemen zijn, net zoals bij de weigering van erkenning van buitenlandse echtscheidingen en verstotingen, rechtsonzekerheid, een beperking van het vrij verkeer van personen en de schending van fundamentele rechten zoals het recht op eerbiediging van privé, familie- en gezinsleven. Een echte Europese oplossing in de vorm van een verordening wordt niet voorgesteld, maar wel Europese betrokkenheid bij een internationale oplossing. Zo een internationale oplossing kan ook nuttig zijn voor de erkenningsproblematiek van buitenlandse echtscheidingen en verstotingen, en zal hierna kort worden aangehaald. Uit dit onderdeel moet vooral onthouden worden dat de erkenningsproblematiek bij verstotingen en draagmoederschap zeer vergelijkbaar is, en dat de gevoeligheid van de materie een Europese of andere oplossingen niet steeds in de weg moet staan.

Hoofdstuk 2. Mogelijkheid van een erkenningsregeling op internationaal niveau

De harmonisatie van de erkenning van buitenlandse (buiten Europa) echtscheidingen en verstotingen zou ook bereikt kunnen worden door een verdrag op te stellen dat wordt afgesloten tussen de Europese Unie en derde landen. Één van de nadelen hiervan is wel dat zo een verdrag enkel bindend is ten aanzien van de verdragspartijen, en dus afhankelijk is van de wil om er aan deel te nemen.

Argumenten voor het onderzoeken van zo een verdragsrechtelijke regeling kunnen opnieuw gevonden worden binnen het domein van het internationaal draagmoederschap. In dezelfde tekst uit 2016 die in het vorige hoofdstuk werd aangehaald⁴⁹⁵, komt ter sprake

⁴⁹³ L. BRUNET e.a., *A Comparative Study on the Regime of Surrogacy in EU Member States*, Brussel, 2013, 378 p. en DOI: 10.2861/2624 (zie ook: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2013/474403/IPOL-JURI_ET\(2013\)474403_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2013/474403/IPOL-JURI_ET(2013)474403_EN.pdf)).

⁴⁹⁴ A. RIGON en C. CHATEAU, *Regulating international surrogacy arrangements – state of play*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI\(2016\)571368_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI(2016)571368_EN.pdf).

⁴⁹⁵ A. RIGON en C. CHATEAU, *Regulating international surrogacy arrangements – state of play*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI\(2016\)571368_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI(2016)571368_EN.pdf), 3-4.

dat er reeds in 2013 stemmen opgingen om een instrument van IPR aan te nemen dat internationaal draagmoederschap zou kunnen regelen. Daarnaast blijkt dat zulke werkzaamheden ondertussen reeds gestart zijn in de schoot van de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht (hierna: de Haagse Conventie).⁴⁹⁶ In 2015 werd een groep van experts aangesteld om na te gaan of verdere werkzaamheden op het gebied van afstamming en internationaal draagmoederschap haalbaar zijn, en zo ja, wat deze zouden kunnen inhouden. Deze experts zijn regelmatig samengekomen, en de rapporten over hun werkzaamheden zijn te raadplegen op de website van de Haagse Conventie.⁴⁹⁷ Hun laatste samenkomst dateert van 2019 en bevestigt de *"desirability of this project on legal parentage for all families and States."*⁴⁹⁸ Voorts stelt dit verslag een ontwerpvereenkomst op waarin een erkenningsregeling wordt opgenomen en een specifiek ontwerp-protocol betreffende internationale draagmoederschapsovereenkomsten. De ontwerpvereenkomst bevat gronden voor weigering van erkenning zoals een exceptie van openbare orde en het gebrek aan procedurele waarborgen.⁴⁹⁹ Dit klinkt met andere woorden herkenbaar. In dit opzicht zou het niet onmogelijk zijn om voor de erkenning van buitenlandse echtscheidingen en verstotingen een soortgelijke regeling uit te werken. De hierbovenvermelde tekst uit 2016 vat de mogelijkheden voor een erkenningsregeling voor internationaal draagmoederschap goed samen, en zou naar analogie toegepast kunnen worden op de erkenning van buitenlandse echtscheidingen en verstotingen: *"The EU – both directly and through its Member States – is involved in the work of the HCCH towards the possible development of common rules that would enable the different national legislations to operate in cross-border situations while respecting citizens' fundamental rights and ensuring legal certainty. This work at global level is necessary and relevant, as international surrogacy arrangements may imply relations between EU and third-country citizens, as well as conflicts of laws and jurisdictions with third countries. In the strict EU context though, the issue of respecting the right to free movement adds to the reflection."*⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ Voor de officiële website van de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht, zie <https://www.hcch.net>.

⁴⁹⁷ <https://www.hcch.net/pt/projects/legislative-projects/parentage-surrogacy> (consultatie 30 april 2020).

⁴⁹⁸ Experts' Group on the Parentage / Surrogacy Project, *Report of the Experts' Group on the Parentage / Surrogacy Project (meeting from 29 October to 1 November 2019)*, <https://assets.hcch.net/docs/d435cffc-65ce-4047-b603-ff63ed20591c.pdf>, 1.

⁴⁹⁹ Experts' Group on the Parentage / Surrogacy Project, *Report of the Experts' Group on the Parentage / Surrogacy Project (meeting from 29 October to 1 November 2019)*, <https://assets.hcch.net/docs/d435cffc-65ce-4047-b603-ff63ed20591c.pdf>, 3.

⁵⁰⁰ A. RIGON en C. CHATEAU, *Regulating international surrogacy arrangements – state of play*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI\(2016\)571368_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI(2016)571368_EN.pdf), 4-5.

Deel 6. Kritische reflectie

Uit het eerste en tweede deel van dit onderzoek blijkt dat het onderscheid tussen echtscheiding en verstoting tot op heden nog steeds relevant is. België kent nl. een recht op echtscheiding, en zowel mannen als vrouwen hebben gelijke toegang tot echtscheiding onder het toezicht van een rechter die de echtscheiding uitspreekt. In de besproken islamitische landen is dit niet het geval, en is er een ongelijke toegang tot het echtscheidingsrecht ingebouwd tussen man en vrouw dat gebaseerd is op islamitische principes. Dit maakt dat er veel macht toekomt aan de man, en minder aan de vrouw. Het is voor de vrouw echter niet onmogelijk om uit de echt te scheiden, maar factoren zoals het zich kunnen beroepen op een veel beperkter aantal echtscheidingsgronden, bewijsmoeilijkheden en beperkte procedurele waarborgen maken het haar extra moeilijk. Het verstotingsrecht is daarentegen een recht dat eigen is aan de man. Deze verschillen zouden echter niet incompatibel mogen zijn met de Belgische rechtsorde, indien ze voldoende omkaderd zijn en de vrouw voldoende beschermd wordt tijdens de echtscheiding(sprocedure). Islamitische landen zoals Marokko en Iran hebben hervormingen van hun echtscheidingsrecht gekend die deze kloof een beetje dichten. In Pakistan en Saoedi-Arabië is dit veel minder of zelfs totaal niet het geval. Over het algemeen is en blijft de ongelijkheid groot tussen man en vrouw in de besproken islamitische landen, en blijft de strijd om gelijke rechten terecht voortwoeden. Aan de andere kant is tot op heden verstoting vaak de enige mogelijkheid voor de man om het huwelijk te ontbinden, en is het in België ook mogelijk om de echtscheiding aan de andere echtgenoot op te dringen. Verschillend is wel dat in België zowel de man als de vrouw de echtscheiding aan mekaar kunnen opdringen. Bovendien is er in België ook nog steeds ongelijkheid tussen man en vrouw op een aantal vlakken, denk maar aan de loonkloof, die er op zijn beurt toe kan leiden dat er minder snel tot echtscheiding wordt overgegaan. Dit om te zeggen dat de inhoud van het Belgische erkenningsregime voor verstotingen niet meer zo streng moet zijn als ze vandaag is. Een zekere soepelheid kan aan de dag worden gelegd, zeker wanneer dit gunstig is voor de vrouw.

Uit het derde deel is gebleken dat de Belgische erkenningsregeling voor verstotingen uit art. 57 WIPR gedateerd is. Dit geldt vooral voor het uitgangspunt ervan, nl. de niet-erkenning van verstotingen. Om het IPR tot zijn volle recht te laten komen, valt het aan te bevelen om dit om te keren naar een principiële erkenning. Deze principiële erkenning moet zeker en vast niet absoluut zijn, maar moet ook onderworpen zijn aan voorwaarden. Met andere woorden: erkenning, indien er aan bepaalde voorwaarden is voldaan. Wat de inhoud van deze voorwaarden betreft: deze kunnen mits enkele kleine wijzigingen behouden blijven zoals ze vandaag bestaan. Een voorbeeld van zo een wijziging is het opentrekken van de huidige eerste voorwaarde van homologatie door een rechter naar een

rechter of een andere autoriteit die niet noodzakelijk beslist over de ontbinding van het huwelijk, maar (zoals in Marokko het geval is) toestemming moet geven om de ontbinding doorgang te laten vinden. De huidige voorwaarden kunnen ook volledig behouden blijven indien de wetgever dit wenst. Elk land heeft immers de bevoegdheid om op basis van zijn soevereiniteit zijn eigen regels van IPR te maken. Dit vormt echter een probleem, aangezien er op deze manier hinkende rechtsverhoudingen kunnen ontstaan omwille van de mogelijke discontinuïteit van de staat van de persoon. Indien de huidige voorwaarden behouden zouden blijven, valt het aan te bevelen om het vraagstuk naar de erkenning over te laten aan een Belgische centrale instantie, gebaseerd op de huidige regeling in België op het gebied van buitenlandse adopties. Deze centrale instantie komt dan de vele huidige instanties te vervangen die zich kunnen inlaten met het al dan niet erkennen van verstotingen, en kan zorgen voor eenheid binnen zijn erkenningsbeleid. Ook indien de huidige voorwaarden voor erkenning niet behouden zouden blijven, blijft het oprichten van een Belgische centrale instantie aanbevolen. Ofwel baseert deze instantie zich op wettelijke voorwaarden, ofwel kunnen er principes worden gecreëerd waarop zij zich kunnen baseren bij het al dan niet erkennen van verstotingen. Deze andere wettelijke voorwaarden of principes kunnen een differentiëringsregeling inhouden. Dit wil zeggen dat de Belgische centrale instantie rekening zou kunnen houden met het feit dat (het gebrek aan) regels en procedures uit bepaalde islamitische landen harder indruisen tegen internationale en/of Europese fundamentele rechten dan andere islamitische landen. De realiteit moet immers in ogenschouw worden genomen, daarin begrepen dat sommige islamitische landen hervormingen hebben ondergaan die dichter tegen de Belgische rechtsorde aanleunen dan andere landen. Een strenge houding zoals deze vandaag bestaat in art. 57 WIPR is dan niet noodzakelijk.

Het vierde deel bevatte een rechtsvergelijking van het Belgisch erkenningsregime met de erkenningsregimes uit Nederland en Frankrijk. Hieruit is gebleken dat het Nederlandse erkenningsregime als voorbeeld genomen mag worden wanneer het Belgische erkenningsregime herdacht zou worden. Het merendeel van de aanbevelingen die voor België werden gemaakt komen immers voort uit dit regime. Het Franse erkenningsregime staat bekend om zijn principiële afwijzing van verstotingen, louter omwille van het instituut van de verstoting en de ongelijkheid tussen man en vrouw. Over de gevolgen wordt met andere woorden niet nagedacht, hetgeen deze aanpak niet geschikt maakt om een voorbeeld aan te nemen.

Uit het vijfde deel is tot slot gebleken dat een Europese of internationale erkenningsregeling voor verstotingen nuttig zou zijn, gelet op het feit dat er zeer veel disparate regelingen bestaan tussen landen. Het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen gaf bijvoorbeeld bij de totstandkoming van het Belgisch WIPR reeds de noodzaak aan om de lidstaten van de Europese Unie te overtuigen om tot een

gemeenschappelijk standpunt te komen over verstoting. Om zulke regeling tot stand te brengen kan gekeken worden naar de werkzaamheden betreffende internationaal draagmoederschap. Dit is, net zoals verstotingen, een gevoelige materie van familierecht waar recent opnieuw debatten over op gang werden gebracht. Waarom dan ook niet voor verstotingen?

Bibliografie

Wetgeving

Internationaal

Convention (FR) 27 mei 1983 entre la République Française et le Royaume du Maroc relative au statut des personnes et de la famille et à la coopération judiciaire, JO 1 juni 1983, https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/Convention_Maroc.pdf.

Verdrag van 1 juni 1970 inzake de erkenning van echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed, <https://assets.hcch.net/docs/4d3fb0f6-c411-4b7a-97bd-98cf826c1fac.pdf>.

Verdrag van 8 september 1967 inzake de erkenning van beslissingen betreffende de huwelijksband, http://www.nebelex.com/wiki/Verdrag_inzake_de_erkenning_van_beslissingen_betreffende_de_huwelijksband

Verdrag van Den Haag van 5 oktober 1961 tot afschaffing van het vereiste van legalisatie van buitenlandse openbare akten, <https://assets.hcch.net/docs/7168b36b-fd37-433c-a390-44acdac5f373.pdf>.

Art. 20 – 21 CEDAW.

Art. 6, 2. Haags Adoptieverdrag.

Art. 8-13 Haags Adoptieverdrag.

Europa

Europees verdrag van 4 november 1950 tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, BS 19 augustus 1955.

Geconsolideerde versie van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, Pb. C. 26 oktober 2012, afl. 326, 47-390, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>.

Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, Pb. C. 26 oktober 2012, afl. 326, 391-407, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A12012P%2FTXT>.

Verordening nr. 650/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 4 juli 2012 betreffende de bevoegdheid, het toepasselijk recht, de erkenning en de tenuitvoerlegging van beslissingen en de aanvaarding en de tenuitvoerlegging van authentieke akten op het

gebied van erfopvolging alsmede betreffende de instelling van een Europese erfrechtverklaring, *Pb. L.* 27 juli 2012, afl. 201.

Verordening (EG) nr. 2201/2003 van de Raad van 27 november 2003 betreffende de bevoegdheid en de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, en tot intrekking van Verordening (EG) nr. 1347/2000, *Pb.L.* 23 december 2003, afl. 338.

Art. 5 VEU.

België

Wet van 21 december 2018 houdende diverse bepalingen betreffende justitie, *BS* 31 december 2018.

Wet van 22 juli 2018 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en diverse andere bepalingen wat het huwelijksvermogensrecht betreft en tot wijziging van de wet van 31 juli 2017 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse bepalingen ter zake, *BS* 27 juli 2018.

Wet van 22 juli 2018 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en diverse andere bepalingen wat het huwelijksvermogensrecht betreft en tot wijziging van de wet van 31 juli 2017 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse bepalingen ter zake, *BS* 27 juli 2018.

Wet van 11 juli 2018 in het kader van de integratie van de hypotheekkantoren in de Administratie Rechtszekerheid van de Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie van de Federale Overheidsdienst Financiën en van de nieuwe organisatie- en bevoegdheidsverdeling binnen de Administratie Rechtszekerheid, *BS* 20 juli 2018.

Wet van 18 juni 2018 houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en bepalingen met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *BS* 2 juli 2018.

Wet van 25 mei 2018 tot vermindering en herverdeling van de werklast binnen de rechterlijke orde, *BS* 30 mei 2018.

Wet van 31 juli 2017 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse andere bepalingen ter zake, *BS* 1 september 2017.

Wet van 6 juli 2017 houdende vereenvoudiging, harmonisering, informatisering en modernisering van bepalingen van burgerlijke recht en van burgerlijk procesrecht alsook van het notariaat, en houdende diverse bepalingen inzake justitie, *BS* 24 juli 2017.

Wet van 17 juli 2015 tot wijziging van artikel 1299 van het Gerechtelijk Wetboek, in verband met het aantekenen van hoger beroep tegen een vonnis dat de echtscheiding op grond van onderlinge toestemming uitspreekt, in geval van verzoening, *BS* 1 september 2015.

Wet van 30 juli 2013 betreffende de invoering van een familie-en jeugdrechtbank, *BS* 27 september 2013.

wet van 5 april 2011 tot wijziging van het Gerechtelijk Wetboek wat de persoonlijke verschijning en de poging tot verzoening bij echtscheiding betreft en tot invoering van een kennisgeving over het bestaan en het nut van bemiddeling in echtscheidingszaken, *BS* 16 juni 2011.

wet van 2 juni 2010 tot wijziging van sommige bepalingen van het Burgerlijk Wetboek wat de procedure inzake echtscheiding betreft, *BS* 21 juni 2010.

Wet van 27 april 2007 betreffende de hervorming van de echtscheiding, *BS* 7 juni 2007.

Wet van 16 juli 2004 houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *BS* 27 juli 2004.

Wet van 24 april 2003 tot hervorming van de adoptie, *BS* 16 mei 2003.

Wet van 30 juni 1994 houdende wijziging van artikel 931 van het Gerechtelijk Wetboek en van de bepalingen betreffende de procédures van echtscheiding, *BS* 21 juli 1994.

Wet van 15 december 1980 betreffende de toegang tot het grondgebied, het verblijf, de vestiging en de verwijdering van vreemdelingen, *BS* 31 december 1980.

wet van 1 juli 1974 tot wijziging van sommige artikelen van het Burgerlijk en het Gerechtelijk Wetboek, betreffende de echtscheiding, *BS* 17 augustus 1974.

Wet van 21 maart 1804 houdende het Burgerlijk Wetboek, *BS* 3 september 1807.

KB van 30 januari 2019 tot vaststelling van het model van aangifte van huwelijk en het model van aangifte van erkenning, de wijze van verzending van documenten en de wijze waarop meldingen gebeuren, *BS* 15 februari 2019.

KB 12 juli 2006 betreffende de legalisatie van buitenlandse rechterlijke beslissingen of authentieke akten, *BS* 11 januari 2007.

Omzendbrief van 14 januari 2015 houdende instructies inzake legalisatie en onderzoek van vreemde documenten, *BS* 22 januari 2015.

Art. 21 GW.

Art. 32 BW.

Art. 64 BW.

Art. 121, § 2, tweede lid BW.

Art. 143 – 167 BW.

Art. 212 – 230 BW.

Art. 343 e.v. BW

Art. 353-13 BW.

Art. 367-1 – 2 BW.

Art. 572bis Ger.W.

Art. 577, derde lid Ger. W.

Art. 1254 – 1304 Ger.W.

Art. 2 WIPR.

Art. 22 – 31 WIPR.

Art. 57 WIPR.

Art. 126, §2, tweede lid WIPR.

Art. 33 Consulair Wetboek van 21 december 2013, *BS* 21 januari 2014.

Art. 20, §1 van het decreet van 20 januari 2012 houdende regeling van de interlandelijke adoptie van kinderen, *BS* 2 maart 2012.

Nederland

Wet van 25 maart 1981, houdende regeling van het conflictenrecht inzake ontbinding van het huwelijk en scheiding van tafel en bed en de erkenning daarvan, in verband met de bekrachtiging van de Verdragen van Luxemburg en 's-Gravenhage inzake erkenning van beslissingen betreffende de huwelijksband, onderscheidenlijk de erkenning van echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003384/1981-04-10>.

Art. 10:54 - 10:58 Nederlands BW.

Frankrijk

Art. 509 Code de procédure civile (consultatie via <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716&dateTexte=20200522>).

Islamitische landen

Art. 1 Marokkaanse Grondwet.

Art. 41-59 Marokkaanse Grondwet.

Loi n° 70-03 (MA) 3 februari 2004 portant Code de la famille, *Bulletin Officiel* 6 octobre 2005, <http://adala.justice.gov.ma/production/legislation/fr/Nouveautes/Code%20de%20la%20Famille.pdf>.

Art. 4 Iraanse Grondwet (consultatie via <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir001en.pdf>.)

Art. 57 Iraanse Grondwet.ibw

Art. 62 e.v. Iraanse Grondwet.

Art. 91 Iraanse Grondwet.

Art. 107 – 114 Iraanse Grondwet.

Art. 1032 – 1143 IBW (consultatie via <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir009en.pdf>).

Wet ter Bescherming van het Gezin van 19 februari 2013, *ruzname-e-rasmi* Nr. 19835 van 11 april 2013 (Consultatie via <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5565b5d24>).

Art. 203C en 203F Pakistaanse Grondwet (consultatie via <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/>).

Art. 203B, (c) Pakistaanse Grondwet.

Art. 175-212 Pakistaanse Grondwet.

Art. 7 - 8 MFLO (consultative via <http://punjablaws.gov.pk/laws/777a.html>).

Art. 2 (i)-(ix) DMMA (consultative via <https://www.refworld.org/docid/4c3f1c632.html>).

Art. 4 DMMA.

Art. 7 BLG (consultative via <https://www.saudiembassy.net/basic-law-governance>).

Art. 45 BLG.

Art. 67 BLG.

Vorbereidende documenten

Adv. RvS, *Parl.St.* Senaat 2001-02, nr. 2-1225/1, 53 p. (p. 242-294).

Amendement nr. 98 (DE T' SERCLAES, C. S.) op het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat, 2003-04, 3-27/6, 49 p. (p. 24-25).

MvT bij wetstontwerp houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en houdende wijziging van het Gerechtelijk Wetboek met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 54-2919/1, 711 p.

MvT bij wetsontwerp betreffende de hervorming van de echtscheiding, *Parl.St.* 2005-06, nr. 51-2341/1, 133 p.

MvT bij het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 201 p.

Verslag namens de commissie voor de Justitie over het Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/7, 398 p.

Verslag namens het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen over het wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat 2003-04, nr. 3-27/5, 29 p.

Wetsvoorstel (BROTCORNE, C. en BECQ, S.) betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St.* Kamer 2010-11, nr. 53-682/1, 143 p.

Wetsvoorstel (LANJRI, N.) tot wijziging van artikel 57 van het Wetboek van Internationaal Privaatrecht, *Parl.St.* Kamer BZ 2010, nr. 53-325/1, 9 p.

Wetsvoorstel (LEDUC, J. e.a.) houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl.St.* Senaat BZ 2003, nr. 3-27/1, 201 p.

Wetsvoorstel (de heer YLIEFF e.a.) houdende wijziging van de procedures tot echtscheiding, *Parl.St.* Kamer 1991-92, nr. 595/1.

MvT bij de Wijziging van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, het Burgerlijk Wetboek en enige andere wetten (tegenaan huwelijke gevangenschap en enige andere onderwerpen), Tweede Kamer 2019-20, nr. 35348-3, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019Z23333&did=2019D4833>.

Verslag van een schriftelijk overleg over de initiatiefnota van het lid Van Wijngaarden: "Het Nederlands huwelijksrecht discrimineert niet: als vrouw of man ben je in Nederland,

ongeacht je afkomst en religie, vrij om je liefdesleven zo in te richten als je wilt”, Tweede Kamer 2019-20, nr. 34565-3, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019Z19808&did=2019D41329>

Tekst & Commentaar Burgerlijk Wetboek, Boek 10, artikel 57, Nr. 4c.

MvT bij de Vaststelling en invoering van Boek 10 (Internationaal Privaatrecht) van het Burgerlijk Wetboek (Vaststellings- en Invoeringswet Boek 10 Burgerlijk Wetboek), Tweede Kamer 2009-10, nr. 32137-3, 44.

Avis du Conseil Economique, Social et Environnemental. Promotion de l'égalité entre les femmes et les hommes dans la vie économique, sociale, culturelle et politique: "Les discriminations à l'égard des femmes dans la vie économique: réalités et recommandations", *Bulletin officiel* n° 6370 du 1er ramadan 1436 (18 juin 2015), 14 p.

Rechtspraak

Europese rechtspraak

EHRM 13 juni 1979, nr. 6833/74, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534>.

Belgische rechtspraak

Cass. 25 februari 2010, *RW* 2011-12, 446.

Cass. 29 april 2002, *AR* S.01.0035.F.

Cass. 11 december 1995, *AR* S.95.0014.F.

Arbh. Luik 8 mei 2018, [Tijdschrift@ipr.be](http://www.tijdschrift@ipr.be) 2018, afl. 3, 94.

Arbh. Brussel 9 maart 2012, *JTT* 2012, 397.

Brussel 11 maart 2016, [Tijdschrift@ipr.be](http://www.tijdschrift@ipr.be) 2016, afl. 2, 21.

Brussel 12 maart 2012, *RTDF* 2012, 688-695.

Brussel 30 juni 1981, *JT* 1981, 655.

Famrb. Antwerpen 12 december 2018, [Tijdschrift@ipr.be](http://www.tijdschrift@ipr.be) 2019, afl. 1, 54.

Rb. Gent 13 februari 2014, [Tijdschrift@ipr.be](http://www.tijdschrift@ipr.be) 2015, afl. 1, 133-141.

Rb. Turnhout 22 september 2011, www.kruispuntmi.be.

Rb. Mechelen 16 maart 2010, Tijdschrift@ipr.be 2011, nr. 3, 61.

Rb. Mechelen 3 november 2009, Tijdschrift@ipr.be 2011, afl. 3, 66.

Rb. Nijvel 19 mei 2009, RTDF 2011, 92 en Rb. Aarlen 3 oktober 2008, RTDF 2010, 235.

Rb. Antwerpen 16 april 2002, *TBBR* 2002, 472-474.

Trib. Bruxelles (14e Chambre), *JTT* 2000, 212-217, noot FOLETS.

Rb. Nijvel 12 mei 1992, *Rev.trim.dr.fam.* 1994, 533.

Nederlandse rechtspraak

Hoge Raad (NL) 21 december 2007, Nederlandse Jurisprudentie 2009, <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:HR:2007:BB8076>.

Hoge Raad (NL) 13 juli 2001, Nederlandse Jurisprudentie 2002, <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:HR:2001:ZC3603>.

Gerechtshof Amsterdam (NL) 13 december 2016, ECLI:NL:GHAMS:2016:5358, www.rechtspraak.nl.

Rb. Den Haag (NL) 7 maart 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ5084, www.rechtspraak.nl.

Franse rechtspraak

Cass. 1ère civ., 17 February 2004, arrêts No. 01-11.549, 02-11.618, 02-15.766, 02-17.479 en 02-10.755, *Recueil Dalloz* 2004, p. 824 (concl. Cavarroz) en p. 815 (noot P. Courbe).

Cass. 1ere civ., 5 January 1999, *Recueil Dalloz* 1999, p. 671.

Cass. 1ere civ. 11 March 1997, *Journal de droit international* 1998, 110 (geannoteerd door Kahn).

Cass. 1ere civ. 31 January 1995, *Revue critique de droit international privé* 1995, p. 569 (geannoteerd door Déprez).

Cass. 1ere civ., 1 June 1994, *Revue critique de droit international privé* 1995, p. 103 (geannoteerd door Déprez).

Cass. 1ere civ., 6 June 1990, *Recueil Dalloz* 1990, p. 263.

Rechtsleer

Boeken

ARMSTRONG, K., *Islam: A Short History*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2001, 192 p.

AUDIT, B. en D'AVOUT, L., *Droit International Privé*, Issy-les-Moulineaux, Parijs, LGDJ, 2018, 1214 p.

BEN HOUNET, Y., CHEIKH, M., BENCHAHDA, L. en RUPERT, N., *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat, Centre Jacques-Berque, 2017, 72 p.

BENCHEKROUN, S. (ed.), *WOMEN'S INHERITANCE. A Multidisciplinary Perspective on Inheritance in Morocco*, Casablanca, Empreinte Editions, 2016, 274 p.

BERGER, M.S., *Klassieke Sharia en vernieuwing*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 101 p.

BERGER, M.S., *Sharia: Islam tussen recht en politiek*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2006, 288 p.

BROUWERS, S. en GOVAERTS, M., *Huwelijk en (echt)scheiding: een modellenboek*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2014, 493 p.

BRUNET, L. e.a., *A Comparative Study on the Regime of Surrogacy in EU Member States*, Brussel, 2013, 378 p. en DOI: 10.2861/2624.

DE MEYER, J., ERAUW, J. en VERHELLEN, J., *Basisbronnen van Internationaal Privaatrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2016, 425 p.

DEKKERS, R., CASMAN, H., VERBEKE, A.L. en ALOFS, E., *Relatievermogensrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 321 p.

DEVROE, W., *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 298 p.

DIRIX, E., TILLEMANN, B. en VAN ORSHOVEN P., *De Valks juridisch woordenboek*, Antwerpen, Intersentia, 2010, 621 p.

ESPOSITO, J.L. en DELONG-BAS, N.J., *Women in muslim family law*, Syracuse, Syracuse University Press, 2nd edition, 2001, 212 p.

FOBLETS, M.-C. en CARLIER, J.-Y., *Le Code Marocain de la Famille – Incidences au regard du droit international privé en Europe*, Brussel, Bruylant, 2005, 391 p.

- FOBLETS, M.-C. (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 719 p.
- GULDIX, E., *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel I*, Brussel, VUB, 2020, 121 p.
- GULDIX, E., *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel II*, Brussel, VUB, 2020, 211 p.
- GULDIX, E., *Cursus Internationaal Privaatrecht - Deel III*, Brussel, VUB, 2020, 83 p.
- HARARI, Y.N., *Homo Deus. Een kleine geschiedenis van de toekomst*, Amsterdam, Thomas Rap, 2018, 448 p.
- L. JORDENS-COTRAN, *Nieuw Marokkaans Familierecht en Nederlands IPR*, Den Haag, Sdu, 2007, 871 p.
- KÜNG, H., *Vrouwen in het christendom*, Utrecht, Uitgeverij Ten Have, 2012, 128 p.
- KRUINIGER, P., *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 480 p.
- KRUGER, T. en VERHELLEN, J., *Internationaal privaatrecht. De essentie*, Brugge, die Keure, 2019, 560 p.
- KRUINIGER, P., *Marokkaanse verstotingsvormen in de Nederlandse rechtspraak*, Tilburg, Celsus, 2008, 238 p.
- MAES, B., VANLERSBERGHE, P., CLIJMANS, N. en VAN SCHEL, S., *Gerechtigd privaatrecht... na de hervormingen van 2017-2019*, Brugge, die Keure, 2019, 528 p.
- MENSKI, W., *Comparative Law in a Global Context; the Legal Systems of Asia and Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 674 p.
- MIR-HOSSEINI, Z., *Marriage on trial: A study of Islamic Family Law*, Londen, I.B. Tauris & Co Ltd., 2000, 245 p.
- MONBALLYU, J., *Geschiedenis van het familierecht: van de late middeleeuwen tot heden*, Leuven, Acco, 2010, 223 p.
- MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, 2018, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 30 p.
- OECD/European Union, *Indicators of Immigrant Integration 2015: Settling In*, Parijs, OECD Publishing, 2015, 344 p. en DOI: 10.1787/9789264234024.
- OTTO, J.M., *Sharia en nationaal recht: rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 242 p.

SARDAR ALI, S., *Modern Challenges to Islamic Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 324 p.

SENAEVE, P., SWENNEN, F. en VERSCHELDEN, G. (eds.), *De hervorming van het echtscheidingsrecht. Commentaar op de wet van 27 april 2007*, Antwerpen/Oxford, Intersentia 2008, 284 p.

SENAEVE, P. en DECLERCK, C., *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 713 p.

SWENNEN, F., *Het personen- en familierecht. Een benadering in context*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 585 p.

STRIKWERDA, L., *Inleiding tot het Nederlandse Internationaal Privaatrecht*, Deventer, Wolters Kluwer, 2012, 319 p.

United Nations Development Programme, *Arab Human Development Report 2016. Youth and the Prospects for Human Development in a Changing Reality*, New York, United Nations Publications, 2016, <http://www.arab-hdr.org/reports/2016/english/AHDR2016En.pdf>, 272 p.

UN WOMEN, *Understanding Masculinities: Results from the International Men and Gender Equality Survey (IMAGES) - Middle East and North Africa. Egypt, Lebanon, Morocco, and Palestine. Executive summary*, United States, Promundo, 2017, <https://imagesmena.org/wp-content/uploads/sites/5/2017/05/IMAGES-MENA-Executive-Summary-EN-16May2017-web.pdf>, 29 p.

VAN BOMMEL, A., *Islam en de rechten van vrouwen*, Amsterdam, Bulaaq, 2005, 331 p.

VAN MAAS DE BIE, A.R., *(Echt)scheiding en internationaal privaatrecht*, Den Haag, Sdu, 2014, 207 p.

VERHELLEN, J., *Het Belgisch Wetboek IPR in familiezaken*, Brugge, die Keure, 2012, 513 p.

VERSCHELDEN, G., *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 970 p.

Women Living Under Muslim Laws, *Knowing Our Rights: Women, family, laws and customs in the Muslim World*, London, The Russell Press, 2006, 360 p.

Bijdragen in boeken

ALOFS, E. en APS, F., "De rechtspleging inzake echtscheiding door onderlinge toestemming" in SENAEEVE, P. (ed.), *Handboek Familieprocesrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2e. uitg. 2020, te verschijnen in 2020, 677-697.

APS, F., "De echtscheiding" in X., *Handboek familierecht voor de advocaat-stagiair 2015-2016*, Mechelen, Kluwer, 2015, 149-254.

BARENDS, M. en OTTO, J.M., "Sharia en nationaal recht in Pakistan" in OTTO, J.M., DEKKER, A. J. en VAN SOEST-ZUURDEEG, L. J. (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 235-267.

DEKKER, A. J. en BARENDS, M., "Sharia en nationaal recht in Iran" in OTTO, J.M., *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 203-234.

ENGELERT, H. en VERHELLEN, J., "L'application du droit marocain de la famille en Belgique 2004-2015" in FOGLETS, M.-C. (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 257-341.

FOGLETS, M.-C., "Het nieuwe Marokkaanse echtscheidingsrecht en Belgisch internationaal privaatrecht", in KRUIJNIGER, P., *Recht van de Islam 23*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2009, 93-126.

HEYLEN, L., MORTELMANS, D., en KNAEPS, J., "Sociological perspectives on changing family constellations and intergenerational support in ageing societies" in ALOFS, E. en SCHRAMA, W. (eds.), *Elderly care and upwards solidarity: Historical, sociological and legal perspectives*, Cambridge, Intersentia, te verschijnen in 2020, 23-43.

LOUKILI, M., "La jurisprudence marocaine relative à l'application du Code de la famille" in FOGLETS, M.-C. (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 69-84.

MONEGER, F., "L'application du nouveau Code de la famille marocain de 2004 par les juges français" in FOGLETS, M.-C. (dir.), *Le Code Marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Bruxelles, la Charte, 2016, 87-137.

RUTTEN, S. en VERHELLEN, J., "Inleiding tot het internationaal privaatrecht, met specifieke aandacht voor polygamie en verstoting" in RUTTEN, S., RAMAKERS, E. en LENAERTS, M., *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 245-260.

SWENNEN, F., EGGERMONT, S. en ALOFS, E., "De wet van 27 april 2007 inzake echtscheiding. Knelpunten van materieel recht en van procesrecht", in SENAEEVE, P., SWENNEN, F. en VERSCHULDEN, G. (eds.), *Knelpunten echtscheiding, afstamming en verblijfsregelingen. Evaluatie van de wetten van 27 april 2007, 1 juli en 27 december 2006 en 18 juli 2006*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 1-52.

VAN DEN BERG, M., "Islamitisch huwelijks- en echtscheidingsrecht" in RUTTEN, S., RAMAKERS, R. en LENAERTS, M., *Recht in een multiculturele samenleving*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 225-244.

VAN THIENEN, A., "De rechtspleging inzake echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting" in SENAEVE, P. (ed.), *Handboek Familieprocesrecht*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2017, 593-675.

WELCHMAN, L., "Women, family and the law: the Muslim personal status law debate in Arab states" in HEFNER, R. W., *The New Cambridge History of Islam*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 420.

Tijdschriften

A ALTAWYAN, A., "The Legal System of the Saudi Judiciary and the Possible Effects on Reinforcement and Enforcement of Commercial Arbitration", *Canadian International Journal for Social Science and Education* 2017, (269) 269-288.

ARAFAT, Y., "The Dissolution Of Muslim Marriage Act, 1939 May Provide More Rights To Women Of Subcontinent If Applied According To True Doctrine Of Maliki School Of Islamic Jurisprudence: An Overview", *Pakistan Journal of Applied Social Sciences* 2015, Vol. 1, 59-74.

BROUWERS, S., "De EOT kreeg een upgrade", *RABG* 2018, afl. 13, 1261-1267.

CARLIER, J.-Y., "Quand l'ordre public fait désordre. Pour une interprétation nuancée de l'ordre public de proximité en droit international privé. À propos de deux arrêts de cassation relatifs à la polygamie et à la repudiation", *TBBR* 2008, afl. 9, 525-531.

CURRY-SUMNER, I., "... Acht, Negen, Tien! Ik Kom! Boek 10 BW is in werking getreden", *Tijdschrift relatierecht en praktijk* 2012, afl. 2, 81-84.

EGGERMONT, S., "Feitelijke samenwoning" in *OPF* 2018, afl. 86, 65-161.

ESPING-ANDERSEN, G. en BILLARI F.C., "Re-theorizing Family Demographics", *Population and development review* 2015, 1-31.

FOBLETS, M.-C., "Het nieuwe Marokkaans echtscheidingsrecht (2004) en Belgisch internationaal privaatrecht: nieuwe regels en hun weerslag voor Marokkanen in België", *T.Vreemd.* 2006, afl. 4, 93-126.

HUGUES, F., "Ne répudiez point...: Pour une interprétation raisonnée des arrêts du 17 février 2004", *Revue internationale de droit compare* 2006, afl. 58, 7-26.

NAJM, M.-C., "Le sort des répudiations musulmanes dans l'ordre juridique français: Droit et idéologie(s) - Muslim Repudiations in the French Legal System: Law and Ideologies", *Droit et Cultures* 2010, afl. 59, 212-216

PETERS, R., "From Jurists' Law to Statute Law or What Happens When the Shari'a is Codified", *Mediterranean Politics* 2002, 82-95.

ROBERT, T. en UYTTERHOEVEN, K., "Naar de invoering van een schuldloze echtscheiding in België: het bos en de bomen", *EJ* 2005, afl. 5, 78-84.

RUTTEN, S., "Recognition of Divorce by Repudiation (talaq) in France, Germany and the Netherlands", *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2004, 280-284.

TAVASSOLI NAINI, M., "Le mariage international et la question de la nationalité de la femme mariée à un étranger : Une étude comparative du droit iranien, français et allemande", *Rev.dr.intern.comp.* 2018, afl. 3, 323-350.

TORFS, N., "Feitelijke en wettelijke samenwoning" in X, *Huwelijksvermogensrecht*, TXXIV.1-TXXIV.3-23.

VAN DEN BERGH, L. en MORTELMANS, D., "De onzichtbare scheidingsgolf. Een analyse van relatieontbinding van samenwonende en gehuwden in België", *Relaties en Nieuwe Gezinnen* 2018, vol. 8, afl. 1, 1-31.

VERSTRAETE, K., "Hervorming echtscheidingsrecht. Wet van 27 april 2007 betreffende de hervorming van de echtscheiding", *NJW* 2007, afl. 5, 626-645.

Doctoraatsproefschriften, verhandelingen, masterproeven etc.

EL BAGHDADI, I., *Echtscheiding en erkenning volgens het Nederlandse en Marokkaanse recht: Welke knelpunten bestaan er bij de erkenning van een echtscheiding naar Nederlands- en Marokkaans recht en hoe kunnen deze knelpunten verholpen worden?*, onuitg. masterproef Rechten Universiteit Tilburg, 2015, 41 p.

LUYCK, E., *De openbare orde en de erkenning van echtscheidingen en huwelijken in het IPR*, onuitg. masterproef Rechten KU Leuven, 2019, 63 p.

MEYNEN, E., *Het christendom: het einde nabij of een nieuwe toekomst? Een positiebepaling van het christendom en een hypothetische blik op de toekomst*, onuitg. masterproef Politieke en Sociale Wetenschappen UAntwerpen, 2003, <https://www.scriptiebank.be/sites/default/files/6ed812c58f71abade9b883813b02e48b.pdf>, 93 p.

SIPAHI, C., *Echtscheiding in Islamitisch recht*, masterproef Rechten UGent, 2011, https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/787/246/RUG01-001787246_2012_0001_AC.pdf, 110 p.

Kranten- en tijdschriftartikels

DE COCK, J., "Godsdienst creëert geen jobs, alleen wat troost", *De Standaard*, 22 mei 2020, L10-L11.

FORCONI, C., "Het Kerkelijk huwelijk: een verbond van liefde", *SAMEN* 2016, 16.

ROTHIER, R., "Dat de Koran meerdere auteurs had lijkt me duidelijk.' Historisch onderzoek naar de vroege islam beroert de gemoederen", *Knack*, 13 mei 2020, 116.

SCHAUBROECK, K., "Alsof de jaren 50 terug zijn", *De Standaard Weekend*, 25 en 26 april 2020, 22-23.

X., "Natuurlijk gaat het volk weer betogen", *De Standaard Weekend*, 2 en 3 mei 2020, 33.

Internetbronnen

AKEEL, M., "The case for gender equality in the Muslim world", *Al Jazeera*, 26 april 2017, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2017/04/case-gender-equality-muslim-world-170424095756513.html>.

CARDOEN, S., "Wat wordt het na de coronacrisis: een heuse babyboom of komt er een scheidingsgolf op gang?", *vrtNWS*, 20 maart 2020, https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/03/20/de-coronacrisis-als-ultieme-relatietest/?fbclid=IwAR0wBOSwfKq43qn9XzV_PQ9I-goZeK30G5u1NbnKuFfaATsV7VC0JNSUnAE.

Experts' Group on the Parentage / Surrogacy Project, *Report of the Experts' Group on the Parentage / Surrogacy Project (meeting from 29 October to 1 November 2019)*, 2020, <https://assets.hcch.net/docs/d435cffc-65ce-4047-b603-ff63ed20591c.pdf>, 6 p.

Intra Justitia, *European Consumer Payment Report 2015*, 2015, https://www.intrum.com/media/6936/ecpr2015_eng.pdf, 59 p.

RIGON, A. en CHATEAU, C., *Regulating international surrogacy arrangements – state of play*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI\(2016\)571368_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI(2016)571368_EN.pdf), 7 p.

U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Iran 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/IRAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 57 p.

U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Pakistan 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/PAKISTAN-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 52 p.

U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Saudi Arabia 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/SAUDI-ARABIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 58 p.

VAN HOVE, H., *De loonkloof tussen vrouwen en mannen. Cijfers 2017*, Brussel, Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, 2019, <https://igvm-iefh.belgium.be/sites/default/files/2019-loonkloofcijfers.pdf>, 11 p.

World Economic Forum, *The Global Gender Gap Report 2018*, 2018, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf, 298 p.

X., *Money not romance keeps many couples together, consumer report finds*, 2017, <https://www.intrum.com/press/news-stories/money-not-romance-keeps-many-couples-together-consumer-report-finds/#>.

X., *Procedures in Family Justice*, 2012, http://adala.justice.gov.ma/production/Guides_Manuels/fr/PlaqueetteANG.pdf, 36 p.

X. "Pakistan Law Allows Men to Marry Girls After Their First Period", *Global Citizen*, <https://www.globalcitizen.org/en/content/pakistan-court-allows-men-to-marry-underage-girls/>.

X. "Saudi Arabia to notify women of divorce by text message", *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/06/saudi-arabia-to-notify-women-of-divorce-by-text-message>.

X. "Saudi Arabia: Travel Restrictions on Saudi Women Lifted", *Human Rights Watch*, 22 augustus 2019, <https://www.hrw.org/news/2019/08/22/saudi-arabia-travel-restrictions-saudi-women-lifted>.

https://diplomatie.belgium.be/nl/Diensten/legalisatie_van_documenten/faq/hoer_buitenlandse_documenten_legaliseren (consultatie 13 april 2020).

https://diplomatie.belgium.be/nl/Diensten/legalisatie_van_documenten (consultatie 13 april 2020).

<https://dofi.ibz.be/sites/dvzoe/NL/Over-ons/Pages/over-ons.aspx> (consultatie 7 maart 2020).

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=LEGISSUM%3A114548> (consultatie 3 mei 2020).

<https://igvm-iefh.belgium.be/nl/activiteiten/arbeid/loonkloof> (consultatie 19 februari 2020).

https://igvm-iefh.belgium.be/nl/activiteiten/arbeid/loonkloof/stand_van_zaken_in_belgie (consultatie 19 februari 2020).

<https://iran.diplomatie.belgium.be/nl/legalisatie-van-documenten> (consultatie 11 april 2020).

https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/personen_en_gezinnen/adoptie (consultatie 21 april 2020).

<https://morocco.diplomatie.belgium.be/nl/> (consultatie 25 februari 2020).

<https://saudiarabia.diplomatie.belgium.be/nl/legalisatie-van-documenten> (consultatie 11 april 2020).

<https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/partnerschap/echtscheidingen#figures> (consultatie 20 maart 2020).

<https://www.agii.be/thema/vreemdelingenrecht-internationaal-privaatrecht/familiaal-ivr> (consultatie september 2019 - mei 2020).

<http://www.apostille.ma/fr/presentation.aspx> (consultatie 13 april 2020).

<http://www.arsfloreat.nl/downloads.html> (consultatie 10 februari 2020).

<https://www.courdecassation.fr> (consultatie 4 april 2020).

<https://www.hcch.net> (consultatie 20 mei 2020).

<https://www.hcch.net/pt/projects/legislative-projects/parentage-surrogacy> (consultatie 30 april 2020).

<https://www.kindengezin.be/adoptie/over-vca/het-vca-en-raadgevend-comite/> (consultatie 21 april 2020).

<https://www.saudiembassy.net> (consultatie 1 mei 2020).

https://www.vlavabbs.be/faq_dabs (consultatie 17 maart 2020).

Interviews en varia

Interview afgenomen op het Consulaat van Marokko in Brussel, *d.d.* 3 maart 2020.

Interview afgenomen met prof. dr. Tim Wuyts *d.d.* 2 maart 2020.

Interview afgenomen op de Ambassade van Marokko in Brussel, *d.d.* 25 februari 2020.

Interview afgenomen op de VUB met de Marokkaanse prof. dr. Hakima Fassi Fihri *d.d.* 19 december 2018.

Helpdesk DABS (dabs.baec@just.fgov.be), gecontacteerd op 17 en 25 februari 2020.

Uiteenzetting gegeven door de Marokkaanse prof. dr. Hakima Fassi Fihri aan de VUB *d.d.* 21 december 2018, getiteld *The Moroccan Family Law: the narrative of a quest from tradition to modernity*.

Documentaire over (rechtszaken over) blasfemie in Pakistan, zie <https://www.vrt.be/vrtnu/a-z/blasfemie/2019/blasfemie/>.

Documentaire getiteld '*The greatest party on earth*' over het leven van de laatste sjah van Iran, <https://www.2doc.nl/documentaires/series/2doc/2016/februari/greatest-party-on-earth.html>

Bijlage

Huwelijkssluiting in de besproken islamitische landen

Huwelijkssluiting in Marokko

Het huwelijk is de enige vorm van samenleven die mogelijk is in de Marokkaanse maatschappij en die wettelijk geregeld is. De regels betreffende het huwelijk zijn terug te vinden in het eerste boek van de Mudawanah.⁵⁰¹

De eerste stap is de verloving.⁵⁰² Na de verloving volgt het huwelijk. Art. 4 Mudawanah geeft een definitie van wat wordt verstaan onder een Marokkaans huwelijk: "*Le mariage est un pacte fondé sur le consentement mutuel en vue d'établir une union légale et durable, entre un homme et une femme. Il a pour but la vie dans la fidélité réciproque, la pureté et la fondation d'une famille stable sous la direction des deux époux, conformément aux dispositions du présent Code.*" Om te beginnen kan er maar een huwelijk zijn wanneer beide partijen van verschillend geslacht daarin toestemmen.⁵⁰³ Deze vereiste is ingegeven door de doelstelling van het huwelijk, namelijk het stichten van een gezin. Omdat het gezin nog steeds gezien wordt als de hoeksteen van de maatschappij, wordt ook de nadruk

⁵⁰¹ Door de invloed van het Franse publiekrecht is de Mudawanah opgesteld zoals de meeste West-Europese wetboeken.

⁵⁰² Art. 5 Mudawanah.

⁵⁰³ Art. 4 *in fine* Mudawanah; In België is het huwelijk tussen twee personen van hetzelfde geslacht mogelijk sinds de inwerkingtreding op 1 juni 2003 van de wet van 13 februari 2003 tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, BS 28 februari 2003; Deze inwerkingtreding situeert zich net vóór de afkondiging van de Mudawanah.

gelegd op de duurtijd/duurzaamheid van de huwelijksband. Hiermee wordt opnieuw aangegeven dat het niet de bedoeling is om deze band lichtzinnig te verbreken. Ook het geven van een bruidsschat past in deze visie.⁵⁰⁴ Het principe hier is dat de man goederen of geld geeft aan de vrouw als teken van zijn wil om een duurzame en affectieve band te creëren. De Mudawanah benadrukt echter het symbolische en niet het materiële van het geven van een bruidsschat.⁵⁰⁵ Dit neemt niet weg dat het een praktijk blijft die ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in stand houdt. Een volgend punt betreft de huwelijksleeftijd: deze is met de inwerkingtreding van de Mudawanah zowel voor mannen als voor vrouwen vastgesteld op 18 jaar, maar een afwijking van deze leeftijd is mogelijk mits rechterlijke toestemming.⁵⁰⁶ De rechter controleert onder andere de leeftijd en de toestemming van beide partijen.⁵⁰⁷ De eigenlijke huwelijksluiting moet plaatsvinden voor twee 'adouls'. Vrij vertaald betekent adoul 'religieuze notaris'.⁵⁰⁸ Bij een huwelijk stellen de adouls de huwelijksakte op. Deze akte is het meest belangrijke bewijsstuk van het huwelijk.⁵⁰⁹ De verplichte vermeldingen in de huwelijksakte zijn terug te vinden in art. 67 Mudawanah. De huwelijksceremonie verloopt volgens Marokkaanse tradities. De adouls zijn aanwezig bij de huwelijksluiting, waarop de ondertekende huwelijksakte wordt opgenomen in een register dat wordt bewaard op hun kantoor. Tot slot moet de huwelijksakte worden overgeschreven in de registers van de *état civil*. In sommige rurale gebieden in Marokko weigeren gehuwden echter nog steeds om een huwelijksakte te laten opmaken.⁵¹⁰ Daarom voorziet art. 16 Mudawanah in een erkenningsregeling.⁵¹¹ Deze erkenningsregeling houdt in dat men gedurende een overgangperiode van vijf jaar, te rekenen vanaf de inwerkingtreding van de Mudawanah, zijn huwelijk kon laten erkennen bij de familierechter. Deze overgangperiode werd daarna verlengd met tien jaar, totdat ze in 2019 werd stopgezet. Eens het huwelijk gesloten is, treedt het huwelijksvermogensstelsel

⁵⁰⁴ Art. 26 e.v. Mudawanah.

⁵⁰⁵ Art. 26 *in fine* Mudawanah; Dit wijst opnieuw op het compromis: de naam van het instituut blijft bestaan ("*la dot*"), maar de vroegere inhoud ervan wordt uitgehold en gemoderniseerd.

⁵⁰⁶ Art. 20 Mudawanah stelt dat "*le juge de la famille peut autoriser le mariage*"; Pagina 14 van de preambule bij de Mudawanah; Vóór de inwerkingtreding van de Mudawanah kwam het voor dat een minderjarige (meestal het meisje) huwde met een veel oudere persoon (meestal de man), zo blijkt uit een interview afgenomen op het consulaat van Marokko in België, dd 3 maart 2020.

⁵⁰⁷ Art. 13 Mudawanah.

⁵⁰⁸ Zij zijn bijgevolg bevoegd voor religieuze materies, waaronder huwelijk, echtscheiding en erfeniszaken; Om hun beroep te mogen uitoefenen moeten zij een vierjarige rechtenopleiding volgen, of een vierjarige opleiding in islamstudies. Dit om aan te tonen dat de invloed van de islam in materies als het huwelijk en echtscheiding nog steeds van groot belang is; Sinds 2018 is het beroep van adoul ook opgesteld voor vrouwen. Vrouwen konden wel voordien reeds het beroep van reguliere notaris en van rechter uitoefenen. Naast religieuze notarissen kent Marokko ook 'reguliere notarissen'. Hun expertise situeert zich voornamelijk in het vastgoed- en vennootschapsrecht. Soms behandelen zij ook erfeniszaken, maar de meeste personen verkiezen nog steeds om beroep te doen op een religieuze notaris voor deze materie.

⁵⁰⁹ Art. 16, eerste lid, art. 50, art. 65 en art. 67 Mudawanah.

⁵¹⁰ Zo blijkt uit een interview afgenomen op het consulaat van Marokko in België, d.d. 3 maart 2020.

⁵¹¹ Art. 16, tweede lid Mudawanah spreekt over "*raisons impérieuses*", waarmee wordt verwezen naar situaties waarin men geen huwelijksakte wil laten opmaken.

in werking en hebben de echtgenoten rechten en plichten ten aanzien van mekaar. Volgens art. 49 Mudawanah is het *default*-stelsel de scheiding van goederen, maar contractuele afwijkingen zijn mogelijk.⁵¹² De rechten en plichten van de echtgenoten ten aanzien van mekaar staan opgesomd in art. 51 Mudawanah.⁵¹³ Naast een gedeelde verantwoordelijkheid is er onder meer de plicht om samen te wonen, een affectieve band te hebben, respect te hebben voor mekaar en zorg te dragen voor de belangen van het kind. Op deze rechten en plichten wordt verder niet ingegaan.

Huwelijkssluiting in Iran

Naast de regels omtrent echtscheiding staan ook de regels omtrent het huwelijk opgenomen in het zevende boek, getiteld 'Over huwelijk en echtscheiding'. Ook in Iran is het huwelijk de enige vorm van samenleven die wettelijk geregeld is. Ondanks dat het IBW geen definitie geeft van het huwelijk, blijkt uit de wetsartikels dat het een overeenkomst is tussen een man en een vrouw. Een huwelijk tussen twee personen van hetzelfde geslacht is bijgevolg niet mogelijk.

De artikels uit het IBW over het huwelijk bepalen de materiële en formele vereisten voor de verloving en het huwelijk zoals aanbod, aanvaarding en het bepalen van de bruidsgave.⁵¹⁴ Daarnaast worden ook de wederzijdse huwelijksplichten en -rechten omschreven.⁵¹⁵ Ook hier wordt het belang van de familie benadrukt.⁵¹⁶

Verder kent het IBW ook de huwelijksvoogdij⁵¹⁷ en het tijdelijk huwelijk. In principe mag een minderjarige niet huwen, maar deze regel kan omzeild worden mits toestemming van de voogd en rekening houdend met het belang van het kind.⁵¹⁸ Het tijdelijk huwelijk is het huwelijk dat wordt aangegaan voor een bepaalde periode.⁵¹⁹ Het is een instelling die stamt uit de tijd van de profeet Mohammed. Vandaag de dag is er veel kritiek op, onder andere omdat het niet mogelijk is dit huwelijk te ontbinden door echtscheiding.

Huwelijkssluiting in Pakistan

Over de huwelijksluiting in Pakistan zijn er vanuit België weinig bronnen beschikbaar. Otto schrijft dat de MFLO onder andere een codificatie van het huwelijksrecht bevat. Dit klopt, aangezien de MFLO spreekt over de registratie van het huwelijk, polygamie,

⁵¹² Zie pagina 16, punt 11 van de preambule bij de Mudawanah.

⁵¹³ Waar het voorheen de enkele verantwoordelijkheid was van de man.

⁵¹⁴ Art. 1034 e.v. en art. 1078 e.v. IBW; C. SIPAHI, *Echtscheiding in Islamitisch recht*, masterproef Rechten UGent, 2011, https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/787/246/RUG01-001787246_2012_0001_AC.pdf, 30.

⁵¹⁵ Art. 1102 e.v. IBW.

⁵¹⁶ Art. 1104-1105 IBW.

⁵¹⁷ C. SIPAHI, *Echtscheiding in Islamitisch recht*, masterproef Rechten UGent, 2011, https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/787/246/RUG01-001787246_2012_0001_AC.pdf, 35.

⁵¹⁸ Art. 1041 IBW.

⁵¹⁹ Art. 1075 e.v. IBW.

onderhoudsgeld, bruidsgave en de ontbinding van het huwelijk. Over de huwelijksluiting bevat de MFLO evenwel geen bepalingen. Recent was er in Pakistan veel ophef over een uitspraak van een gerechtshof, dat besloten had dat een man met een minderjarig meisje mocht huwen nadat ze haar eerste menstruatiecyclus had doorlopen. Dit terwijl de Pakistaanse *Child Marriage Restraint Act 1929* huwelijksluiting onder de 18 jaar verboden heeft.⁵²⁰

Huwelijksluiting in Saoedi-Arabië

Het huwelijksrecht bestaat uit niet gecodificeerd Shariarecht. Hetgeen *supra* p. 25-28 besproken werd onder de titel is met andere woorden grotendeels van toepassing.⁵²¹ Omdat de conservatieve Hanbalitische rechtsschool de meest strenge en bovendien de heersende rechtsschool in Saudi-Arabië is, zullen een aantal bijzonderheden aangehaald worden.

Barends en van Eijk stellen dat op het gebied van huwelijksluiting de Hanbalitische school echter als liberaal wordt beschouwd.⁵²² Met liberaal wordt o.a. bedoeld op de vrijheid om de partner te kiezen, vrij de toestemming te geven om te huwen en het vrij opnemen van voorwaarden in het huwelijkscontract.⁵²³ Sommige andere principes worden bovendien geacht de natuurlijke gang van zaken te zijn, en zijn daarom in de ogen van Saoedi-Arabië niet discriminerend. Vanuit een mensenrechtelijk standpunt zijn deze principes echter wel discriminatoir en daardoor problematisch. De belangrijkste voorbeelden hiervan zijn de diepgewortelde en mekaar aanvullende principes van de mannelijke autoriteit en de mannelijke voogdij over de vrouw. Dit heeft tot gevolg dat de man vanaf het huwelijk het leven van zijn vrouw kan controleren in al zijn aspecten.⁵²⁴ Saoedi-Arabië heeft hier wel

⁵²⁰ X. "Pakistan Law Allows Men to Marry Girls After Their First Period", *Global Citizen*, <https://www.globalcitizen.org/en/content/pakistan-court-allows-men-to-marry-underage-girls/>.

⁵²¹ Zie ook P. KRUIJNIGER, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, Den Haag, Boom Juridisch, 2014, 58 e.v.

⁵²² M. BARENDS en E. VAN EIJK, "Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië" in J.M. OTTO, A.J. DEKKER en L.J. VAN SOEST-ZUURDEEG (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 101.

⁵²³ Maar ook daar zijn er problemen volgens MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 12 en 22: "A woman may stipulate conditions in the marriage contract to secure certain rights, such as education or work, but there is no penalty if the husband breaches a condition, except by a judge's discretion."; Het Country Report stelt bovendien dat een vrouw ook de toestemming van haar voogd (in principe vader of ander mannelijk familielid) nodig heeft om te huwen, zie U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Saudi Arabia 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/SAUDI-ARABIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 46.

⁵²⁴ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women's rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 8 en 12.

aan gesleuteld⁵²⁵, al wordt er ook gemeld dat er een gebrek aan transparantie bestaat over de uitvoering van de wetgeving.⁵²⁶ De meest recente aanpassingen dateren van 2019, en omvatten amendementen bij de “*Civil Status Law*”.⁵²⁷ De doelstelling van deze wet is onder andere “*to control the civil status of each Saudi citizen and record everything of the civil events related to this status.*” Door de amendementen van 2019 is het nu mogelijk dat een vrouw ouder dan 18 jaar haar huwelijk (en echtscheiding) zelf mag laten registreren, en dat de vrouw aangeduid kan worden als hoofd van het huishouden, wat haar toelaat om voogd te zijn over haar minderjarige kinderen.⁵²⁸ Deze kleinere hervormingen mogen niet doen vergeten dat er geen gecodificeerd recht is dat discriminatie tussen man en vrouw (binnen het huwelijk) verbiedt. Musawah pleit daarom voor zulke hervormingen, en herinnert eraan dat de “*Qur’an promotes justice, equality and compassion*”, en dat “*contemporary lived realities demonstrate need for reform.*”⁵²⁹

⁵²⁵ Zo stellen de ‘*concluding observations*’ van het Comité bij het CEDAW rapport van Saoedi-Arabië dat er goede vooruitgang werd geboekt op het gebied van wetgevende hervormingen sinds het vorige rapport. Een voorbeeld daarvan is een koninklijk besluit uit 2017, “*by which, among other things, all government entities are instructed to refrain from requiring a woman to obtain a male guardian’s permission in order to have access to services and procedures, except where justified by law*”, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fSAU%2fCO%2f3-4&Lang=en, 1-2; Het Human Rights Report voor Saoedi-Arabië uit 2019 geeft nog andere concrete voorbeelden van situaties waarvoor sinds 2019 geen toestemming van de mannelijke voogd meer nodig is, zoals het verkrijgen van een reispaspoort, zie U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Saudi Arabia 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/SAUDI-ARABIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 1. Deze afbouw van het mannelijke voogdijsysteem moet volgens Human Rights Watch met een korrel zout worden genomen, aangezien “*other discriminatory guardianship rules remain*” en “*the new regulations do not positively affirm the right to travel abroad, leaving open the possibility that male guardians could seek a court order to restrict female relatives’ travel*”, zie X., “Saudi Arabia: Travel Restrictions on Saudi Women Lifted”, <https://www.hrw.org/news/2019/08/22/saudi-arabia-travel-restrictions-saudi-women-lifted>.

⁵²⁶ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women’s rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 7.

⁵²⁷ <https://laws.boe.gov.sa/BoeLaws/Laws/LawDetails/7e2b99b1-0e84-4dd1-90c7-a9a700f18cdf/2> (consultatie 2 mei 2020).

⁵²⁸ U.S. DEPARTMENT OF STATE, *Saudi Arabia 2019 human rights report*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/03/SAUDI-ARABIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>, 1, 44 en 47.

⁵²⁹ MUSAWAH, *Thematic report on muslim family law and muslim women’s rights in Saudi Arabia*, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SAU/INT_CEDAW_NGO_SAU_30191_E.pdf, 13.

